

Forssan kirkko

Rakennushistoriallinen selvitys, osa 1

Joona Saarela

OPINNÄYTETYÖ
Marraskuu 2025

Rakennusarkkitehdin tutkinto-ohjelma

TIIVISTELMÄ

Tampereen ammattikorkeakoulu
Rakennusarkkitehdin tutkinto-ohjelma

SAARELA, JOONA:
Forssan kirkko
Rakennushistoriallinen selvitys, osa 1

Opinnäytetyö 183 sivua, joista liitteitä 61 sivua
Marraskuu 2025

Opinnäytetyön tavoitteena oli laatia rakennushistoriallinen selvitys Forssan kirkosta. Josef Stenbäckin suunnittelema ja vuonna 1917 valmistunut kirkko edustaa uusgoottilaista ja kansallisromanttista tyyliä. Rakennushistoriallinen selvitys jakautui opinnäytetyön laatimisen aikana kahteen osaan, josta ensimmäisessä keskitytään Forssan kaupungin ja seurakunnan historiaan, kirkon rakentamisvaiheeseen sekä muutostöihin aina 2020-luvulle saakka. Selvityksen toisessa osassa Riina Harjuniemi tutkii kirkon nykytilaa sekä säilyneisyyttä. Selvityksen puoliskot yhdistetään kummankin osan valmistuttua, jolloin Forssan seurakunta saa yhtenäisen ja kattavan asiakirjan.

Selvitystyön ohella Forssan kirkon ulkopuoli ja pääsisätilat laserkeilattiin. Tavoitteena oli mallintaa kirkko Archicad-suunnitteluohjelmistossa hyödyntäen laserkeilauksesta saatua pistepilveä. Rakennushistoriallisen selvityksen lisäksi mahdollisimman paljon todellisuutta vastaava tietomalli tarjoaa hyödyllistä lähtötietoa muun muassa lähialueen kaavoitukseen ja inventointeihin sekä kirkon tuleviin korjaus- tai muutostöihin. Kohteen rakennushistorian tutkiminen toteutettiin sekä arkisto- että kenttätyönä. Forssan seurakunnan arkistomateriaali osoittautui tärkeimmäksi lähteeksi kirkon muutostöiden tutkimisessa. Painettu kirjallisuus auttoi puolestaan hahmottamaan paikallishistoriaa ja kirkon kulttuurihistoriallisia arvoja.

Kirkko oli vihittäessä käyttöön vuonna 1918 vielä keskeneräinen, ja sen pihatytöt sekä sisätilojen viimeistelyt valmistuivat vasta 1920-luvulla. Ensimmäisestä maailmansodasta johtunut inflaatio uhkasi 1910-luvun lopulla keskeyttää kirkon rakennustyöt, mutta Forssan Osakeyhtiön lahjoitusten ansiosta kirkko saatiin rakennettua vaikeista ajoista huolimatta. Tehdasyhtiö oli myös merkittävä tekijä Forssan seurakunnan syntymisessä.

Kirkon korjaustöissä eri vuosikymmeninä on pyritty säilyttämään alkuperäiset piirteet. Laajempia julkisivujen korjaustöitä toteutettiin vuosina 1952 ja 2006. Ulkopuolelle näkyvin muutos on vuonna 1982 lisätty porrashuone kirkon länsipuolelle, joka johtaa kellaritiloihin. Lämmitysjärjestelmän muutosten myötä kellarin ottaa kokoontumiskäyttöön. Sisätiloissa on tehty useita muutoksia sekä talotekniikkaa on päivitetty ja laajennettu säännöllisesti 1920-luvulta lähtien. Kirkon toiminnallisuutta parannettiin erityisesti vuoden 1998 peruskorjauksessa, jolloin urkuparven alle rakennettiin uusia aputiloja. Julkisivujen korjausten lisäksi kirkon pihapiiri uudistettiin 2000-luvun alussa.

Asiasanat: kirkkoarkkitehtuuri, rakennushistoriaselvitys, laserkeilaus, tietomallinnus, uusgotiikka

ABSTRACT

Tampere University of Applied Sciences
Degree Programme in Construction Architecture

SAARELA, JOONA:
Forssa Church
Historic Building Survey, Part 1

Bachelor's thesis 183 pages, appendices 61 pages
November 2025

The purpose of this thesis was to research the history of Forssa Church. Designed by architect Josef Stenbäck and completed in 1917, the church combines Neo-Gothic and national romantic features. The historic building survey was divided into two parts during the writing of the thesis. The first part focuses on the history of the City and Parish of Forssa, the construction phase of the church and the renovations up to the 2020s. The second part of the survey, written by Riina Harjuniemi, examines the current state of the building. Once both parts are completed, they will be combined into a unified and comprehensive document commissioned by Forssa Parish.

While researching, the exterior and main interior spaces of the church were laser-scanned. The objective was to 3D model the church in Archicad design software using the point cloud from the laser scanning. In addition to the historic building survey, a Building information Model (BIM) that represents the real structure provides valuable information in future planning. Zoning, inventory and repair workers could benefit from such modeling. The study of the building's history was done in the form of archival and field work. The archival material of Forssa Parish proved to be the most important source in identifying the renovations of the church. Printed literature helped to outline the local history and the church's cultural and historical significance.

The building was still unfinished when it was consecrated in 1918. Yard work and interior finishes were not yet completed until the 1920s. Inflation caused by the First World War nearly brought the construction to a halt in the late 1910s, but thanks to the donations from the Forssa Company, the church was complete despite the difficult times. The company also played a significant role in the establishment of the Forssa Parish.

During various renovation phases, efforts have been made to preserve the original architectural features. Major façade repairs were made in 1952 and 2006. The most visible external change was the addition of a stairwell on the western side of the church in 1982. The basement was converted for assembly use after the heating system changed in the 1980s. The interior has gone through several modifications. Building services have been frequently updated and added since the 1920s. New auxiliary rooms were built beneath the organ loft in the 1998 renovation. In addition to façade repairs, the churchyard was renovated in the early 2000s.

Keywords: church architecture, historic building survey, laser scanning, building information modeling, gothic revival

SISÄLLYS

1	JOHDANTO	6
	RAKENNUSHISTORIALLINEN SELVITYS	7
	1.1 Selvityksen tavoitteet ja käyttötarkoitukset.....	7
	1.2 Selvityksen rakenne.....	7
	1.3 Tutkimusmenetelmät ja lähteet	8
	1.4 Kirkon laserkeilaus ja tietomalli	10
2	FORSSAN KAUPUNGIN JA SEURAKUNNAN HISTORIA.....	21
	2.1 Forssan kaupungin historia.....	21
	2.1.1 Tehdaskylän synty vuonna 1847	21
	2.1.2 Tehdaskylä vuosina 1885–1900.....	24
	2.1.3 Forssan kauppala vuosina 1900–1929.....	25
	2.1.4 Kauppala vuosina 1930–1945.....	28
	2.1.5 Sotien jälkeiset ajat	29
	2.1.6 Talouskasvu 1960–1980-luvuilla	30
	2.1.7 1990– ja 2000-luvun alku	35
	2.2 Forssan seurakunnan historia.....	36
	2.2.1 Osana Tammelan seurakuntaa	36
	2.2.2 Oman seurakunnan perustaminen vuosina 1880–1922	37
	2.2.3 Forssan itsenäinen seurakunta vuosina 1899–1907	41
	2.2.4 Seurakunnan rakennushankkeet vuosina 1907–1913.....	41
	2.3 Kalliomäen historia.....	43
3	KIRKON HISTORIA.....	47
	3.1 Suunnitteluvaihe vuosina 1899–1914	47
	3.1.1 Kirkon tyylisuunta	54
	3.1.2 Arkkitehti Josef Stenbäck	58
	3.2 Rakentamisvaihe vuosina 1914–1917	60
	3.3 Käyttöön vihkiminen vuonna 1918	65
4	KIRKON MUUTOSVAIHEET	68
	4.1 1920-luku	68
	4.2 1950-luku	75
	4.3 1970-luku	77
	4.4 1980-luku	83
	4.5 1990-luku	89
	4.6 2000-luku	101

4.7 2010-luku	107
4.8 2020-luku	113
6 POHDINTA	115
LÄHTEET	118
LIITTEET	122
Liite 1. Forssan_kirkko_RHS_rakennushistoriaselvitys_osa_1.....	122

1 JOHDANTO

Forssan kirkon kerrotaan valmistuneen 1917–1918, eli lähes samaan aikaan. Suomen itsenäistymisen kanssa. Josef Stenbäckin suunnittelema uusgoottilais-tyylinen ja korkealle kurottava kirkko on ollut siitä lähtien Forssan maamerkki pu-natiillisten tehdasrakennusten ja piippujen rinnalla. Forssan kaupungin alkuna voidaan pitää vuotta 1847, jolloin tehtailija Axel Wilhelm Wahren alkoi rakennut-taa Loimijoen varteenkehräämön.

Tehdastoiminnan osoittaututtua kannattavaksi alueen väkiluku kasvoi vähitellen suuren kylän kokoiseksi. Oman seurakunnan perustaminen 1800-luvun lopulla oli vain ajan kysymys, sillä forssalaiset joutuivat matkaamaan noin kahdeksan kilometriä Tammelan kirkolle. Forssan Osakeyhtiön kolmas isännöitsijä, vapaa-herra K. E. Palmén, vaikutti toiminnallaan ja lahjoituksillaan merkittävästi Forssan seurakunnan syntyyn ja oman kirkon rakentamiseen.

Tämä opinnäytetyö on Forssan kirkon rakennushistoriallisen selvityksen ensim-mäinen osa, jossa perehdytään kohteen suunnittelu- ja rakentamisvaiheeseen sekä ajan kuluessa tehtyihin muutostöihin. Kirkon rakentamisvaihetta tutkittaessa on huomioitu sen ajoittuminen taloudellisesti ja poliittisesti epävarmalle aikakau-delle. Työn tilaajana toimivan Forssan seurakunnan kannalta on tärkeää, että kir-kon alkuperäiset arvot ja myöhemmin tehdyt muutokset ovat tunnistettavissa. Kohteeseen tarkempaa perehtymättä sen ulko- ja sisätilat vaikuttavat olevan al-kuperäistä vastaavat. Jo vähäinen tutkimustyö kuitenkin osoittaa, että kirkkoon on tehty ensimmäisiä korjauksia heti sen valmistumisen jälkeen.

Rakennushistoriallinen selvitys esittelee kohteen historialliset tiedot ja dokumen-toi rakennuksen myös sen nykytilassa. Tavoitteena oli tallentaa Forssan kirkko nykyisessä muodossaan tietomalliksi. Rakennuksesta laserkeilattu pistepilvi ja sen pohjalta laadittu tietomalli voivat tulevaisuudessa osoittautua merkittäväksi lähtötiedoksi esimerkiksi muutos- ja korjaussuunnittelussa. Pistepilvimallin avulla laaditut piirustukset sekä tietomalli ovat mitoiltaan tarkkoja ja ajan tasalla.

RAKENNUSHISTORIALLINEN SELVITYS

1.1 Selvityksen tavoitteet ja käyttötarkoitukset

Rakennushistoriallinen selvitys (RHS) on dokumentti, jota hyödynnetään rakennusten korjaus- ja muutossuunnittelussa, kaavoituksessa sekä historiallisten arvojen säilyttämisessä. RHS tarjoaa rakennuskohteesta arvokasta tietoa sen ylläpitäjille, omistajille, mahdollisille ostajille, korjaus- ja ylläpitotyön suunnittelijoille sekä urakoitsijoille. (Saatsi 2017.) Selvitykseen on koottu ja tiivistetty tietoa alueen historiasta, kaavoituksesta, rakennuksen suunnittelu- ja rakentamisvaiheesta, vuosien varrella tehdyistä muutoksista sekä nykytilasta.

Rakennushistoriallinen selvitys on hyvä olla tilanteessa, jossa rakennuksen lähiympäristöön kohdistuu muutostarpeita. Muutostarve voi koskea laajempaa aluetta, kuten kaavamääräysten päivittämistä tai pienemmässä mittakaavassa rakennukseen tehtävää korjaustyötä. Rakennuksen ominaispiirteiden ja arvojen tunnistaminen sekä niiden esille tuonti jo varhaisessa vaiheessa helpottaa sekä viranomaisten että omistajan päätöksentekoa. (Saatsi 2017.)

Forssan kirkon rakennushistoriallista selvitystä voidaan hyödyntää asiakirjana kirkon tulevilla korjaussuunnitelmissa sekä kiinteistöinventoinneissa. Kulttuurihistoriallisesti arvokkaiden rakennusten korjaus- ja muutoshankkeissa ongelmaksi muodostuu usein alkuperäisten rakenteiden ja pintamateriaalien tunnistaminen. Kattavan rakennushistoriallisen selvityksen ansiosta tulevaisuudessa ei välttämättä tarvitse tehdä useita arkistokäyntejä, asiakirjojen etsintää ja tulkintaa tai henkilöhaastatteluja kirkon historian selvittämiseksi.

1.2 Selvityksen rakenne

Forssan kirkon rakennushistoriallinen selvitys toteutetaan tilaajalle sopivalla dokumentointityylillä kahdessa osassa. Selvityksen ensimmäinen osa käsittelee Forssan kaupungin ja seurakunnan historiaa, kirkon suunnittelu- ja rakennusvaiheita 1900-luvun alussa sekä myöhempiä muutosvaiheita aina 2020-luvulle saakka. Toinen osa rakennushistoriallisesta selvityksestä tarkastelee kirkon ny-

kytilää, säilyneisyyttä ja alueen kaavoitusta. Selvityksen toisen osan laatijana toimii Riina Harjuniemi, joka tekee aiheesta samalla oman rakennusarkkitehdin opinnäytetyönsä. Selvityksen osat on suunniteltu toteutettaviksi kummankin tekijän aikataulun mukaisesti, ja opinnäytetyön raportointi suoritetaan yksilötyönä.

Rakennushistoriallinen selvitys laaditaan vaakasuuntaisella A4-kokoisella taitolla. Selvityksen rakenne sekä tekstin ja kuvien asettelu poikkeavat Tampereen yliopiston ja ammattikorkeakoulun käytössä olevasta raportointipohjasta. Sivujen taittotyyli on perusteltu erityisesti liitettävien kuvien määrällä, joita edellytetään selvityksen toisessa osassa. Lähteisiin voidaan viitata myös TAMKin raportointiohjeesta poikkeavalla tavalla, jotta tekstistä saadaan tiiviimpi ja visuaalisesti selkeämpi. Tavoitteena on, että luettavuudeltaan parempi tekstiosuus ja valokuvien loogisempi asettelu muodostavat kokonaisuuden, joka tuo kulttuurihistoriallisesti ja kaupunkikuvallisesti merkittävän kohteen arkkitehtuurin paremmin esille.

1.3 Tutkimusmenetelmät ja lähteet

Rakennushistoriallisessa selvityksessä tutkittavan kohteen ja sen lähiympäristön oleellinen tieto kerätään yhdistelemällä arkisto- ja kenttätutkimusta (Saatsi 2017). Forssan kirkon kohdalla on ollut mahdollista hyödyntää seurakunnan arkiston lisäksi paikallishistoriaa käsitteleviä teoksia, vanhoja sanomalehtiartikkeleita sekä kirkon korjaus- ja muutostöihin osallistuneiden henkilöiden kertomuksia. Alueen historian tutkimisessa päälähteenä oli Forssan kaupungin tekemä kooste sekä Risto Peltovuoren vuonna 1993 kirjoittama teos. Seurakunnan historiasta sekä kirkon suunnittelu-, rakennus- ja muutosvaiheista kertovat Esko Aaltonen ja Lauri Uusi-Hakimo omissa teoksissaan.

Kirkon korjaus- ja muutostöiden lähteenä erityisesti 1960-luvun jälkeiseltä ajalta on ollut Forssan seurakunnan arkisto. Seurakunnan arkistosta löytyi kymmeniä kansioita, jotka käsittelevät kirkon 1970- ja 1980-luvun muutoksia, vuoden 1998 peruskorjausta sekä 2000-luvun alun korjausurakoita. Kirkkoon 2000-luvulta alkaen kohdistuneet muutokset on tallennettu sähköisessä tiedostomuodossa, mutta suurinta osaa ennen 2000-luvun alkua laadituista asiakirjoista ei ole digitoitu. Selvityksen etenemisen kannalta tärkeitä asiakirjoja, kuten kirkon alkuperäisiä lupa- tai työpiirustuksia, ei löytynyt seurakunnan arkistosta.

Alkuperäiset arkkitehti Josef Stenbäckin laatimat piirustukset ovat kyselyn mukaan mahdollisesti tallessa Museoviraston arkistossa. Museovirastolta touku-kuussa 2025 saapuneessa sähköpostiviestissä mainittiin, että arkiston muuton vuoksi piirustuksia ei ollut mahdollista tutkia. Fyysistä aineistoa pääsee tarkastelemaan Vantaalla sijaitsevassa Kokoelma- ja konservointikeskuksessa vasta muuton jälkeen vuonna 2026. Myöskään Suomen Elinkeinoelämän keskusarkistosta ei löytynyt digitoituja asiakirjoja selvityksen tekohetkellä.

Arkistokäyntien lisäksi kirkon nykytila tuli dokumentoida. Valokuvat tukisivat rakennushistoriaselvityksen inventointiosuutta, jossa luetellaan muun muassa kirkon ikkunat, ovet, kiintokalusteet, valaisimet, pintamateriaalit ja värisävyt. Kirkon suuren koon ja tyyli-suunnan ja koon vuoksi kaikkia dokumentoitavia tiloja ja yksityiskohtia ei ollut mahdollista käydä läpi yhden kenttätutkimuspäivän aikana. Selvityksen jakaminen kahden tekijän kesken keväällä 2025 mahdollisti tarkemman perehtymisen kirkon muutoksiin seurakunnan arkistomateriaalia hyödyntäen.

KUVA 1. Ensimmäinen kohdekäynti Forssan kirkolla 21.9.2024 (Kuva: Joona Saarela 2024).

1.4 Kirkon laserkeilaus ja tietomalli

Laserkeilauksessa rakennuksesta tallennetaan pistepilvi laserkeilaimella. Pistepilvi muodostuu laitteen tekemistä etäisyyshavainnoista, joista syntyy kolmiulotteisessa koordinaatistossa sijaitsevien mittauspisteiden joukko. Pistepilvi tuottaa erittäin tarkan geometrisen mallin kohteesta, ja se voidaan siirtää suunnitteluohjelmistoihin jatkokäsittelyä varten. Pistepilvimallin päälle voidaan piirtää todellisuutta vastaavia rakennuspiirustuksia, kuten pohja-, leikkaus- ja julkisivukuvia. Yhdistämällä pistepilvimalli kohteen rakennusteknisiin tietoihin ja kenttähavaintoihin on mahdollista laatia rakennuksesta tietomalli (BIM). (Tietoa Oy n.d.)

Jo ennen selvitystyöhön ryhtymistä heräsi ajatus siitä, että kohteen nykytila voitaisiin tallentaa ajantasaiseksi tietomalliksi. 3D-muotoisen tietomallin avulla voidaan tarkastella esimerkiksi rakennuksen materiaaleja, tiloja ja mittasuhteita ilman tarvetta käydä jatkuvasti paikan päällä. Forssan kirkon BIM-mallissa olisi eroteltavissa rakenteet, rakennusosat ja pintamateriaalit. Rakennusosia voidaan muokata, poistaa tai lisätä suunnitteluohjelmistoissa, kuten Archicadissa tai Revitissä. Mittatarkka tietomalli kirkon nykytilasta voi tulevaisuudessa osoittautua arvokkaaksi lähtötiedoksi valokuvien ja rakennushistoriallisen selvityksen lisäksi. Mallinnuksen tavoitteena oli myös säilyttää rakennuksen nykytila ja ominaispiirteet tuleville sukupolville. Mallinnetun kohteen tiedot säilyvät digitaalisessa muodossa sellaisenaan, vaikka alkuperäinen rakennus ajan myötä muuttuisi tai vaurioituisi.

Lokakuussa 2024 Forssan kirkon ulkotilat laserkeilattiin yhteistyössä Anna Meriläisen kanssa ammattikäyttöön tarkoitettulla Faro Focus3D X 330 -laitteella. Samassa yhteydessä toteutettiin myös Kojjärven kirkon ulkokuoren laserkeilaus, joka liittyi Meriläisen rakennushistorialliseen selvitykseen. Muutama viikko myöhemmin laserkeilasin Forssan kirkon sisätilat erikseen, sillä rakennuksen laajuuden vuoksi pelkkä ulkokeilaus vei useita tunteja. Ensimmäisen keilauskerran aikana ei ollut myöskään täyttä varmuutta siitä, että kummankaan kohteen laserkeilaus tai myöhemmin muodostettava pistepilvimalli onnistuisivat suunnitellusti.

KUVA 2. Forssan kirkon ulkokuoren laserkeilausta 3.10.2024 (Kuva: Joonas Saarela 2024).

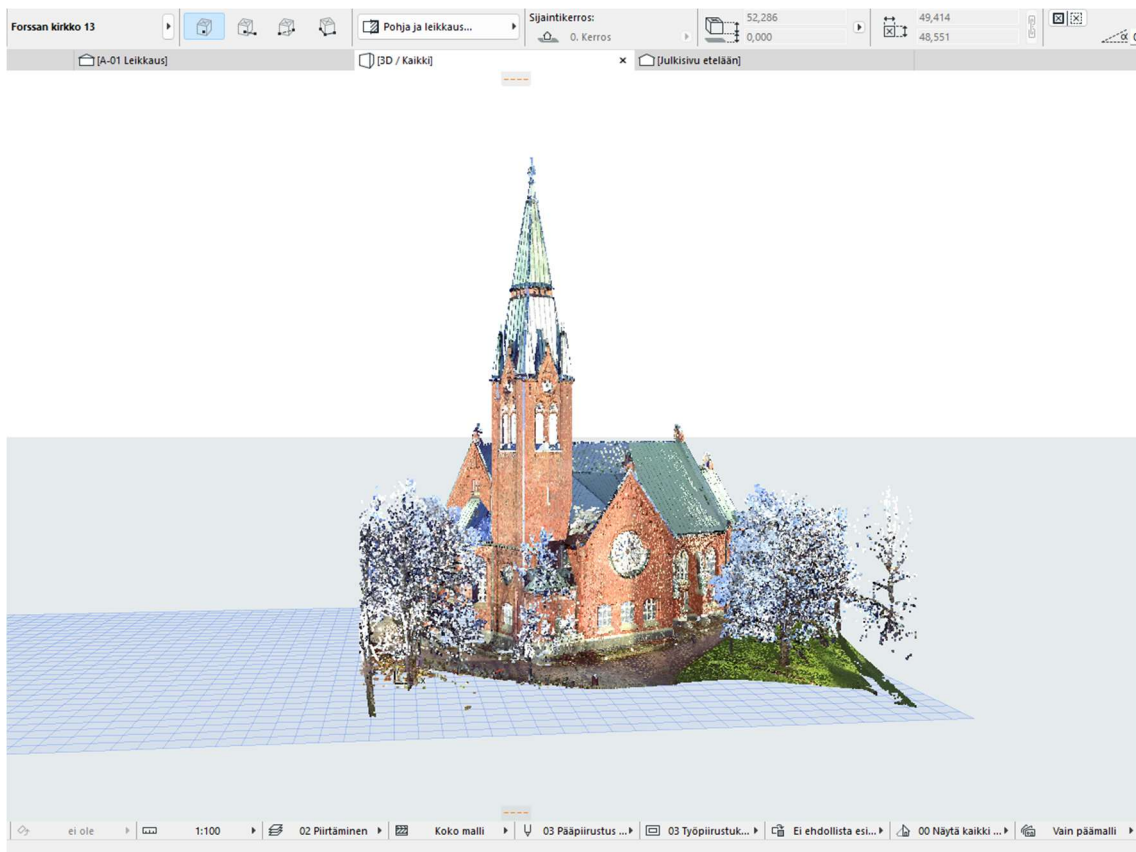
KUVA 3. Forssan kirkon sisätilojen laserkeilausta 29.10.2024 (Kuva: Joonas Saarela 2024).

KUVA 4. Sisätiloista laserkeilatussa pistepilvimallissa pienet yksityiskohdat sekä tilaa rajaavat alakatot lisäävät pistepilvien määrää ja siten tiedoston kokoa (Kuva: Joonas Saarela 2024).

Faro-laserkeilaimella muodostettujen pistepilvimallien vieminen Archicad 28 -suunnitteluohjelmistoon osoittautui odotettua monimutkaisemmaksi ja aikaa vieväksi prosessiksi. Muistikortille tallennettu pistepilvi oli mahdollista muuntaa Archicad-yhteensopivaan tiedostomuotoon vain Tampereen ammattikorkeakoulun tietokoneella. Laserkeilauksesta saatu aineisto oli ensin muunnettava e57-tiedostoksi Tampereen ammattikorkeakoulun kannettavalle tietokoneelle asennettun Faro Scene -ohjelman avulla. Tähän työvaiheeseen kului vähintään neljä tuntia sekä Forssan kirkon että Kojjärven kirkon ulkotilojen osalta. Faro Scene -ohjelmasta tuodut pistepilvet olivat tiedostokooltaan 2–5 Gt.

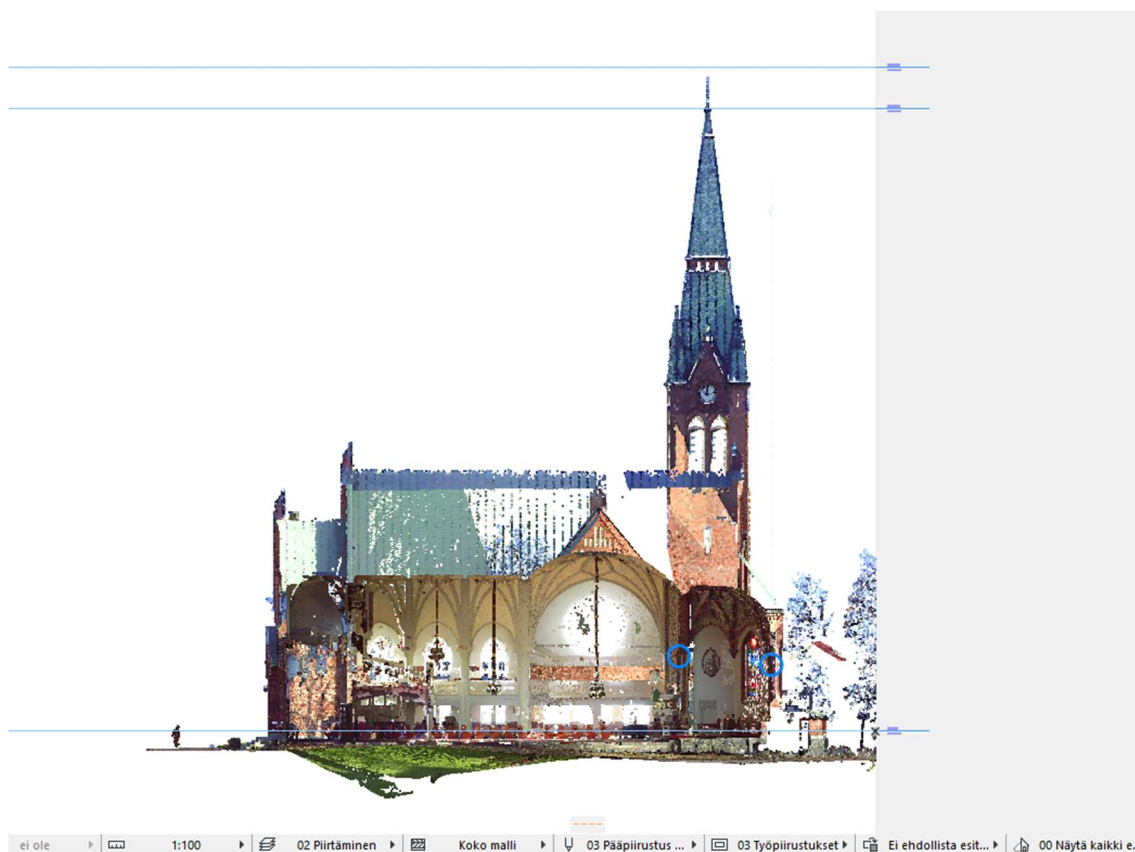
Pistepilvimalli osoittautui kuitenkin hyödylliseksi Forssan kirkon tietomallintamisessa. Kun pistepilvi oli tuotu Archicadiin, sen päälle voitiin piirtää ja mallintaa mittatarkasti. Pistepilvimallin perusteella laaditut ajantasapiirustukset ja tietomalli olisivat huomattavasti tarkempia kuin aikaisempiin piirustuksiin pohjautuvat mallit. Rakennuksen kulmat eivät esimerkiksi osoittautuneet tasan 90-asteisiksi, kuten aiemmissa piirustuksissa. Kirkkoa ei tarvinnut mitata käsin paikan päällä, ja myös käden ulottumattomissa sijaitsevat mitat olivat helposti saatavissa pistepilvimallista. Mallinnettavien rakennusosien materiaalit ja värit olivat nähtävissä suoraan pistepilvestä, jolloin erillistä valokuvien tarkastelua ei tarvittu.

KUVA 5. Forssan kirkon pistepilvimalli Archicad-suunnitteluohjelmistoon tuotuna 13.11.2024 (Kuva: Joonas Saarela 2024).

KUVA 6. Kojjärven kirkon ulkotilat laserkeilattiin Forssan kirkon lisäksi lokakuun 2024 aikana (Kuva: Joonas Saarela 2024).

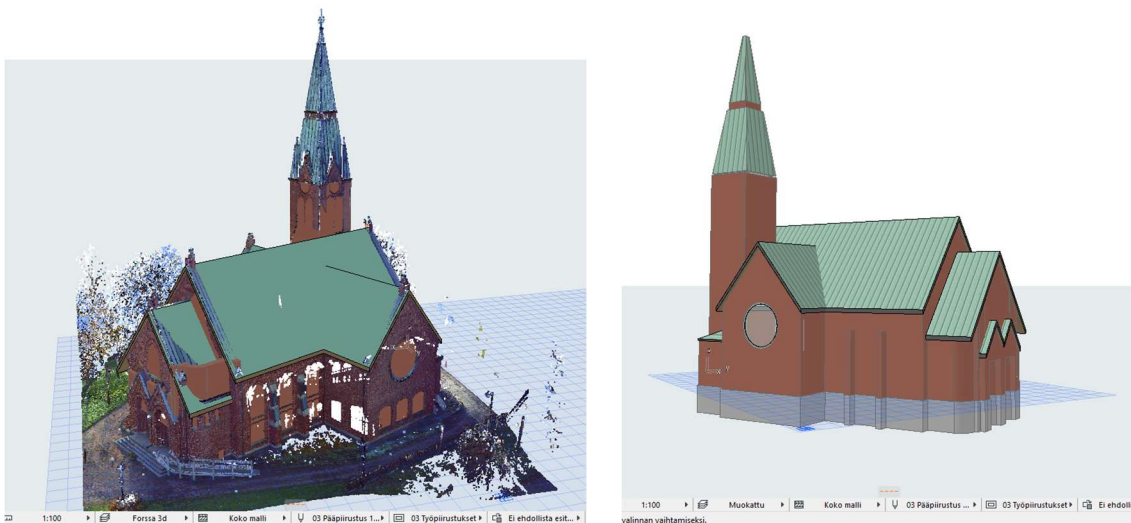

KUVA 7. Pistepilven poikkileikkaus Archicadissa tarkasteltuna (Kuva: Joonas Saarela 2024).

Forssan kirkosta saatu pistepilvi toimisi itsessään arvokkaana lähtötietona tuleviin hankkeisiin, mutta sitä ei kuitenkaan vielä voinut pitää varsinaisena tietomallina. Talvella 2025 Forssan kirkon mallinnus CAD-ympäristössä aloitettiin lisäämällä Archicadissa seinä-, lattia- ja katto-objektit pistepilvimallin mukaisesti. Pistepilvestä oli mahdollista mitata erittäin tarkasti ikkunoiden puitteet sekä julkisivujen, kellotornin ja sisätilojen yksityiskohtia.

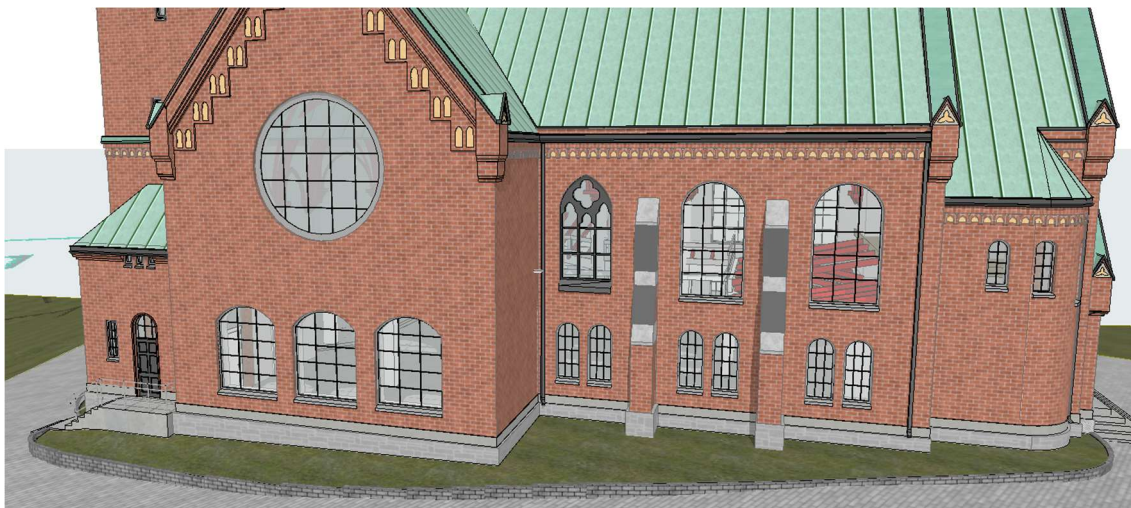
Archicadin kirjastosta ei ollut saatavilla valmiita todellisuutta vastaavia ikkuna- tai oviobjekteja. Uusgoottilaistyylliset rakennusosat täytyi sen vuoksi mallintaa alusta alkaen suoraan ohjelmistossa. Pistepilvi auttoi merkittävästi kirkon sisätilojen katto- ja seinäobjektien mallinnuksessa, sillä muuten alakatot olisi jouduttu muodostamaan olemassa olevien leikkaus- ja alakattokuvien perusteella. Vanhojen piirustusten mukaan tehdyissä objekteissa olisi todennäköisesti esiintynyt mittavirheitä, sillä

usean taiton kokoisten paperipiirustusten skannaus saattoi helposti vääristää mitasuhteita. Myös kirkon lähiympäristön maaston sai mallinnettua tarkasti pistepilven perusteella.

KUVA 8. Forssan kirkon tietomallinnus aloitettiin Archicadissa muodostamalla geometriaa suoraan pistepilven päälle (Kuva: Joonas Saarela 2025).

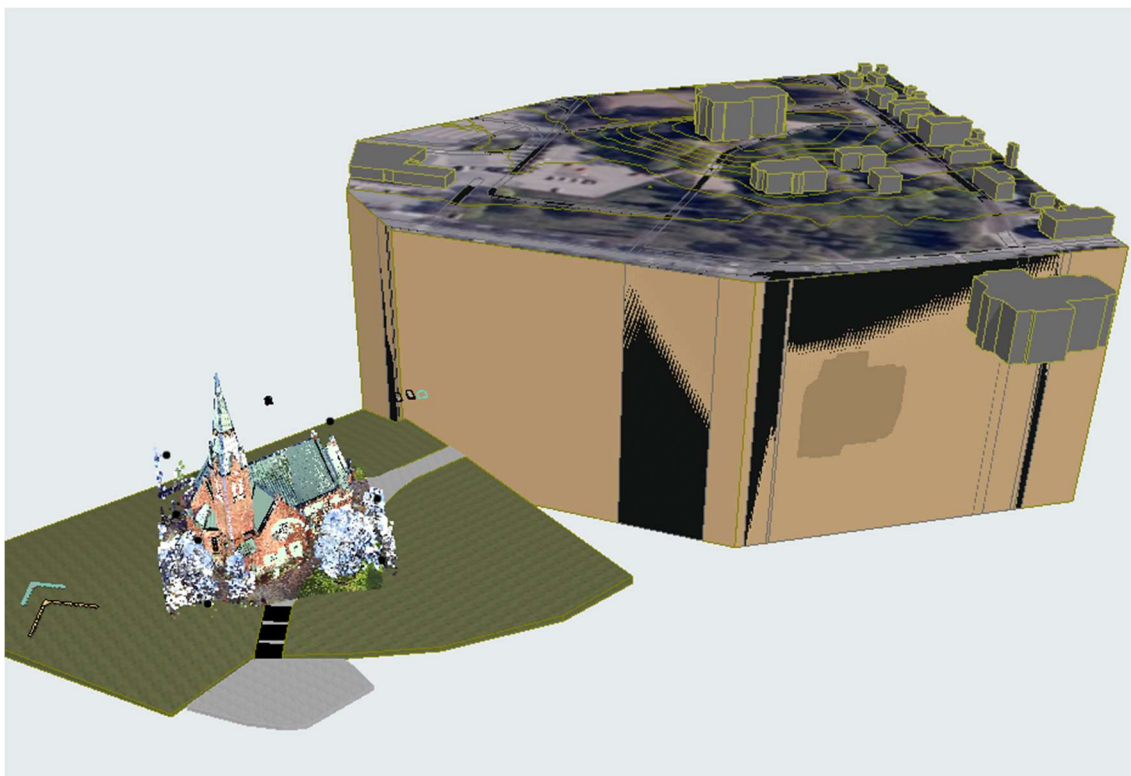
KUVA 9. Forssan kirkon tietomalli 7.1.2025 (Kuva: Joonas Saarela 2025).

KUVA 10. Eteläjulkisivun ikkunapuitteiden muuttaminen todellisuutta vastaaviksi tietomalliin 20.2.2025 (Kuva: Joonas Saarela 2025).

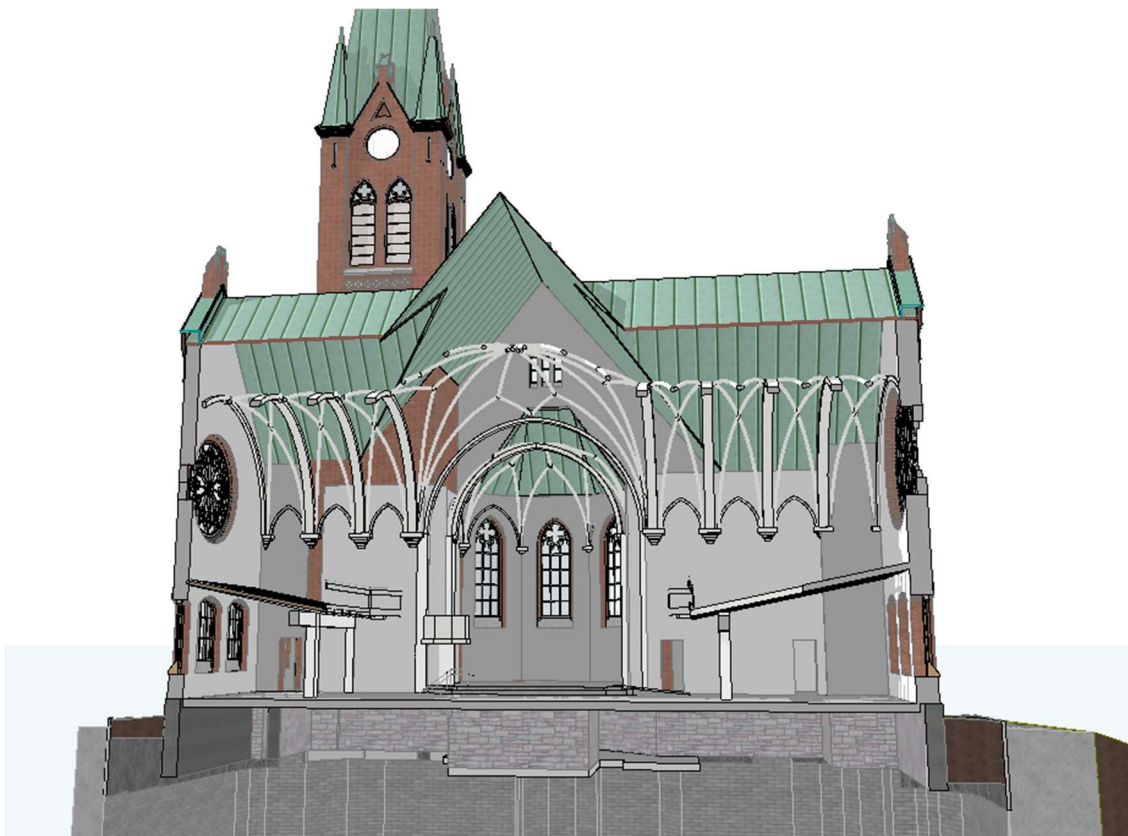
Pistepilvimallin viemisessä tapahtui todennäköisesti virhe koordinaatiston määrittelyssä. Pistepilvi oli mahdollista viedä Archicadiin ilman Tampereen ammattikorkeakoulun tietokonetta, mutta sen x-y-z-koordinaatisto oli vääristynyt. Tällöin kirkko sijaitsi Archicadin koordinaatistossa väärin päin ja määritetystä pisteestä

mitattuna täysin eri kohdassa. Myös TAMKin tietokoneella viimeistellyssä pistepilvessä ilmeni ongelmia koordinaatistoon sijoittamisessa. Projektiin myöhemmin lisätty Cetopo-paikkatietomalli paljasti, että kirkon pistepilven ja Cetopon määrittelemät sijainnit poikkesivat toisistaan (kuva 11). Siihen asti mallinnettu projekti sekä pistepilvi täytyi siirtää vastaamaan Cetopo-maastomallin sijaintitietoja.

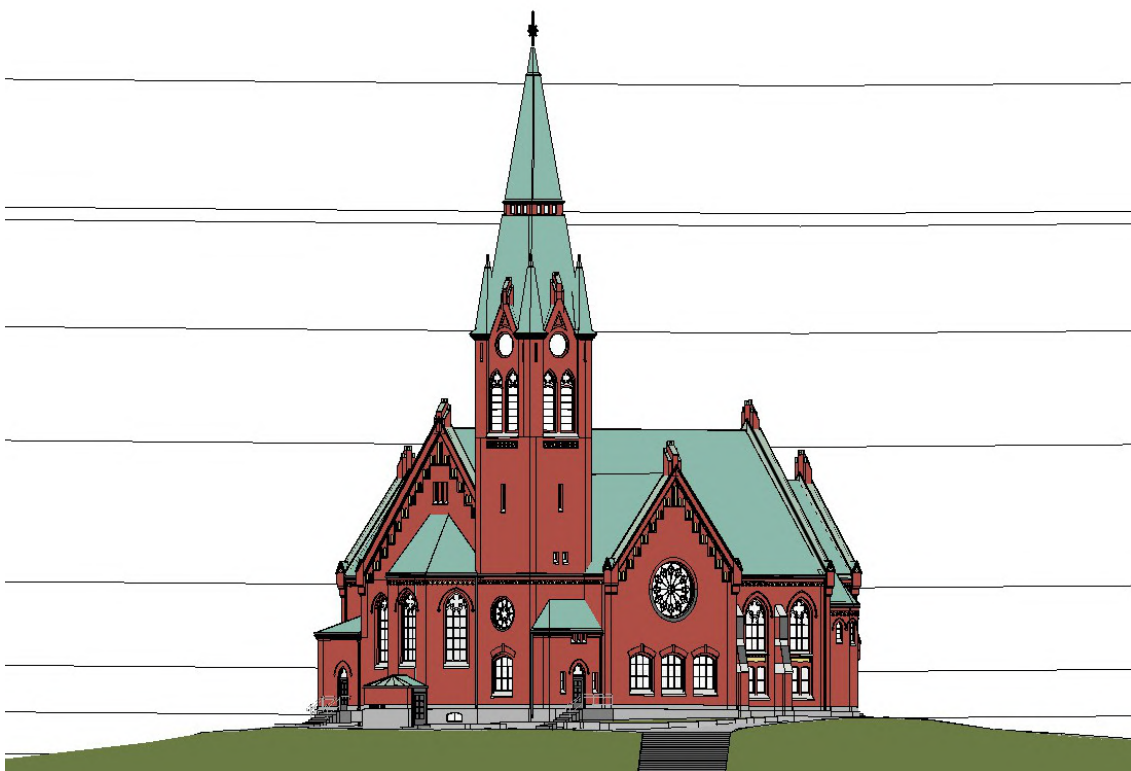
KUVA 11. Kirkon pistepilvimallin sijainti ei täsmännyt Cetopo-maastomallin kanssa (Kuva: Joonas Saarela 2025).

Kirkon ulkopuolelta riittävän tarkka tietomalli valmistui keväällä 2025. Sisätilojen tietomallinnuksessa ongelmaksi muodostuivat kirkkosalin ja aputilojen alakattojen vaipat. Archicad 28 -suunnitteluohjelmistosta ei löytynyt ratkaisua ristiholvien tarkkaan 3D-mallintamiseen, minkä vuoksi sisätilat jäivät lopulta karkeammin mallinnetuiksi. Lisäksi tarkasti yksityiskohtineen mallinnetut sisätilat olisivat tehneet kirkon tietomallista tiedostokooltaan raskaan ja vieneet liikaa aikaa varsinaisen rakennushistoriallisen selvityksen laatimiselta. Tarkat rakennetyypit ja muut tilat on myöhemmin lisättävä luonnosmaiseen tietomalliin. Periaatteena mallintamisen alussa oli, että tietomallia voidaan tarvittaessa kehittää jatkossa tilaajan tarpeen mukaan.

KUVA 12. Archicad-projektissa kirkkosalin alakaton ruoteet on mallinnettu ohjelmiston palkkiobjekteilla (Kuva: Joonas Saarela 2025).

Archicadilla tehdyn projektin yhteensopivuus tarkastettiin Revit 2025 -suunniteluohjelmiston kanssa, jota on useiden arkkitehtitoimistojen käytössä. Tietomalli avautui Revit-ohjelmistossa ilman merkittäviä ongelmia. Ainoastaan pienissä yksityiskohdissa, kuten monimutkaisimmissa seinien ja kattojen liittymissä sekä kaarevissa seinissä, esiintyi ylimääräisiä viivatyyppisiä. Archicad-projekti on mahdollista kääntää myös esimerkiksi IFC- ja BIMx-malliksi. BIMx-malli on tarkoitettu vain 3D-muotoisen mallin tarkasteluun, mutta se on avattavissa kannettavilla laitteilla, kuten tabletilla tai puhelimella. Kohteen tietomallia voi siten esittää nopeasti, ja malliin on mahdollista tehdä vaivattomasti havainnollistavia pysty- tai vaakaleikkauksia (kuva 15).

KUVA 13. Archicadilla tehty projektiedosto Revit-suunnitteluohjelmistossa avatuna 15.2.2025 (Kuva: Joonas Saarela 2025).

KUVA 14. Forssan kirkon tietomalli puhelimeen ladattavalla BIMx-sovelluksella tarkasteltuna (Kuva: Joonas Saarela 2025).

KUVA 15. BIMx-sovelluksella tietomalliin voi tehdä mittauksia sekä pysty- ja vaakaleikkauksia (Kuva: Joonas Saarela 2025).

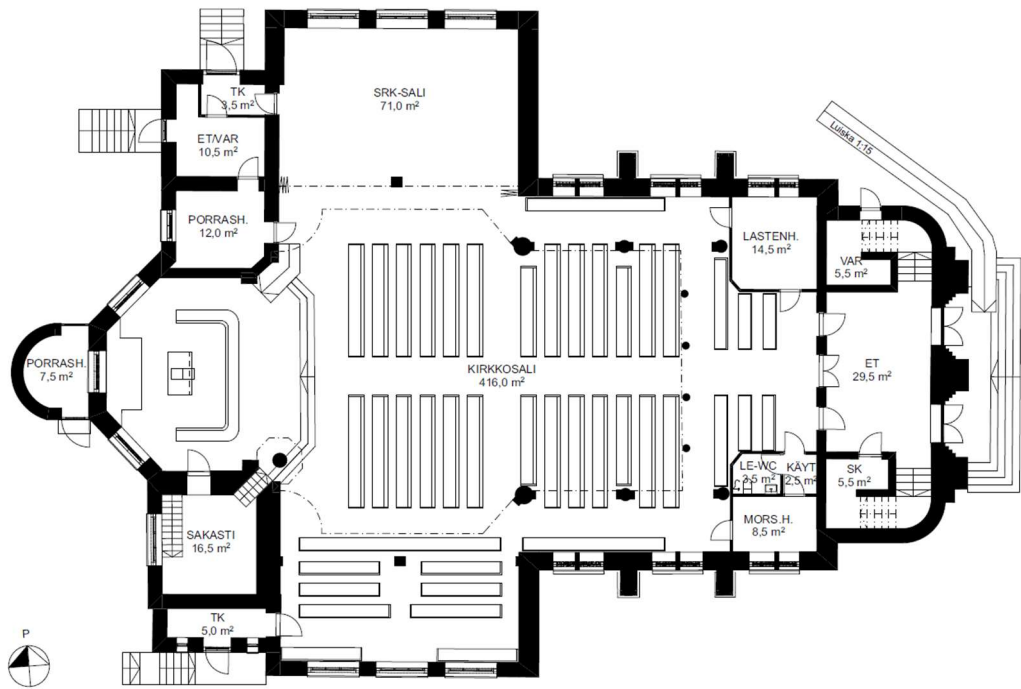

KUVA 16. Forssan kirkon tietomalli Twinmotion-visualisointiohjelmalla katsottuna (Kuva: Joonas Saarela 2025).

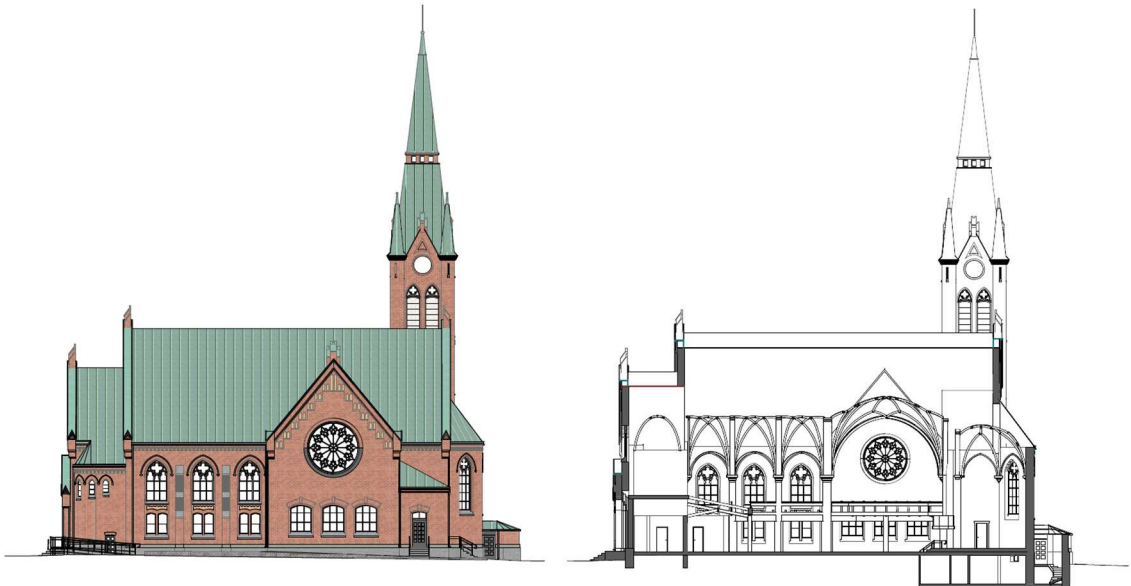

KUVA 17. Kirkkoon 1980-luvulla lisätty porrashuone Archicad-suunnitteluohjelmistolla katsottuna (Kuva: Joonas Saarela 2025).

KUVA 18. Tietomallin avulla voidaan esimerkiksi havainnollistaa kirkon tilaa ennen ajan saatossa tehtyjä muutoksia (Kuva: Joonas Saarela 2025).

KUVA 19. Forssan kirkon alustava ajantasapiirustus 17.3.2025 Archicad-projektista tuotuna (Kuva: Joonas Saarela 2025).

KUVA 20. Archicad-projektista tuotu kirkon pohjoisjulkisivu ja pystyleikkaus kirkkosalin kohdalta (Kuva: Joonas Saarela 2025).

2 FORSSAN KAUPUNGIN JA SEURAKUNNAN HISTORIA

2.1 Forssan kaupungin historia

2.1.1 Tehdaskylän synty vuonna 1847

Teollistuminen alkoi Englannissa 1700-luvun puolivälissä ja levisi noin sata vuotta myöhemmin Pohjoismaihin sekä Suomen suuriruhtinaskuntaan. Uusia höyryvoimaa hyödyntäviä koneita kehitettiin 1700-luvun lopulla ja 1800-luvun alussa tehostamaan esimerkiksi tekstiilialan toimintaa. Viimeistään 1810-luvulle tultaessa kutoma- ja kehruukone olivat jo käytössä. Suomessa oli ollut ennen 1800-luvun puolivälin teollistumista alkeellisempaa puun ja metallien jalostusta sekä pienimuotoista tekstiiliteollisuutta. (Leimu 1983.)

Sahateollisuuden lisäksi puuvillan tuotanto alkoi Suomessa 1820-luvulla vastatakseen Venäjän keisarikunnan kasvavaan kysyntään. Vaikka Suomen oma markkina-alue oli liian pieni puuvillateollisuuden kannattavalle toiminnalle, teki Venäjän tullipolitiikka alasta ajoittain tuottoisan. Keisarikunnan kevyemmät tullit mahdollistivat suomalaisten puuvillatuotteiden kilpailun laajemmilla markkinoilla. Tullipolitiikan muutokset vaikuttivat viennin kannattavuuteen, mutta 1800-luvun loppupuolella tuotteille alkoi syntyä kysyntää myös Suomen suuriruhtinaskunnan sisällä. (Leimu 1983.)

Ruotsista kotoisin oleva Axel Wilhelm Wahren sai senaatilta vuonna 1847 luvan perustaa kehrutehtaan Loimijoen kosken varteen. Paikalla oli toiminut aiemmin Wahrerin vuonna 1846 rakennuttama Kuhalan tuulimylly, jonka yhteyteen tehdaslaitos voitiin rakentaa. Tavoitteena oli valmistaa vesi- tai höyryvoimalla verkka- ja puuvillakankaita tehokkaasti. Jo myllyä rakennettaessa Wahren suunnitteli puuvillakehräämön perustamista. Sopimus puuvillan kehruuyhtiöstä allekirjoitettiin 28. joulukuuta 1847 ja tehtaan rakennustyöt alkoivat vuonna 1848. Punatiilisen kehrutehtaan lisäksi alueelle rakennettiin puisia asuintaloja tuleville tehdastyöntekijöille. (Peltovuori 1993, 21–22.)

Nykyisen Forssan läheisyydessä Jokioisilla oli toiminut vuodesta 1797 lähtien verkatehdas, jonka omisti E. G von Willebrand. Jokioisten verkatehdasta voidaan pitää ensimmäisenä tekstiilitehtaana Suomessa. (Peltovuori 1993.) Esimerkiksi Tampereelle ensimmäinen verkatehdas rakennettiin vasta vuonna 1856, vaikka kaupunki perustettiin jo 1770-luvulla tehdastoimintaa varten. (Salokorpi 1979, 107) Vuonna 1838 Jokioisten tehdas vuokrattiin juuri Ruotsista saapuneelle Axel Wilhelm Wahrenille. Moskovan matkoillaan ja uusiin koneisiin tutustuessaan puuvilla-alasta innostunut Wahren alkoi menestyä yrittäjänä. (Peltovuori 1993, 20.)

Forssan kehräämön toiminta alkoi vuonna 1849, jolloin siellä työskenteli noin 70 henkilöä. Kehruukoneet oli tuotu Englannista, josta puuvillateollisuus oli alun perin lähtöisin. Vuoteen 1852 mennessä työntekijämäärä oli kasvanut jo 250:een. Tuolloin Forssa oli Hämeen läänin merkittävin teollisuuspaikkakunta nettovoittoa tuottavan kehrutehtaansa ansiosta. Toiminnan laajentamista varten vuonna 1856 valmistui tehtaan lisärakennus, jonka suunnitteli Georg Theodor Chiewitz. Ruotsalaissyntyinen ja aikansa merkittävä arkkitehti Chiewitz oli tehtaan perustaja Wahrenin ystävä. (Peltovuori 1993, 20.)

KUVA 21. Vuonna 1849 toimintansa aloittanut kehräämö oli seudun ensimmäisiä suuria tehdasrakennuksia (Kuva: Forssan museo n.d.).

Puuvillakehräämön lisäksi kutomon perustaminen oli Wahrenin tavoitteena jo 1840-luvulta lähtien. Hän perusti yhdessä saksalaisen kauppaneuvos Carl Zuhrin kanssa yhtiön kutomotoimintaa varten. Zuhr toimi liikekumppanina ja apulaisjohtajana, vastaten tulevan tehtaan toiminnasta. Wahren sai senaatilta kesäkuussa 1854 luvan perustaa puuvillakutomon, jonka toiminimeksi tuli Wahren & Kumpp. Rakennustyöt alkoivat samana vuonna, mutta Krimin sota vaikutti Venäjän keisarikunnan merenkulkuun ja hidasti myös Suomen suuriruhtinaskunnassa käynnissä olleita rakennushankkeita. Kutomon koneet jouduttiin lopulta tuomaan Ruotsista jäätyneen Pohjanlahden yli vuonna 1855. Syksyllä 1856 kankaiden kudonta saatiin kuitenkin aloitettua ja toiminta osoittautui heti tuottavaksi. (Peltovuori 1993, 25–26.)

KUVA 22. Ilmakuva kutomosta vuodelta 1927, jolloin tehdasrakennusta oli ehditty laajentaa ja korottaa (Kuva: Veljekset Karhumäki Oy 1927).

Vuonna 1859 Venäjän tullijärjestelyt suosivat suomalaista puuvillateollisuutta, mikä mahdollisti Forssan kehruu- ja kutomotehtaiden toiminnan laajentamisen entisestään. Kutomon eli Viksbergin tehtaan perustamisesta oli jäänyt paljon velkaa Wahrenille ja Zuhriille, minkä vuoksi huhtikuussa 1859 päätettiin yhdistää ja myydä Forssan sekä Viksbergin tehtaat. Tehtaiden uudeksi viralliseksi omista-

jaksi tuli Forssan Osakeyhtiö. Kehräämön ja kutomon yhdistymisen jälkeen tehdaskokonaisuus oli Suomen toiseksi suurin puuvillateollisuuden toimija Tampereen Finlaysonin tehtaiden jälkeen. Wahren perusti kangaspainamon vuonna 1861, ja sen tuotteet vastasivat sekä Venäjän että suuriruhtinaskunnan kysyntään. Venäjällä Forssassa painettuja kankaita pidettiin jopa keisarikunnan markkinoiden laadukkaimpina.

Puuvillan tuonti Amerikasta vaikeutui siellä vuosina 1861–65 käydyn sisällissodan vuoksi, ja myös inflaation myötä vienti Venäjälle hidastui. Tämän seurauksena tehtaot kohtasivat ajoittain konkurssivaaran 1860-luvulla. (Peltovuori 1993, 26–27.) Maailmanpoliittisen tilanteen rauhoituttua 1870-luvun lopulla Forssan tehtaille koitti jälleen taloudellisesti hyvät ajat. Forssassa valmistetut kankaat saivat Pietarin teollisuusnäyttelyssä vuonna 1870 oikeuden käyttää keisarillisen kotkan merkkiä. Lisäksi Riihimäeltä Pietariin valmistunut junarata mahdollisti yhä suuremman vientimäärän Venäjälle. (Peltovuori 1993, 27.)

Kehittyneestä tehdasyhdyskunnasta kirjoitettiin 1880-luvulla sanomalehdissä positiiviseen sävyyn. Forssan punatiiliset tehdasrakennukset ja tehtaanpiiput näkyivät jo kaukaa tultaessa. Tuolloin alueella asui vähintään 2000 ihmistä, ja se alkoi aikalaisten silmin muistuttaa jo suurta kaupunkia. (Merilä 2013.) Forssa-nimi esiintyi Wahrenin kirjeissä hänen toimiessaan yrittäjänä Jokioisilla. Asiakirjoissa käytetty paperi tuli Ruotsissa sijainneesta Forssan paperiruukista, josta on arveltu tehdaskylän saaneen nimensä. (Peltovuori 1993, 20.)

2.1.2 Tehdaskylä vuosina 1885–1900

Wahrenin menehdyttyä vuonna 1885 Forssan Osakeyhtiön isännöitsijän tehtävät siirtyivät aiemmin apulaisisännöitsijänä toimineelle insinööri August Borgströmille. Hän teki matkoja Englantiin, joilta hän sai vaikutteita tehdastoiminnan kehittämiseen. Borgströmin isännöintikaudella vuosina 1885–1899 vallitsivat suotuisat suhdanteet, vaikka vienti Venäjälle vähenikin tulliasetusten myötä. Kehräämöön otettiin käyttöön sähkövalaistus vuonna 1888 ja myöhemmin kutomoon. Koneiden uusimisen ansiosta tuotannon tehokkuus kasvoi ja päivittäistä työaikaa voitiin lyhentää 11 tuntiin. Vuoteen 1899 mennessä yhtiöllä oli 1 574 työntekijää. (Peltovuori 1993, 29–30.)

Forssan Osakeyhtiön toinen isännöitsijä Borgström menehtyi 55-vuotiaana, ja vuonna 1899 ryhdyttiin etsimään uutta johtajaa. Hänen seuraajakseen ehdotettiin apulaisisännöitsijänä toiminutta Rudolf Meyeriä. Yhtiön pääosakkaat halusivat kuitenkin valita johtoon henkilön osakaspiirin ulkopuolelta, jolloin pääkriteeriksi nousi pätevyys. Vapaaherra Karl Evert Palmén pyydettiin yhtiön isännöitsijäksi. Palménin suku oli hyvin tunnettu sekä hänen koneinsinöörin ja filosofian kandidaatin tutkintonsa soveltuivat tehtävään erinomaisesti. Forssan Osakeyhtiön johtajana Palmén toimi vuosina 1899–1919, jolloin elettiin itsenäistyvän Suomen kannalta kriittisiä aikoja. Esimerkiksi helmikuun 1899 manifestilla pyrittiin rajoittamaan Suomen suuriruhtinaskunnan autonomiaa eli itsehallintoa. (Peltovuori 1993, 31.)

Hallinnollisten kriisien lisäksi teollistumisen myötä Suomeen levisivät uudet aatteet, kuten sosialismi. Vuoden 1905 suurlakko, ensimmäinen maailmansota, Suomen itsenäistyminen ja vuoden 1918 sisällissota tapahtuivat kaikki Palménin isännöidessä Forssan tehtaita. Hän oli kuitenkin joustava ja ymmärtäväinen johtaja työntekijöitään kohtaan. Vuonna 1903 aiempien 11-tuntisten työpäivien kestoa lyhennettiin tunnilla, ja vuonna 1917 siirryttiin kahdeksan tunnin työpäivään. Vaikeinakin aikoina tehtaiden toimintaan ei tullut häiriöitä ja yhtiö pystyi kehittämään tehdasyhdyskunnan palveluita. Vuonna 1902 Forssaan palkattiin oma lääkäri, ja myöhemmin asukkaiden hyvinvointia parannettiin perustamalla erilaisia terveydenhuollon laitoksia. Vapaaherra Palmén kannatti myös Forssan seurakunnan perustamista ja tuki hanketta yhtiön lahjoituksilla. (Peltovuori 1993, 32.)

2.1.3 Forssan kauppala vuosina 1900–1929

Forssan tehdaskylän jatkuvasti kasvava väkiluku ja muutenkin kaupunkimainen asutus tekivät siitä poikkeuksellisen muihin Tammelan maalaiskuntaan kuuluviin kyliin verrattuna. Tästä huolimatta Forssaa koskivat samat maalaiskunnan säädökset. Vuonna 1907 työväestö alkoikin pohtia Forssan muodostamista omaksi kaupungikseen. (Ojanen 1983.)

Vuoden 1908 asetus mahdollisti taajaväkisen yhdyskunnan perustamisen maalaiskuntaan. Tällöin yhdyskunta saattoi antaa omia säädöksiä, jotka eivät vaikuttaneet muihin kyliin. Kuvernööriltä anottiin vuonna 1909, että tehdaskylä katsotaisiin taajaväkiseksi yhdyskunnaksi. Muutaman vuoden kuluttua kuvernööri pyysi kunnanvaltuustoa laatimaan erityiset ohjesäännöt koskien järjestyksen ylläpitoa, rakentamisen valvontaa, terveydenhoitoa ja palontorjuntaa. Tätä varten asetettiin valiokunta tutkimaan ja laatimaan säännöt Forssan taajaväkistä yhdyskuntaa varten. (Ojanen 1983, 264.)

Suomen sisällissodan katsotaan alkaneen 27. tammikuuta 1918. Samana päivänä Forssassa, kuten monilla muillakin tehdaspaikkakunnilla, alkoi punaisten vallankumous ja seuraavana yönä punakaartin liikekannallepano. Vallankumouksen alkuvaiheessa punakaarti valtasi ensin Forssan puhelinlaitoksen. Helmikuussa vallattiin myös pankit ja posti sekä niiden toimintaa alettiin valvoa. Forssayhtiön tehtaat joutuivat niin sanottujen komissaarien valvonnan alaisiksi, mutta toiminta jatkui muuten tavanomaisesti. Seurakunnan toimintaa vallankumous ei keskeyttänyt, sillä jumalanpalveluksia pidettiin säännöllisesti sekä rippikoulun toiminta jatkui. (Peltovuori 1993, 232–237.)

Muutama vuosi sisällissodan jälkeen komitean oli jälleen aika pohtia Forssalle sopivampaa hallinnollista asemaa. Vuonna 1921 komitea päätti anoa taajaväkisen yhdyskunnan muodostamisen sijaan Forssan oman kauppalan perustamista. Vuonna 1922 oltiin valmiina erottamaan Forssa kunnallisesti Tammelasta. Jo vuoden 1910 jälkeen laaditussa jakosuunnitelmassa Kojon kulmakunta oli vielä Forssan seurakunnan alaisuudessa. Samaan aikaan Kojjärven seurakunta oli kuitenkin ehtinyt itsenäistyä, joten Kojo katsottiin kuuluvaksi lähemmän Kojjärven kuntaan. Vuonna 1922 kunnallisen eron jälkeen Forssan väkiluvuksi muodostui 7 106, kun taas Tammelassa asui 7 517 ja Kojjärvellä 818 asukasta. (Ojanen 1983, 264–265.)

Vuonna 1923 perustetun Forssan kauppalan keskustaa varten tarvittiin asemakaava. Turun kaupunginarkkitehti Bertel Jung oli vuotta aiemmin alkanut laatia Forssan Osakeyhtiölle asemakaavaa työväenasutukselle Yliskylään. Samalla arkkitehdilta voitiin pyytää myös uuden kauppalan keskustan asemakaavaa, joka valmistui vuonna 1924. Forssa-yhtiö ehdotti kaavaan muun muassa kauppatorin siirtämistä, sillä se alkoi käydä ahtaaksi silloisella sijainnillaan. Asemakaava hyväksyttiin 17. joulukuuta 1927, ja siinä tori oli siirretty nykyiselle paikalleen. (Peltovuori 1993, 295.)

Jung kaavoitti Forssan keskustaan umpikortteleita, jotka koostuisivat nelikerroksisista kerrostaloista. Muuttovirta kauppaan ei kuitenkaan ollut 1920- ja 30-luvuilla niin suurta, että kaavoitettuja kerrostalokortteleita olisi ryhdytty rakentamaan. Vuonna 1940 laadittu uusi asemakaava määräsi kerrostalot rakennettaviksi väljemmin keskustaan. (Peltovuori 1993, 295.)

KUVA 23. Ote Forssan kauppalan ensimmäisestä asemakaavasta. Bertel Jungin vuonna 1924 laatimassa kaavassa kirkon luoteispuolelle oli sijoitettu oma kirkkotori (Kuva: Forssan seurakunta 2025).

2.1.4 Kauppala vuosina 1930–1945

Vuonna 1933 Forssan Osakeyhtiö myi suurimman osan osakkeistaan Finlaysonille. Yhtiön taloudellinen tilanne oli epävakaa vuonna 1929 Yhdysvalloista alkaneen talouslaman vuoksi. Lama ulottautui 1930-luvulla myös Eurooppaan ja Suomeen, missä teollisuustuotanto laski merkittävästi. Osakekaupat allekirjoitettiin huhtikuussa 1934, jolloin forssalainen ja tamperelainen yritys fuusioituivat keskenään. Uusi osakeyhtiö sai nimekseen Oy Finlayson-Forssa Ab, ja sen kangaspaino jäi toimimaan Forssaan. Palménin jälkeen isännöitsijäksi valittu Isak Julin onnistui säilyttämään tehdastoiminnan Forssassa lamasta ja suuresta velkataakasta huolimatta. (Forssan kaupunki n.d.)

Talvisodan aikana Forssaan kohdistui 113 ilmahälytystä. Pommituksista ei sodan alkuvaiheessa aiheutunut merkittäviä vahinkoja, vaan ne lähinnä säikäyttivät paikalliset asukkaat. Vasta sodan loppuvaiheessa 5. maaliskuuta 1940 silkkikutomon alueelle osui Neuvostoliiton lentokoneiden pommeja. Korttisäännöstely oli voimassa välirauhan aikana maaliskuusta 1940 kesäkuuhun 1941, sillä tuotteista oli jatkuvasti puutetta. Talvisodan jälkeen Forssaan saapuneille Karjalan evakkoille oli luovutettava maata pika-asutuslain nojalla. Forssan suurimmat maanomistajat, kuten Viksbergin kartano Oy ja Finlayson-Forssa Oy, luovuttivat vapaaehtoisesti yhteensä 174 hehtaaria viljelys- ja metsämaata. (Peltovuori 1993, 484.)

Jatkosodan aikana Forssa ei myöskään kärsinyt merkittäviä vahinkoja pommituksissa. Sodan ensimmäisenä päivänä, 25. kesäkuuta 1944, Forssa oli kuitenkin yhtenä Neuvostoliiton suurpommitusten kohteista. Tuolloin suurin osa lentolaivueen pommeista putosi kauppalan pelloille, ja rakennuksiin aiheutui lähinnä ikkunoiden rikkoutumisia. Sotien aikana Forssaan sijoitettiin noin 700 siirtolaista, joista suurin osa oli evakuoitu Karjalankannaksella sijainneesta Muolaan pitäjältä (Peltovuori 1993, 485–486.)

2.1.5 Sotien jälkeiset ajat

Vuonna 1947 Forssan Osakeyhtiön ja samalla koko Forssan alueen katsottiin täyttävän 100 vuotta. Varsinainen pääjuhla pidettiin kesällä Forssan kirkossa (kuva 24). Juhlaan osallistuivat muun muassa eduskunnan puhemies K. A. Fagerholm sekä kutsuvieraana presidentti Juho Kusti Paasikivi puolisonsa kanssa. (Forssan kaupunki n.d.) Samana vuonna vietettiin myös Forssan seurakunnan 25-vuotisjuhlaa. Forssalainen filosofian tohtori ja sosiologian professori Esko Aaltonen julkaisi tuolloin teoksen, jossa kerrotaan Forssan seurakunnan perustamisesta ja sen toiminnasta 1900-luvun alussa.

KUVA 24. Forssan 100-vuotisjuhla järjestettiin Forssan kirkossa. Kutsuvieraana oli tasavallan presidentti J. K. Paasikivi (Kuva: Aallon valokuvaamo 1947).

Vuonna 1956 Finlayson-Forssan tehtailla työskenteli noin 2 000 henkilöä. (Forssan kaupunki n.d.) Forssan väkiluku oli tuolloin lähes 10 000, joten nimikkeen muuttamista kauppalasta kaupungiksi alettiin vähitellen pohtia. (Peltovuori 1993, 255, 260.) Vuonna 1938 rakennettu linja-autoasema osoittautui 1950-luvulla liian pieneksi kasvaneelle matkustajamäärälle. Uuden asemarakennuksen suunnitteli

arkkitehti Yrjö Mykkänen. Funktionalistista tyyliä edustava asemarakennus valmistui kirkon läheisyyteen vuonna 1958 ja sitä pidettiin aikanaan jopa ylellisenä. (Peltovuori 1993, 375–376.)

Laaja linja-autoaseman ja liikekeskuksen yhdistelmä osoittautui myöhemmin toimivaksi ratkaisuksi. Linja-autoliikenne kasvoi 1960-luvun lopulla Forssan toimissa maantieliikenteen solmukohtana. (Peltovuori 1993, 376) Liikenteen määrän kasvuun vaikutti sekä Helsinki-Pori- että Turku-Hämeenlinna-pikateiden valmistuminen vuonna 1958. Tuolloin osa henkilö- ja linja-autoliikenteestä onnistuttiin ohjaamaan Forssan kautta, mikä lisäsi paikkakunnan yritysten kannattavuutta. (Forssan kaupunki n.d.)

2.1.6 Talouskasvu 1960–1980-luvuilla

Ennen 1960-lukua Forssan kauppalan kehitys oli tasaista, eikä sinne kulkenut varsinaista rautatietä. Myös tiet naapurikaupunkeihin ja satamiin olivat mutkikkaita ja huonokuntoisia (Uusi-Hakimo 1988, 95). Tästä syystä kauppalan päättäjät pitivät erittäin tärkeänä saada tulevat valtatie kulkemaan Forssan läheltä. Valtakunnallisia rautateitä yritettiin saada lähemmäs Forssaa jo 1930- ja 1940-luvuilla. Lopulta rautatieverkosto etelästä pohjoiseen jäi kulkemaan Forssan ohitse: Turusta Loimaan ja Humppilan kautta sekä Helsingistä Riihimäen ja Hämeenlinnan kautta. (Peltovuori 1993, 387.)

Vuonna 1961 valtatie Turusta Forssan kautta Hämeenlinnaan saatiin valmiiksi. Maanteiden risteäminen teki Forssan sijainnista entistä edullisemman, sillä nyt kauppalasta pääsi ajamaan noin tunnissa Helsinkiin, Turkuun tai Tampereelle. Maantieyhteyksien parantuessa uusia teollisuuslaitoksia alkoi muodostua tai siirtyä kauppalaan Oy Finlayson-Forssa Ab:n rinnalle. Uusien yritysten ja teollisuuslaitosten määrän kasvaessa Forssassa alkoi 1960-luvulla rakentamisen nousukausi. (Leimu 1983, 18.)

Rakennusvalmiste Oy:n puusepäntehtas siirtyi Turusta keskeisemmälle sijainnille Forssaan vuonna 1964. Samaan aikaan käynnistyi myös yhtiön rakennuttaman betonielementtitehtaan tuotanto. Paikkakunnalle ominainen tekstiiliteollisuus säilyi kuitenkin edelleen Forssan pääelinkeinona. (Leimu 1983, 18) Kauppalaisvaltuusto anoi 7. tammikuuta 1963 Forssan muuttamista kaupungiksi. Samassa istunnossa juhlittiin myös 40 vuotta täyttäneitä kauppalaa. (Peltovuori 1993, 255–256.)

Kaupungin perustamiskirja valmistui vuonna 1963, ja Forssa sai kaupunkioikeudet vuoden 1964 alussa. Laajempi aluerakentaminen lisääntyi tuoreessa Forssan kaupungissa 1960-luvulla. Myös kerrostaloja alettiin rakentaa tiiviiseen tahtiin keskustaan sekä Loimijoen vastarannalle Turuntien varteen. (Peltovuori 1993, 255–256.)

KUVA 25. Ilmakuva Forssan keskustasta 1960-luvun alussa (Kuva: Forssan museo n.d.).

Forssan kaupunginarkkitehti Yrjö Mykkänen suunnitteli linja-autoaseman ja useiden koulurakennusten lisäksi uuden seurakuntatalon vuonna 1966. Forssan kirkon valmistumisen jälkeen väliaikaisena kirkkona toimineen Kuhalan rukoushuone muutettiin seurakuntataloksi ja kirkkoherranvirastoksi. Vanha seurakuntatalo ja sen tontti pääteiden risteyksessä alkoivat käydä liian ahtaiksi 1950-luvulla. Lisätilaa olisi vaadittu viereisiltä tonteilta pakkolunastuksen avulla, eikä kallioinen maaperä ollut paras vaihtoehto modernille, kellarikerroksella varustettavalle rakennukselle. Seurakunta päätti ostaa uutta seurakuntataloa varten tontin Finlayson-Forssa Oy:ltä Kartanonkadun varrelta. (Uusi-Hakimo 1988, 96–101.)

Lindvall & Johnson Oy:n rakentama, valkoisen sävyinen ja modernia tyyliä edustava seurakuntakeskus valmistui vuonna 1967. Rakentamiskustannukset nousivat inflaation vuoksi lähes kolmeen miljoonaan markkaan. Kirkon jälkeen seurakunnan toiseksi suurin rakennushanke vihittiin käyttöön 2. joulukuuta 1967. Jo suunnitteluvaiheessa tavoitteeksi asetettiin seurakuntakeskuksen valmistuminen joulukuuhun mennessä, jotta vihkimisjuhla voitaisiin yhdistää kirkon 50-vuotisjuhlaan. Samana vuonna 1880-luvulla rakennettu Kuhalan rukoushuone purettiin. (Uusi-Hakimo 1988, 96–101.)

Rakentaminen ja uusien tehtaiden perustaminen jatkui Forssassa 1970-luvulla. Vuonna 1970 valmistui Rakennusvalmiste Oy:n kalustetehdas sekä vuotta myöhemmin A. Ahlström aloitti paikkakunnalla lasivillan tuotannon. Forssassa valmistettiin betonirakenteisia kylpyhuone-elementtejä vuosina 1972–1974, ja kysynnän vähentyessä tehtaan tuotanto vaihtui muun muassa rakennustyömailla käytettyihin teräksisiin tilaelementteihin. (Forssan kaupunki n.d.)

Yrjö Mykkäsen suunnittelema, tiilijulkisivulla varustettu Forssan kaupungintalo valmistui vuonna 1977. Kaupungintalon sijainti siirtyi tällöin keskustasta itään Loimijoen vastarannalle. (Peltovuori 1993, 308) Muutamia Forssan historiallisia rakennuksia, esimerkiksi Kuhalan rukoushuone ja ”Piparkakkutaloksi” kutsuttu jugend-tyylinen pankkirakennus, ehdittiin purkaa 1970-luvulla. (Forssan kaupunki n.d.) Kaupungin uudisrakennukset noudattivat kaupungintaloa ja yksittäisiä kerrostaloja lukuun ottamatta vaaleampaa väriskaalaa.

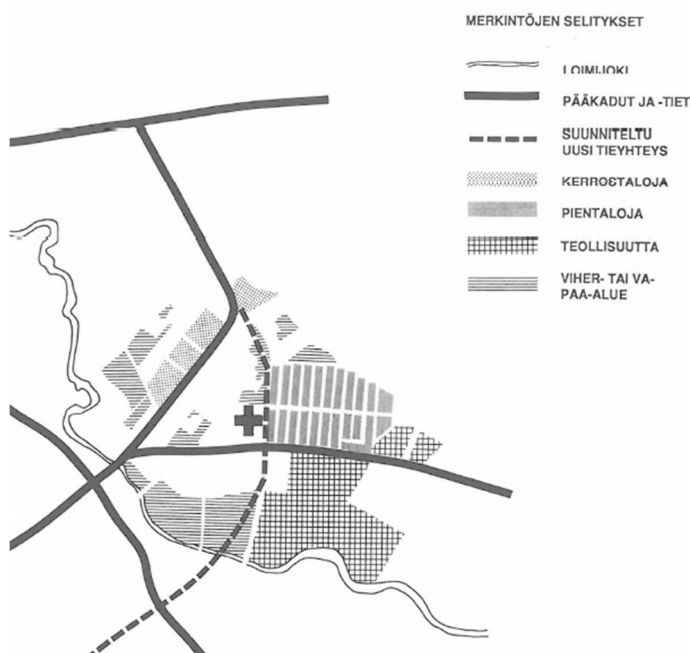
KUVA 26. Postikortti Forssan torista ja uusista kerrostalokortteleista 1970-luvulla. Vasta valmistunut seurakuntatalo näkyy kuvassa vasemmalla kerrostalojen välissä (Kuva: Forssan museo n.d.).

Vuonna 1980 kehräämötoiminta loppui, mutta Kohon mailatehdas kuitenkin jatkoi toimintaansa tehtaan tiloissa. Alkuperäisten tehtaiden merkitys Forssan kaupunkikuvan ja kulttuurihistorian säilymisen kannalta huomattiin 1980-luvulla. Forssan kaupunki osti kehräämön alueen Finlaysonilta vuonna 1982 tavoitteenaan muuttaa tilat kaupunkilaisten käyttöön. Lounais-Hämeen museo avattiin vuonna 1980 kehräämön puuvillavarastorakennukseen ja Forssan kaupunginkirjasto vuonna 1987 vanhan kahrekehräämön tiloihin. (Forssan kaupunki n.d.)

Forssan asukasluku ylitti 20 000 rajan 1980-luvun puoliväliin mennessä. Väkiluku oli kasvanut voimakkaimmin 1970-luvun alussa ja muuttovoitto alkoi vähitellen tasaantua 1980-luvulle tultaessa. (Peltovuori 1993, 260–261) Kehräämötoiminnan loppumisesta huolimatta Forssan rakennusalan teollinen tuotanto säilyi kannattavana. Esimerkiksi vuonna 1989 Parma Oy alkoi toimittaa Valtionrautateille betonisia ratapölkkyjä. Parma Oy:n tehtaat työllistivät noin 1 960 henkilöä 1980-luvun puolivälissä. Lähes saman verran forssalaisia työllistänyt Rakennusvalmiste Oy valmisti paikkakunnalla ontelolaattoja, teräselementtejä ja keittiökaluksia. (Forssan kaupunki n.d.)

Forssan keskustan liikennejärjestelyjen muuttamista suunniteltiin 1980-luvun puolivälissä. Vuonna 1985 julkaistussa kaavaluonnoksessa alueellinen pääväylä eli Yhtiönkatu oli suunniteltu kulkemaan Forssan keskustan halki kaarevassa muodossa (kuva 27). Vähintään nelikaistaisen kadun tavoitteena oli luoda uusi reitti kahden valtatie eli Helsinki-Pori ja Turku-Hämeenlinna-väylien välille. Katu päätettiin rakentaa Helsinki-Pori-valtatieltä Hämeentien ja I-linjan risteykseen asti. Väylän oli alun perin tarkoitus jatkua risteyksestä suoraan I-linjan mukaisesti, kirkon ja Kalliomäen asuinalueen välistä. (Karilas & Laine 1989.)

Lopulta Yhtiönkatua ei toteutettu kokonaisuudessaan 1980-luvulla. Yhtenä syynä oli hankkeen vaikutus ympäristöön, jota pidettiin jo tuolloin kulttuurihistoriallisesti arvokkaana. (Karilas & Laine 1989) Kiistanalainen kadun jatkaminen nousi kuitenkin esiin useaan otteeseen Forssan kaupunginvaltuuston ehdotuksissa vielä 1980-luvun jälkeen. Vasta 2000-luvulla korkeimman hallinto-oikeuden päätöksellä kaavaratkaisu hylättiin ja I-linja kaavoitettiin huomioiden sen historiallinen miljöö. Vuoden 2012 kaavamuutoksen aikana Forssan kaupunki kuitenkin tarkasteli edelleen väylän rakentamisen vaihtoehtoja. Uuden liikenneyhteyden lisäämistä kirkon ja linja-autoaseman väliin jäävälle alueelle pohdittiin yhtenä ratkaisuna. (Hannula 2012, Salminen 2025.)

KUVA 27. Forssan keskustaan rakennettavan Yhtiönkadun reitti katkoviivalla merkittynä vuoden 1989 tiekarttaan. Kirkon sijainti on korostettu ristsymbolilla (Kuva: Karilas & Laine 1989).

2.1.7 1990– ja 2000-luvun alku

Päätös kehräämön rakennusten säilyttämisestä ja tilojen käyttötarkoituksen muuttamisesta 1980-luvulla osoittautui kannattavaksi. Vuonna 1990 Suomen Arkkitehtiliitto myönsi Forssan kaupungille SAFA-palkinnon vanhojen teollisuuskiinteistöjen säilyttämisestä ja kekseliästä uusiokäytöstä. (Forssan kaupunki, n.d.)

Vuonna 1994 Yhtiönkatu avattiin liikenteelle. Nelikaistainen katu alkoi Jokioistentieltä ja päättyi Hämeentielle, mutta ei enää jatkunut risteyksestä pohjoiseen päin. Kutomoalue sijaisi nyt läpikulkuliikenteelle näkyvällä ja helposti saavutettavalla paikalla. Samana vuonna Forssan kaupunki alkoi käsitellä Asko Oy:n ehdottamaa kaavamuutosta, jossa kutomon tiloja suunniteltiin muutettaviksi kauppakeskukseksi. Lopulta myös kutomotoiminta päättyi Forssassa vuonna 1996, kun Finlayson siirsi jäljellä olevan tuotannon Ikaalisiin. (Forssan kaupunki, n.d.)

Kehräämölle keksittiin jälleen uusia käyttötarkoituksia 2000-luvulle tultaessa, sillä Hämeen ammattikorkeakoulu aloitti toimintansa vanhan tehtaan tiloissa vuonna 2000. Vuonna 2005 lankavärjäamo peruskorjattiin, ja sen tiloissa aloitti Forssan lasten ja nuorten kuvataidekoulu. Vanhan kehräämön alueelle alkoi näin muodostua koulutuskeskittymä. Kutomon rakennuksista puolestaan vuonna 1951 valmistunut automaattikutomo sai uuden käyttötarkoituksen 2000-luvulla. Aikanaan Suomen suurimpiin rakennuksiin kuulunut tiilijulkisivuinen halli osoittautui sopivaksi aihoksi Keskon liiketoiminnalle. (Forssan kaupunki, n.d.)

Tekstiiliteollisuuden lisäksi monien muiden alojen tehtaat lopettivat toimintansa Forssassa 2000-luvulla. Kutomon tiloissa jo vuodesta 1980 jatkunut jääkiekkomailojen valmistus päättyi vuonna 2007, kun Nike Bauer Hockey lopetti Forssan tuotannon. Työvaatekankaiden ja sisustustekstiilien tuotanto päättyi vuonna 2009, kun Finlayson Forssa Oy asetettiin konkurssiin. Forssan seutu nimettiin vuosina 2008 ja 2009 äkillisen rakennemuutoksen alueeksi, jolloin forssalaiset yritykset saivat valtion avustuksia. Merkittävä osa paikkakuntalaisista oli jäänyt työttömäksi tehtaiden lopettamisen myötä, ja tilannetta pahensi entisestään vuoden 2008 finanssikriisistä alkanut taantuma. (Forssan kaupunki n.d.)

2.2 Forssan seurakunnan historia

2.2.1 Osana Tammelan seurakuntaa

Tammelan seurakunta perustettiin keskiajan lopulla, ja niin kutsuttuun Suur-Tammelaan kuului kuusi myöhemmin itsenäistynyttä kuntaa tai seurakuntaa. Tammelan kirkon vanhimman osan on arveltu valmistuneen aikavälillä 1480–1510 ja siihen rakennettiin laajennus vuonna 1785. Tammelan lisäksi seurakunnan alue ulottui Forssan, Jokioisten, Ypäjän, Humppilan ja Kojjärven alueille. Suur-Tammelassa asui 1890-luvulla 19 874 henkilöä. (Aaltonen 1947, 9–10.)

Vuonna 1880 Forssan Sanomiin lähetetyssä kirjeessä todettiin, että Forssan tarvitsisi oman papin ja kirkon. Suur-Tammelan seurakunnan väkiluku oli kasvanut huomattavasti 1800-luvun jälkipuoliskolla, ja asukkaat alkoivat käydä yhä useammin jumalanpalveluksissa hengellisen herätyksen seurauksena. Suurimpina juhlapäivinä Tammelan kirkkoon ei mahtunut kaikkia seurakuntalaisia, sillä myös käytävän seisomapaikat täyttyivät. Kirkkoon mahtui enintään noin 1 000 henkilöä, vaikka seurakunnan jäsenmäärä oli yli 10 000. Arkkitehti Theo Höijler laati 1880-luvulla korjaus- ja laajennussuunnitelman Tammelan kirkolle. (Aaltonen 1947, 31.)

Vuoden 1882 kirkonkokouksessa pohdittiin korjaustöiden kannattavuutta sekä mahdollisuutta uuden kirkon rakentamiseen. Korjaustyön jälkeen kirkkoon olisi saatu istuinpaikat yhteensä 1 972 seurakuntalaiselle, mutta uudistettuun kirkkoon täytyi mahtua vähintään 2 500 henkilöä. Tohtori Granfelt oli pitänyt aiheesta useita kirkonkokouksia ja toivoi, että Tammelan kirkon laajennus toteutettaisiin Forssan tehdaskylän vielä kuuluessa Tammelan seurakuntaan. Tehdaskylän kasvava väkiluku ja kahdeksan kilometrin etäisyys Tammelan kirkolle arvioitiin jo tuolloin johtavan Forssan oman seurakunnan perustamiseen ennen pitkää. Granfelt kannatti kuitenkin pelkkää korjausta, eikä uuden kirkon rakentamista viety eteenpäin. (Aaltonen 1947, 30–32.)

Vuonna 1864 Forssaan valmistui arkkitehti Georg Theodor Chiewitzin suunnittelema tehtaankoulu (kuva 28). Tuolloin tehdasyhtiön vastuulle kuului alaikäisten työntekijöiden koulutus ja yleissivistys, jota aluksi järjestettiin kehräämön ja Viksbergin tiloissa. (Forssan kaupunki n.d.) Tehtaankouluun 1860-luvun lopulla saatu opettaja pastori G. V. Ludell piti siellä Tammelan kirkkoherra Granfeltin luvalla rippi- ja pyhäkoulua sekä jumalanpalveluksia. (Löytömäki 2022.)

KUVA 28. Forssan tehtaankoulu toimi yhtenä tehdasyhteisön hengellisen kokoontumisen paikkana 1800-luvun loppupuolella (Kuva: Forssan museo n.d.).

2.2.2 Oman seurakunnan perustaminen vuosina 1880–1922

Axel Wilhelm Wahren mainitsi vuonna 1882 Forssan oman seurakunnan perustamisen, jota forssalaiset alkoivat vähitellen tavoitella. Vuoden 1887 kirkonkokouksen myötä yhtiön uusi isännöitsijä August Borgström ryhtyi selvittämään Forssan tehdasseurakunnan perustamisen mahdollisuutta. Tammelan seurakunta asetti komitean tutkimaan tehdasseurakunnan perustamista. Kymmenhenninen komitea nimesi itsensä Forssan kirkon rakennuskomiteaksi ja piti ensimmäisen kokouksensa 9. elokuuta 1888. Kalliomäen lounaispuolella sijainnutta mäkeä ehdotettiin jo tuolloin kirkon rakennuspaikaksi. Tulevan tehdasseurakunnan hautausmaan paikka päätettiin samoihin aikoihin. (Aaltonen 1947, 35–36.)

KUVA 29. Kuhalan rukoushuone toimi forssalaisten väliaikaisena kirkkona vuosina 1913–1918 ja myöhemmin seurakuntatalona vuoteen 1967 asti (Kuva: Forssan museo n.d.).

Vähitellen Borgström alkoi pohtia hanketta ei pelkästään tehdasseurakunnan perustamisena, vaan myös sen erottamisena Tammelan seurakunnasta omaksi kirkkoherrakunnaksi. Vuonna 1891 Borgström kutsui tehtaan henkilökunnan keskustelemaan tehdasseurakunnan perustamisesta. Turun tuomiokapituli sai esityksen käsiteltäväkseen ja määräsi Tammelan kirkonkokouksen järjestettäväksi. Urjalan kirkkoherran O. Sohlmanin johtamassa kirkonkokouksessa 24. toukokuuta 1891 esitettiin Borgströmin laajempi ehdotus, joka poikkesi komitean valmistelemasta esityksestä. (Aaltonen 1947, 37.)

Tuomiokapitulin 4. kesäkuuta 1896 antaman päätöksen mukaan anomus oli muuttunut merkittävästi August Borgströmin alkuperäisestä ehdotuksesta, joten asia täytyi lykätä uuden kirkonkokouksen käsiteltäväksi. Aihe palasi esille vasta pari vuotta myöhemmin, huhtikuussa 1898 järjestetyssä Tammelan kirkonkokouksessa. Tuomiokapituli oli antanut lausunnon 7. heinäkuuta 1897, jossa se ei pitänyt tarpeellisena Forssan alueen erottamista omaksi kirkkoherrakunnaksi. (Aaltonen 1947, 45–46.)

Seuraava Tammelan kirkkokokous järjestettiin 28. joulukuuta 1898. Kokouksessa Borgströmiä ja Forssan Osakeyhtiötä edusti varatuomari Akseli Ärt. Forssalaisia edusti lisäksi uusi tuomari Valdemar Kyander, joka oli vasta muuttanut Forssaan. Kokouksen ongelmaksi osoittautui sen järjestäminen heti joulun jälkeen, sillä forssalaiset olivat olettaneet sen pidettävän vasta tammikuussa. Kokoukseen osallistuneet kappalaiset eivät olleet ehtineet perehtyä huhtikuun kirkkokokouksen päätökseen tai siitä tehtyyn valitukseen. (Aaltonen 1947, 46–47.)

Asianajaja Kyander ehdotti kokouksen siirtämistä myöhemmäksi, jotta seurakunnasta ehdittäisiin valita komitea harkitsemaan aihetta tarkemmin ja laatimaan uuden ehdotuksen. Tuomari Ärt tuki Kyanderin esitystä perustellen, etteivät Forssan Osakeyhtiö tai anojat olleet ehtineet valmistella ehdotuksia joulukuun kirkkokokousta varten. Tehtaalainen Mauno Lind puolestaan ehdotti, että mahdolliseen kuuden hengen komiteaan valittaisiin jäsenet tasapuolisesti molemmilta osapuolilta. Komitean asettamisesta järjestettiin lähes kuusi tuntia kestänyt äänestys, jossa sen puolesta äänesti 686 henkilöä ja vastaan 479. Komitean asettamista vastustaneiden äänestäjien verotusarvo oli kuitenkin suurempi, joten äänestystulos kääntyi heidän edukseen. (Aaltonen 1947, 49.)

Oman kirkkoherrakunnan muodostamista vastustaneet seurakunnan jäsenet perustelivat kantaansa sillä, että Tammelan seurakunnalle jäisi liikaa taloudellisia rasitteita. Seurakunnalla oli tuolloin kolme pappilaa sekä useita pappeja. Ehdotetun seurakuntajaon myötä seurakunnan kappalaisvirkatalo olisi jäänyt tammelalaisille epäedullisesti aivan seurakunnan rajalle. Emäseurakunnan kiinteistöjen ylläpitoon ja korjauksiin liittyvien velkojen katsottiin myös kuuluvan forssalaisille. (Aaltonen 1947, 50.)

Tammelan seurakunnan papisto esitti lisäksi useita perusteluja sille, miksi seurakunnan jakaminen ei ollut kannattavaa. Forssan tehtaat ja niiden ympäristö eivät olleet Suur-Tammelan alueella niin syrjäisiä, että kirkkomatkaa olisi voitu pitää merkittävänä rasitteena. Tammelan seurakunnan papit oli sijoitettu asumaan myös lähemmäs Forssaa, jotta tehtaan läheisyydessä asuvat voisivat hyötyä heidän virkapalvelustaan. Forssalaisten käytössä ollut Kuhalan rukoushuone oli seurakuntalaisten rahoittama, ja siellä papisto piti kerran kuukaudessa puolipäiväjumalanpalveluksen. Uuden kirkkoherrakunnan edellyttämien investointien,

kuten kirkon ja muiden seurakunnallisten laitosten rakentamisen, uskottiin lisäävän forssalaisten verotaakkaa. Lisäksi papisto epäili vahvasti, että Forssan Osa-
keyhtiön pyrkimys erottaa tehdasalue omaksi kirkkoherrakunnakseen oli luonteeltaan enemmän taloudellinen kuin uskonnollinen. (Aaltonen 1947, 51.)

Joulukuussa 1898 pidetyn kirkonkokouksen päätöksestä tekivät omat valituksensa Porvoon tuomiokapitulille kauppaneuvos Borgström sekä tuomari Kyander. He anoivat valituksissaan asian palauttamista kirkonkokouksen käsiteltäväksi, mutta tällä kertaa komitean tuli valmistella ehdotukset etukäteen. Papiston kommenttia oman kirkkoherrakunnan muodostamisesta taloudellisista syistä kritisoitiin, sillä seurakuntien perustamiseen oli aina liittynyt taloudellisia kysymyksiä ja motiiveja. Papin palkkaa sekä pappilan ja kirkon rakentamista koskevissa asioissa forssalaisten pyytämä komitea olisi valitusten tekijöiden mukaan helpottanut ratkaisua. Tuomiokapituli määräsi valitusten perusteella uuden kirkonkokouksen pidettäväksi Tammelassa vuoden 1899 aikana. (Aaltonen 1947, 53.)

Kirkonkokous järjestettiin 16. heinäkuuta 1899, ja tuomiokapitulिन määräyksestä sitä varten oli asetettu komitea. Ehdotuksessa oli tällä kertaa asianmukaisesti käsitelty menettelyt jakautumisessa sekä molempien seurakuntien maksuvelvollisuudet. Komitea päätyi ratkaisuun, jonka mukaan sekä Tammelan että Forssan seurakuntaan asetettaisiin kaksi pappia. Komiteassa syntyi erimielisyyttä ainoastaan Klemelän virkatalon käytöstä, mutta muutoin tarkoin harkitut ja yksimieliset ratkaisut voitiin esittää senaatille. (Aaltonen 1947, 55.)

Komitean mietintö perustamiskuluista ja rahoituksesta hyväksyttiin 12. lokakuuta 1899 pidetyssä kirkonkokouksessa. Klemelän virkatalo sai jäädä Forssan seurakunnalle tuomari Kyanderin ehdotuksen mukaisesti. Kokouksessa kaikki osapuolet hyväksyivät tällä kertaa huolellisesti laaditun ehdotuksen, minkä vuoksi kyseistä päivämäärää on pidetty Forssan seurakunnan perustamispäivänä. Uuteen seurakuntaan katsottiin vielä lisättäväksi kolme kylää: Kuusto, Lunttila ja Kojon kulmakunta. Forssan seurakunnan alueella asui 7 150 henkilöä, kun taas Tammelan seurakuntaan jäi jakautumisen jälkeen 7 050 asukasta. (Aaltonen 1947, 57.)

2.2.3 Forssan itsenäinen seurakunta vuosina 1899–1907

Porvoon tuomiokapituli lähetti Tammelan seurakunnan jakoa ja Forssan seurakunnan perustamista käsittelevät asiakirjat senaatille 10. maaliskuuta 1900, josta saapui päätös ja peruskirja 22. tammikuuta 1901. Forssan Osakeyhtiön lahjoituksesta huolimatta 1900-luvun ensimmäisinä vuosina ei pystytty vielä aloittamaan kirkon, pappilan tai hautausmaan rakennustöitä, vaikka ne olivat välttämättömiä itsenäiselle seurakunnalle. Myöskään Klemelän kappalaisvirkataloa ei ollut mahdollista myydä heti varojen hankkimiseksi. Vuosien 1903–1908 aikana seurakunta keskittyi käsittelemään etenkin Klemelän talon käyttöön ja Kojon kulmakunnan eroamiseen liittyviä kysymyksiä. (Aaltonen 1947, 60, 65.)

Forssan seurakunta tunnustettiin itsenäiseksi vuonna 1901, mutta varsinaista toimintaa ei pystytty aloittamaan moneen vuoteen ennen kirkkoherranvaihdosta. Vuoden 1904 jälkeen Forssassa alettiin järjestää omia kirkonkokouksia asioiden edistämiseksi. Vuonna 1908 järjestetyn kirkonkokouksen myötä Forssan seurakuntakomitea aloitti toimintansa, ja sen puheenjohtajana toimi vapaaherra Palmén. Puuvillateollisuudessa elettiin vuosien 1903–1908 aikana hiljaisempaa vaihetta, minkä vuoksi Forssan Osakeyhtiö keskitti voimavaransa ennemmin sosiaalisiin uudistuksiin kuin seurakunnan avustamiseen. Tehdastyöväestöä kiinnosti 1900-luvun alussa entistä enemmän poliittiset ja yhteiskunnalliset kysymykset. Oman seurakunnan toimintaa ei pidetty yhtä tärkeänä, ja lisäksi pappien palkkaetuihin alettiin kiinnittää huomiota. (Peltovuori 1993, 157–158.)

2.2.4 Seurakunnan rakennushankkeet vuosina 1907–1913

Vasta vuonna 1907 alettiin harkita uuden ylimääräisen papin palkkaamista. Vapaaherra Palménin ansiosta kappalainen pystyttiin asuttamaan 1. toukokuuta 1909 Forssaan Skyttälän vanhaan virkataloon. Virkatalon omistaja eli Forssan Osakeyhtiö antoi kappalaisen asua tilapäisesti ilmaiseksi asunnossa, kunnes oma pappila saataisiin rakennettua. Kun pappi ja samalla pastorinkanslia saatiin viimein Forssaan, vähenivät forssalaisten pakolliset asiointimatkat Tammelan kirkonkylälle. (Peltovuori 1993, 158.)

Forssan Osakeyhtiö oli jo kaksikymmentä vuotta aiemmin luvannut Forssan seurakunnalle tontin hautausmaata varten. Kirkonkokouksessa 9. elokuuta 1908 päätettiin perustaa hautausmaa noin hehtaarin kokoiselle alueelle Ojalanmäkeen. Seuraavan kahden vuoden aikana hautausmaalle rakennettiin aita ja portit sekä siunauskappeli, jonka rahoitti yhtiön apulaisisännöitsijä Rudolf Meyer. Pappila päätettiin rakentaa yhtiön lupaamalle tontille lokakuussa 1909 pidetyn kirkonkokouksen jälkeen. Samalle 0,70 hehtaarin tontille oli tarkoitus myöhemmin rakentaa kirkko pappilan pohjoispuolelle. Vuonna 1911 valmistuneen pappilan suunnitteli insinööri Jalo Elers, joka toimi rakennusmestari Kalle Leikkalan kanssa työnjohtajana rakennustöiden aikana. (Peltovuori 1993, 158–159.)

Hautausmaan ja pappilan valmistumisen jälkeen oli vuorossa oman kirkon rakentaminen. Rakennustöiden rahoittamiseksi tavoitteena oli alun perin myydä Forssan seurakunnan omaisuudeksi jäänyt Klemelän pappilan tila. Vuonna 1909 se naatti määräsi kuitenkin Klemelän pappilan kuuluvan Forssan seurakunnan kirkkoherran palkkaetuihin. Seurakunnan tarkoituksena oli rakentaa kirkkoherralle oma virkatalo Forssan keskustaan, mutta Klemelää ei saanutkaan myydä. Se naatin päätöksen mukaan Klemelä säilyi kirkkoherran virkatalona, kunnes seurakunta vuonna 1912 anoi sen siirtämistä seurakunnan omistukseen. Tilan omistajuuden siirtymisen jälkeen Klemelää ei kuitenkaan myyty, mutta sen tuottoja voitiin mahdollisesti käyttää kirkon rakentamiseen. (Peltovuori 1993, 159.)

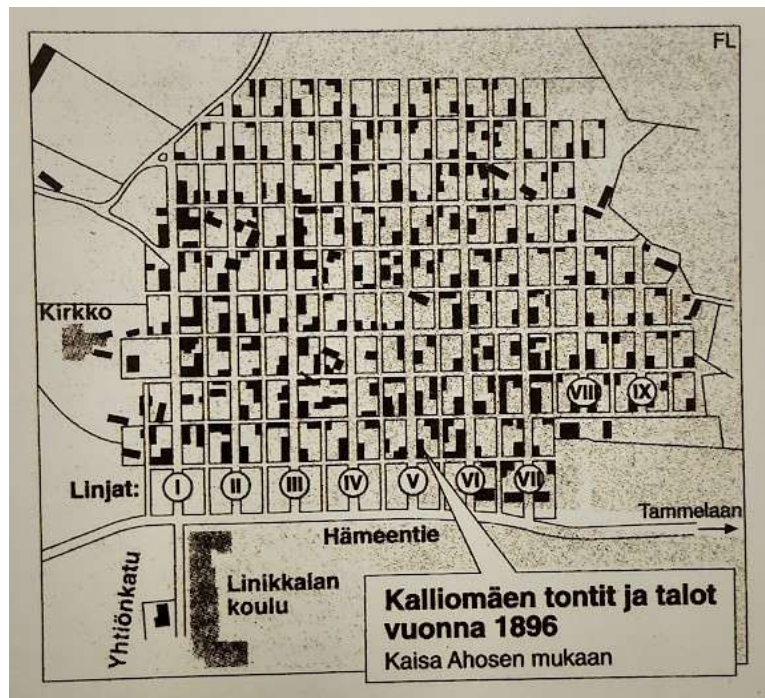
Vuonna 1912 kirkon rakentaminen oli ajankohtainen aihe seurakuntakomitean kokouksissa. Forssan Osakeyhtiön isännöitsijä Palménin osallistumisesta rahoitukseen pidettiin erittäin tärkeänä. Klemelän tilasta ei tuolloin saatu vielä tuloja, eikä sen siirtyminen seurakunnan omistukseen vuonna 1914 vaikuttanut kirkon rakennustöiden rahoitukseen. Seurakunnassa oli jo 1890-luvun lopulla huomattu Palménin vaikutusvalta ja kyky saada asioita eteenpäin. Kirkon rakentamista valmistelevalle komitealle asetettiin Palménin johdolla 5. kesäkuuta 1913, jolloin kirkon rakennushanke virallisesti käynnistyi. (Peltovuori 1993, 159–160.)

2.3 Kalliomäen historia

Forssan kirkon itäpuolella sijaitsee pientaloalue, jonka vanhimmat rakennukset ovat peräisin 1800-luvun puoliväliltä. Pientalotontteja rajaavat linjoiksi nimetyt kadut, jotka on kaavoitettu etelä-pohjoissuuntaisiksi. Roomalaisin numeroin ilmaistuja pystykatuja on alueella yhteensä yksitoista kappaletta. Itä-länsisuuntainen Mäkikatu on alueen ainoa varsinainen poikkikatu. Kalliomäen rakennuskanta jakautuu kuuteen eri aikakerrostumaan, sisältäen alkuperäisiä hirsitaloja, rintamiestaloja sekä 1960- ja 1970-lukujen moderneja pientaloja. (Passinmäki & Tuki 2005.)

Kehräämön valmistuttua Loimijoen varteen, alle kilometrin päässä sijainnut Kalliomäki kuului vielä Linikkalan kylään. Mäkitypa-alueella oli tuolloin muutamia pieniä mökkejä, jotka sijaitsivat vapaasti maastossa. Lisää mökkejä rakennettiin 1850-luvun jälkeen ja erityisesti tehdastyöläisten asuntoja alkoi rakentua alueelle. Kalliomäen alkuperäinen nimi Ronttismäki tuli alueella asuneen ruotusotamies Frontin mukaan. Elämää kokenut Front asui aiemmin pappilan pohjoispuolella sijainneessa mökissä, jossa kaikenikäiset paikalliset kävivät mielellään kuuntelemassa hänen tarinoitaan. (Merilä 2013, 10–12.)

Forssan Osakeyhtiö osti vuonna 1872 Kalliomäen alueen Linikkalan kylältä, sillä Wahren piti mäkeä sopivana tehtaan työväen asuinalueeksi. Aiemmin vapaasti rakentunutta aluetta alettiin tuolloin ohjata kaavoituksella. Kalliomäestä muodostui Forssan ensimmäinen asemakaavoitettu alue, kun palstat rajattiin kaduilla ja neljä metriä leveillä palokujilla (kuva 30). Pystysuuntaiset kadut ja vaakasuuntaiset palokujat muodostivat korkeintaan 650 neliömetrin suuruisia tontteja, joihin siirrettiin mökkejä tehdaskylän keskustasta ja lähiseudulta. (Passinmäki & Tuki 2005.)

KUVA 30. Kalliomäen tonttien, katujen ja palokujien jakautumista 1890-luvun lopulla havainnoiva kartta (Kuva: Merilä 2013).

Forssan Osakeyhtiö kartoitti Kalliomäen ja jakoi sen tarkemmin rajattuihin tontteihin 1920-luvulla. Kartoituksen jälkeen vuokrapalstat voitiin siirtää tehtaan työntekijöiden omistukseen. Samalla alue sai nykyisen nimensä, sillä aiempaa Rontismäki-nimeä ei pidetty mairittelevana. Bertel Jungin vuonna 1924 laatimassa Forssan kauppalan asemakaavassa oli säilytetty alueen alkuperäiset linjanimitykset. Vuoden 1944 asemakaavassa linjojen nimet kuitenkin muutettiin alueen asukkaisiin ja rakennuksiin viittaaviksi. Esimerkiksi I-linja nimettiin Kirkkokaduksi ja II-linja Koulukaduksi, mutta lopulta alkuperäiset linjanimet jäivät pysyvään käyttöön. (Merilä 2013, 10–12.)

Kalliomäkeen siirrettiin vuonna 1879 useita mökkejä ja taloja Forssan tehdaskylän keskustasta sekä pääteiden varsilta. Wiksbergin maatalousnäyttelyn vuoksi seudun yleisilmettä haluttiin parantaa, minkä vuoksi huonokuntoiset rakennukset siirrettiin pois arvovieraiden nähtäviltä. Kalliomäellä oli jo yli 200 pientaloa 1880-luvun lopulla. Forssan Osakeyhtiö myönsi tehtaan työntekijöille korottoman, pienissä erissä takaisin maksettavan lainan talojen rakentamiseen. (Merilä 2013, 11–12.)

Kalliomäen vanhimmat pientalot sijaitsivat tonttien reunoilla, linjojen ja palokujien läheisyydessä. Asettelu loi katujen varsille kaupunkimaisen julkisen tilan, ja risteykset jäsentyivät rakennusten sekä aitausten myötä. Tonttien keskelle muodostui yksityisempi sisäpiha, jota reunustivat pää- ja piharakennukset. Arkkitehti Bertel Jungin asemakaavassa Kalliomäen vanha rakennuskanta oli kuitenkin korvattu säännöllisillä noppamaisten pientalojen ryhmitelmillä. (Passinmäki & Tuki 2005.)

Myös arkkitehti Lauri Kauton vuonna 1944 laatimassa asemakaavassa pientalot oli tarkoitus sijoittaa tonttien keskelle kulmien sijaan. Alueelle valmistuneet rintamamistalot noudattivat vuoden 1944 kaavaa. Hämeentien varrelle, Kalliomäen eteläpuolelle, kaavaan oli merkitty rakennusalat myös matalille kerrostaloille. Arkkitehti Anne-Marie Lepo laati Kalliomäen kaavamuutoksen vuonna 1965, jonka jälkeen pientaloille ei enää määrätty tarkkaa rakennuspaikkaa tonteilla. Rakennuksen muodoista, materiaaleista ja kattokulmista ei myöskään ollut yksityiskohdaisia määräyksiä. Kalliomäelle saattoi 1960- ja 1970-luvuilla rakentua tasakattoisia ja tiilijulkisivuisia taloja, jotka olivat ristiriidassa alueen perinteistä muotokieltä edustavien hirsitalojen kanssa. (Passinmäki & Tuki 2005.)

Kalliomäen kulttuurihistoriallisiin arvoihin alettiin kiinnittää huomiota jo 1960-luvun puolivälissä. Tuolloin Olli Kivinen laati uuden yleiskaavaehdotuksen, jossa Kalliomäen alue määrättiin saneerattavaksi. Vuonna 1973 II-linjan varrelle perustettiin museokortteli, jonka vanhimmat rakennukset oli rakennettu 1850-luvulla (kuva 32). Vuoteen 1978 mennessä Tapani Kajaste laati Museoviraston pyynnöstä kaavan, jonka tavoitteena oli säilyttää alueen kulttuurihistorialliset arvot. Kajasteen kaavassa uudet rakennukset tuli sijoittaa tonteille alkuperäisen rakennuskannan tapaan. Rakennusalat olivat kiinni katulinjassa ja uudiskohteisiin tuli toteuttaa ullakkokerros jyrkemmällä kattokulmalla tasakattoisuuden välttämiseksi. (Passinmäki & Tuki 2005.)

KUVA 31. Kalliomäen I-linjan varrella oli vielä 1980-luvulle tultaessa hirsitaloja kirkkopihan ja -puiston puolella (Kuva: Auvo Hirsijärvi n.d.).

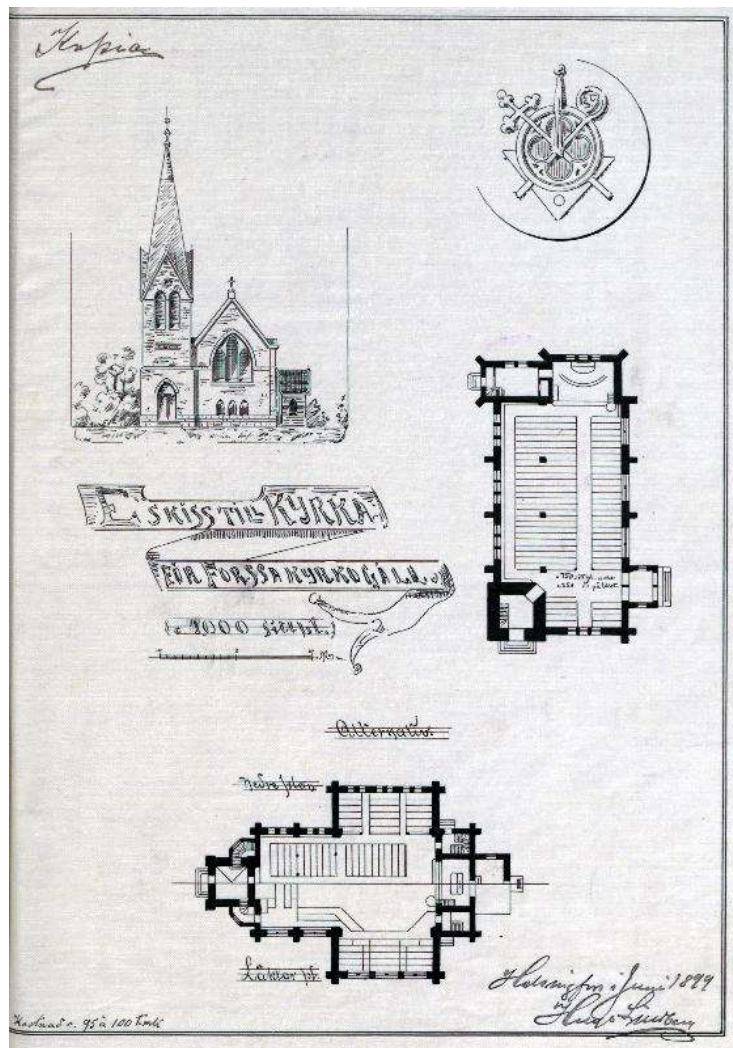

KUVA 32. Kalliomäen II-linjalla sijaitseva museokortteli perustettiin vuonna 1973 (Kuva: Joonas Saarela 2025).

3 KIRKON HISTORIA

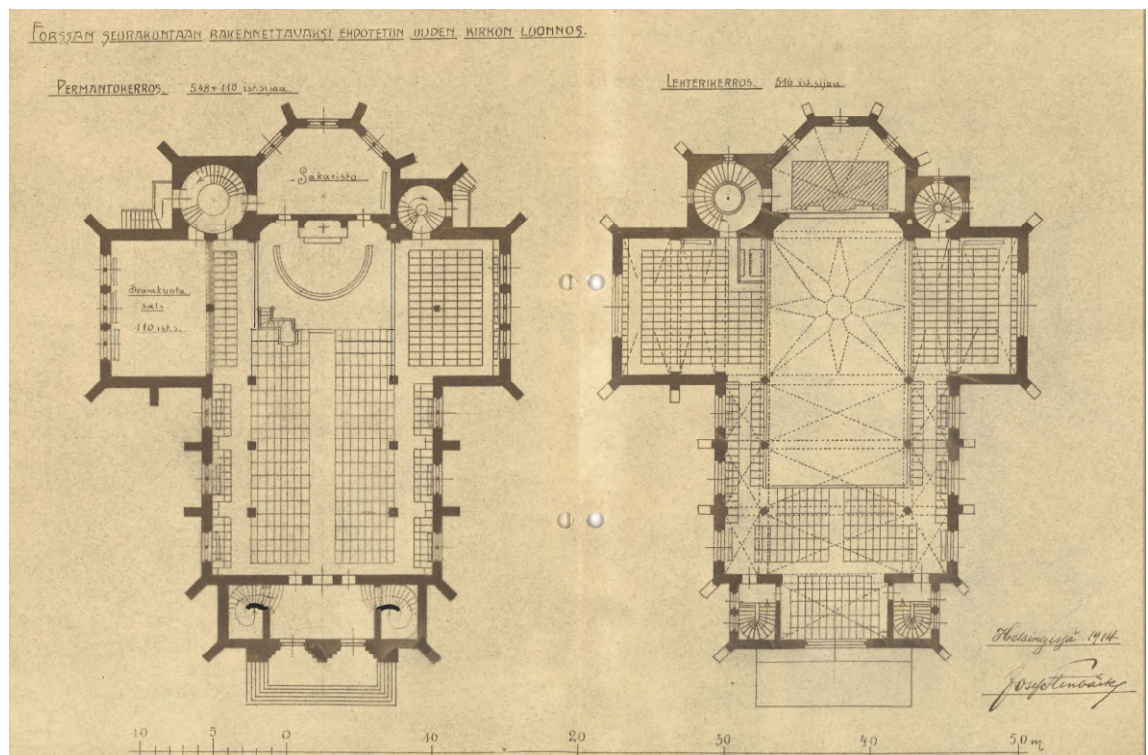
3.1 Suunnitteluvaihe vuosina 1899–1914

Forssan kirkon suunnittelu alkoi jo 1890-luvulla, kun arkkitehti Hugo Lindberg teki ensimmäiset piirustusluonnokset kirkosta vuonna 1899 (kuva 33). Lindbergin luonnostelemassa pitkäkirkossa kuori ja kellotorni sijaitsivat toisistaan vastakkain kirkon länsi- ja itäpäädyissä. Tyyli suunta oli uusgotiikka yhdistettynä kansallisromanttisiin piirteisiin. Vastaavanlainen tyyli suuntien yhdistelmä toteutui myöhemmin myös Stenbäckin ehdotuksissa. Esimerkiksi huippumallinen kirkon torni muistuttaa toteutuneen version kellotornia. Lindbergin luonnosteleva kirkko-hanke jäi kuitenkin toteutumatta. (Leimu 1983.)

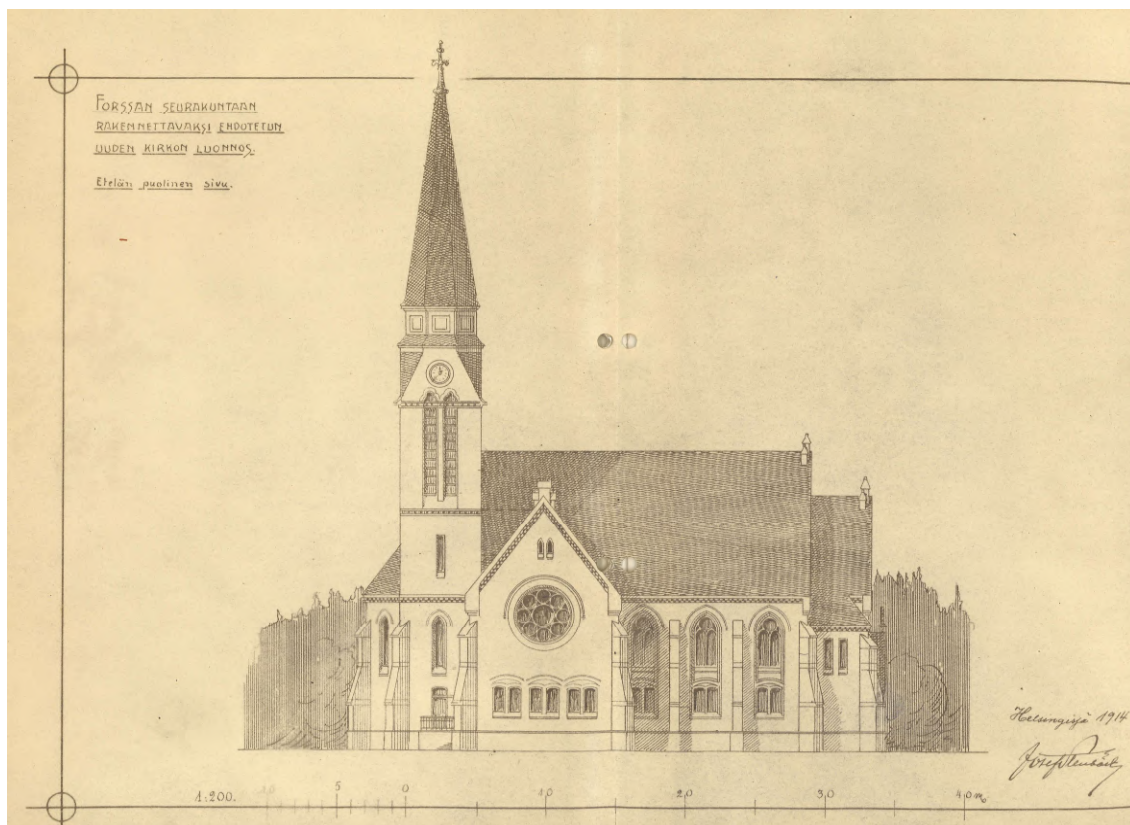

KUVA 33. Arkkitehti Hugo Lindbergin laatimat Forssan kirkon luonnokset vuodelta 1899 (Kuva: Suomen Elinkeinoelämän Keskusarkisto n.d.).

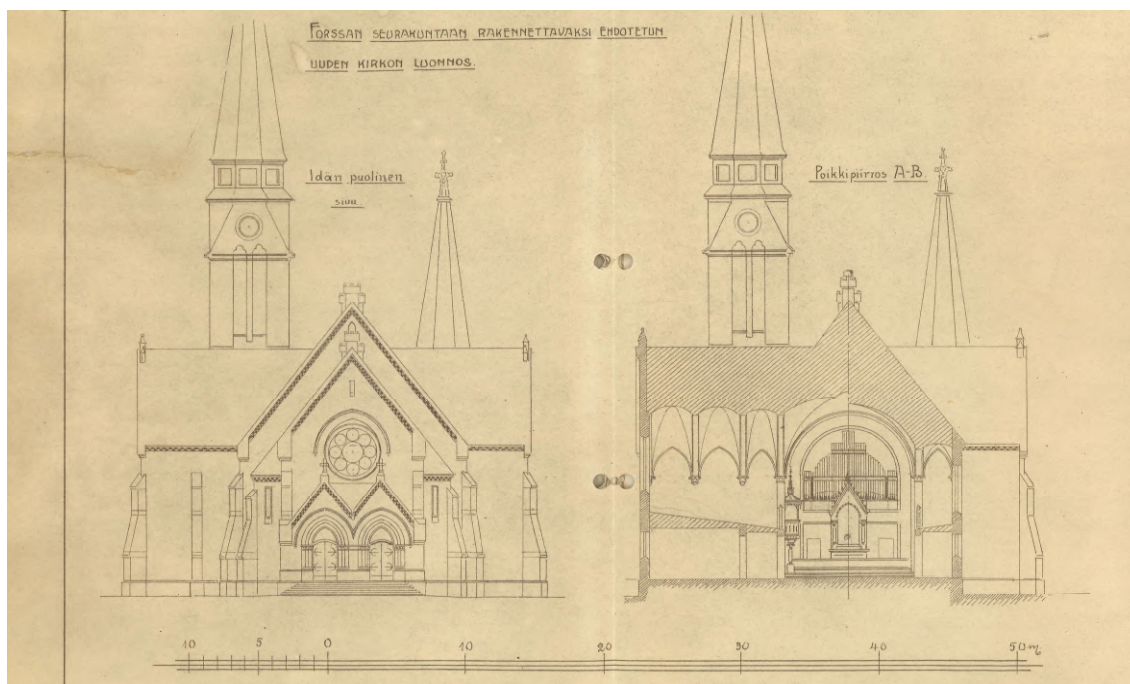
Myöhemmin arkkitehti Josef Stenbäckiltä pyydettiin luonnokset kirkon piirustuksista ja kustannusarvio. Seurakuntakomitean kokouksessa 16. toukokuuta 1914 Stenbäckin ensimmäisiä luonnoksia (kuvat 34–39), asetettiin tutkimaan toimikunta, johon kuuluivat insinööri Jalo Elers ja rakennusmestari Kalle Leikkala. Toimikunta pyysi seurakuntasalin sijainnin vaihtamista kirkon pohjoispuolelle, sivuikkunoiden suurentamista, alttariseinän sakastin ovien poistamista sekä urkujen siirtämistä toiselle puolelle kirkkoa. Kirkon julkisivun pintakäsittelyä myös pohdittiin. Toimikunnan mielestä kirkon julkisivut tuli rapata, jos tiilet eivät osoittautuisi tarpeeksi laadukkaiksi. Toista pienempää tornia ei tarvittaisi ja useat ulkonevat tukipilarit vaikuttivat liian kalliilta ratkaisulta. (Aaltonen 1947, 133.)

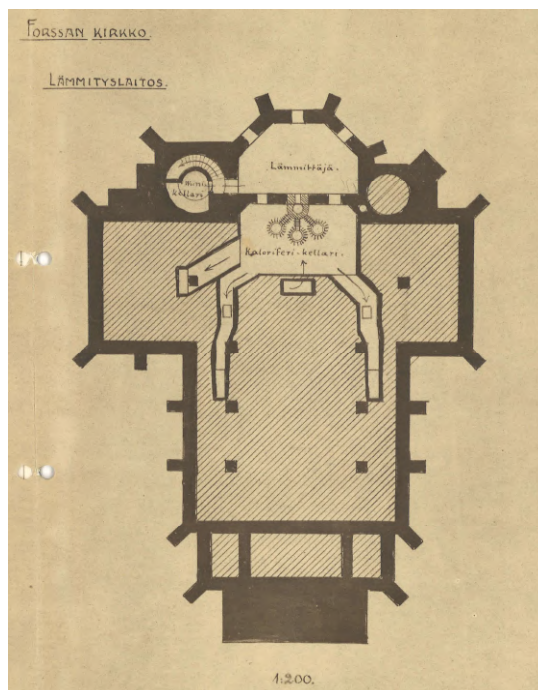
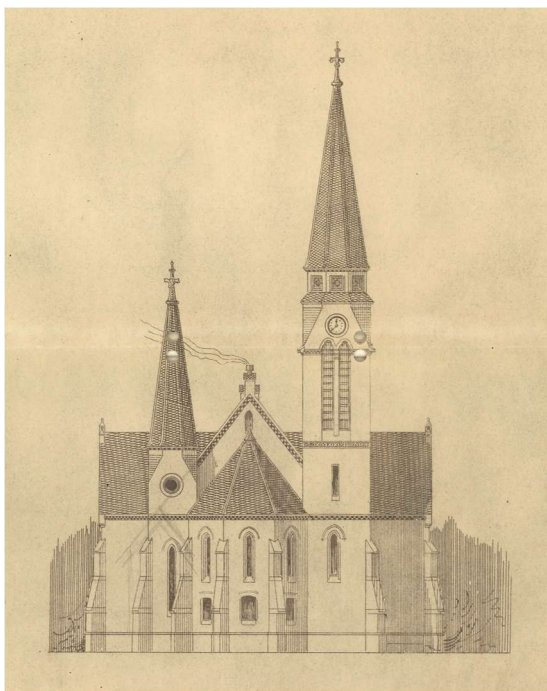
KUVA 34. Arkkitehti Stenbäckin 16.5.1914 laatimat Forssan kirkon A-suunnitel-maversion pohjapiirustukset (Kuva: Forssan seurakunnan arkisto n.d.).

KUVA 35. Forssan kirkon eteläjulkisivu Stenbäckin A-suunnitelmaversiossa. Graaniittisokkeli ulottui korkeammalle ja ulkonevia tukipilareita oli sijoitettu kirkon kaikille julkisivuille (Kuva: Forssan seurakunnan arkisto n.d.).

KUVA 36. A-suunnitelmaversion itäjulkisivu ja pystyleikkaus kirkkosalista (Kuva: Forssan seurakunnan arkisto n.d.).

KUVA 38. Forssan kirkon A-suunnitelmaversion julkisivu länteen päin. Länsipäädyssä oli alun perin kellotornin lisäksi toinen matalampi torni (Kuva: Forssan seurakunnan arkisto n.d.).

KUVA 39. A-suunnitelmaversion pohjapiirros kellaritiloista. Lämmityslaitos sijaitsi myöhemmin toteutuneen vaihtoehdon tavoin alttarin ja kuorin alapuolella (Kuva: Forssan seurakunnan arkisto n.d.).

Seurakuntakomitea käsitteli muutosehdotuksia 20. toukokuuta 1914, jolloin paikalla olivat arkkitehti Stenbäck ja insinööri Elers. Toimikunnan esittämistä muutoksista hyväksyttiin seurakuntasalin siirtäminen eteläpäädyssä pohjoispäätyyn, eteisen lisääminen seurakuntasaliin sekä sakastin ovien ja saarnatuolin paikan siirtäminen. Urut sijoitettiin vielä päivitettyihin piirustuksiin alttarin yläpuolelle kirkon länsipäätyyn. (Aaltonen 1947, 133.)

Päivitetyt B-suunnitelmaversioiden piirustukset saatiin arkkitehti Stenbäckiltä jo kesäkuun alussa 1914 toimikunnalle esitettäväksi. Toimikunnan hyväksynnän saivat seurakuntasalin sijainnin muutos ja sen yhteyteen lisättävä eteinen sekä lehterin yläpuolisten ikkunoiden suurentaminen. Saarnatuoli sijaitsi B-suunnitelmaversiossa keskellä kuorta, jonka epäiltiin haittaavan alttaritoimituksia. Komitea pyysi siirtämään saarnatuolin alttarin vasemmalle puolelle seinään kiinni, jossa

se ei olisi niin paljon näköesteenä alttarille. Pienempi, sakastin pohjoispuolella sijannut torni jätettiin kokonaan pois sekä päätornin yläosa muutettiin neliskulmaiseksi. Tällöin kellotornin kulmiin saataisiin neljä pienempää huippua viistojen sijaan. (Aaltonen 1947, 133.)

Sementtipaanujen käyttö kirkon vesikaton katteena kyseenalaistettiin jo A-luonnospiirustusten arvioinnissa. Arkkitehti Stenbäckä pyydettiin lähettämään toimikunnalle näytekappale sementtipaanusta. Samalla toimikunta selvitti hiljattain Hartolan kirkossa kunnostetun sementtipaanukaton korjaustarpeen syitä. Stenbäckin ehdotus sokkelin korkeuden alentamisesta lähes kahdella metrillä hyväksyttiin myös, sillä laskemisella ei olisi vaikutusta kirkon sisätilojen korkeuteen. Muutoksella saavutettaisiin kuitenkin merkittävää säästöä rakennuskustannuksissa. (Aaltonen 1947, 133–134.)

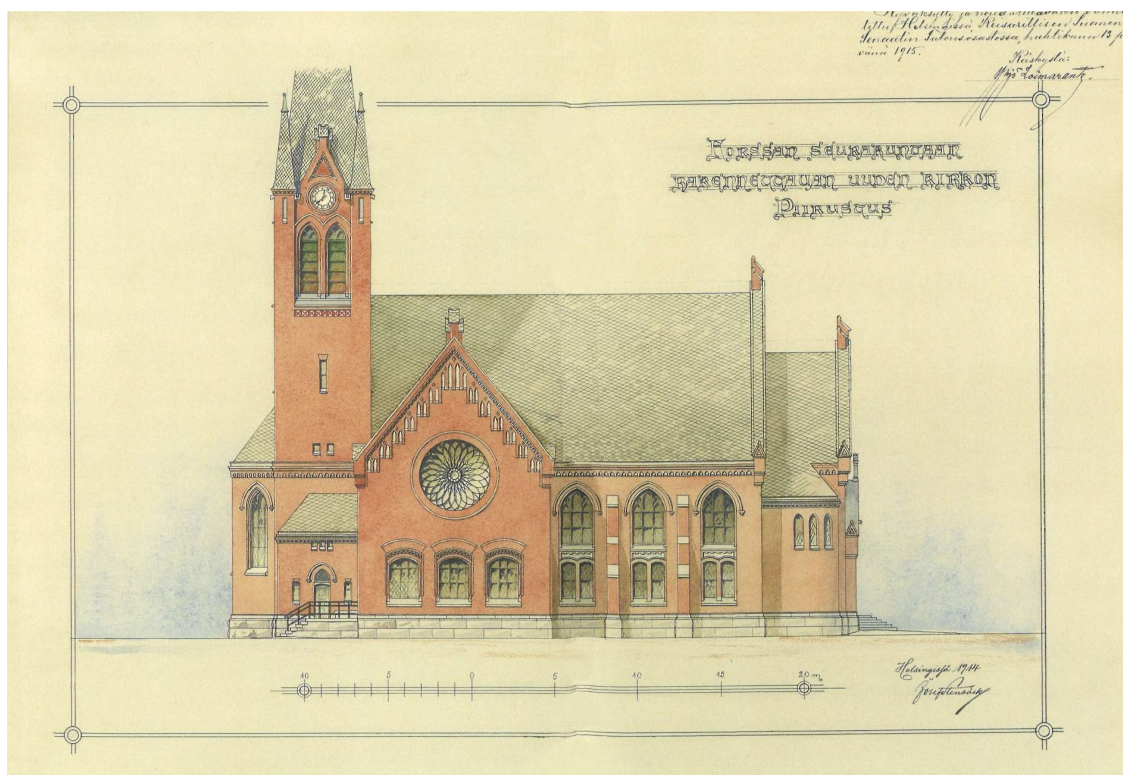
Ensimmäisissä luonnospiirustuksissa (kuvat 34–39) ulkonevia tukipilareita oli sijoitettu kirkon kaikille julkisivuille sekä ulkonurkkiin, jolloin niitä olisi ollut noin 18 kappaletta. Arkkitehti Stenbäckin mukaan kirkon teräsbetoniholvit aiheuttaisivat vähemmän vaakasuuntaista rasitusta ulkoseiniin sekä niitä voisi vahvistaa rautaankkureilla. Tästä syystä ulkonevat tukipilarit jätettiin pois lukuun ottamatta kahden pisimmän julkisivun tukipilareita. Stenbäckin yhtenä ehdotuksena oli myös jäljelle jäävien neljän tukipilarin poistaminen, jolloin ulkoseinät vahvistettaisiin poikittaisilla, kirkon sisätiloihin näkyvillä ankkureilla. Lopulta Stenbäck kuitenkin suositteli neljän ulkotukipilarin vaihtoehtoa. (Aaltonen 1947, 134.)

Kirkon julkisivutiilet päätettiin jättää rappaamattomiksi, sillä niihin käytettävä Hakalan kartanon savi oli todettu kelpolliseksi fasaditiiliin. Hartolan kirkon vesikaton vuodon aiheuttaja oli saatu selvitettyä, joten katemateriaaliksi hyväksyttiin sementtipaanut. Stenbäckin mukaan vastaavanlaisilla sementtipaanuilla oli aiemmin katettu jo kymmenen kirkkoa Suomessa. Stenbäckiltä pyydettiin vielä piirustus, jossa saarnatuoli oli siirretty alttarin viereen lähemmäs seinää. (Aaltonen 1947, 134.)

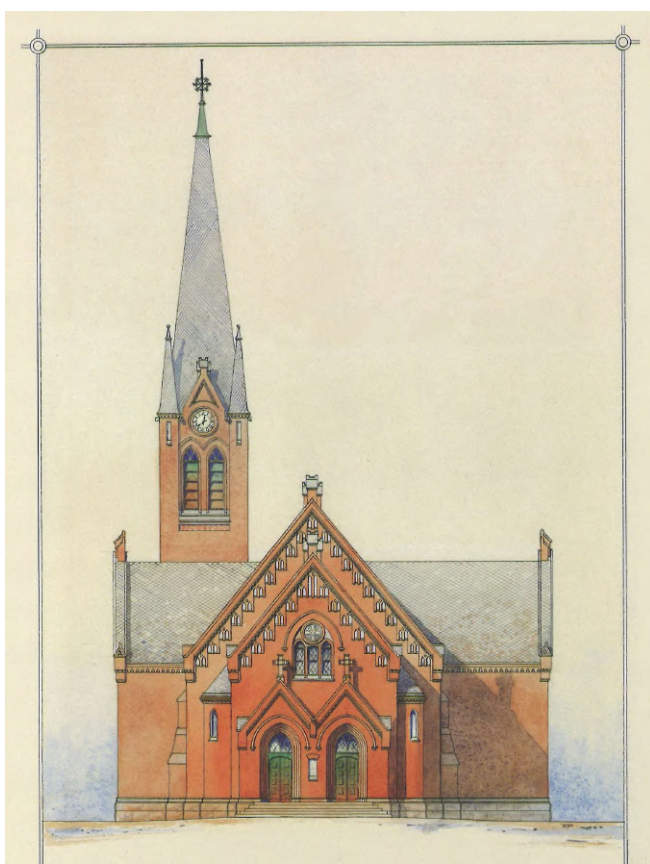
Stenbäck teki seurakuntakomitean uusien ehdotusten pohjalta pohjapiirustuksen nimellä D-ehdotus heinäkuun alkuun mennessä 1914 (kuvat 40 ja 41). Saarnatuolin siirtäminen alttarin viereen edellytti urkujen siirtämistä alttarin yläpuolelta kirkon itäpäätyyn. Arkkitehti totesi, että urut sijaitsisivat silloin akustiikan kannalta epäedullisessa paikassa ja kirkkokonserteissa ne soisivat kuulijoiden selän takana. (Aaltonen 1947, 134–135.)

Stenbäck piirsi kolme suurta ikkunaa alttarin taakse kuoriapsikseen, joihin voitaisiin toteuttaa alttaritaulu lasimaalauksena. Hänen mielestään lasimaalaukset sopivat rakennuksen kokonaisuuteen öljymaalauksia paremmin, sillä ne edustivat ”monumentaalisempaa taidetekniikkaa”. Tällöin alttari sijoittuisi läntisen ulkoseinän kohdalle ja sakasti kellotornin alimpaan kerrokseen. Seurakuntakomitea hyväksyi 7. heinäkuuta 1914 pidetyssä kokouksessa saarnatuolin paikan sekä muutokset urkujen sijaintiin liittyen. Samassa kokouksessa laskettiin, että perusmuurin ja tornin madaltamisella säästettäisiin 3 500 markkaa. Pienemmän tornin pois jäädessä vesikaton rakennusmateriaaleissa säästettäisiin lisäksi 500 markkaa. Kustannusten tarkka arviointi ja kulujen karsiminen olivat välttämättömiä, sillä arvioltaan 200 000 markkaa maksavaan rakennushankkeeseen ei ollut seurakunnalla riittävästi omaa pääomaa. (Aaltonen 1947, 135.)

Heinäkuussa 1914 valmistuneet piirustukset asetettiin elokuussa esille rukoushuoneeseen, jotta seurakuntalaiset voisivat tutustua tulevan kirkon suunnitelmiin. Piirustuksia lähtökohtaisesti ihailtiin ja suunnitelmaa pidettiin onnistuneena. Elokuussa 1914 pidetyssä kirkonkokouksessa piirustusten hyväksyminen oli yksi käsiteltävistä asioista. Kokouksessa oli läsnä myös kirkon tärkein rahoittaja vapaa-herra Palmén, joten kirkon ominaisuudet ja kustannukset käytiin yksityiskohtaisesti. (Aaltonen 1947, 135.)

KUVA 40. Eteläjulkisivupiirros elokuun 1914 kirkonkokouksessa hyväksytystä suunnitelmaversiosta (Kuva: Forssan seurakunta 2025).

KUVA 41. Hyväksytyyn suunnitelmaversioon itäjulkisivupiirros (Kuva: Forssan seurakunta 2025).

3.1.1 Kirkon tyylisuunta

Uusi Forssan kirkko muodostui malliltaan länsi-itä-suuntaiseksi pitkäkirkoksi. Kirkkosalin etelä- ja pohjoispäädyt laajentuvat matalammilla poikkivarsilla, joista pohjoispääty on hieman pidempi. Kirkkosali jakautuu pääläivaan ja kahteen sivuläivaan, joilla sijaitsee lehteritaso. Kuori laajenee kolmisivuiseksi apsikseksi, jonka alla kellarissa alun perin sijaitsi vain lämmityshuone. (Aaltonen 1947, 145.) Kirkon huippupäinen torni sijaitsee kuorin eteläpuolella ja sen korkeus ristin alaosaan asti on noin 45 metriä. Huipulla olevan ristin korkeus on noin 2,7 metriä. Kirkon pituus on 36,5 metriä ja leveys 17 metriä, mutta se laajenee yhteensä 28 metriin poikkivarsien kohdalla.

Forssan kirkko edustaa pääosin uusgoottilaista, eli kertausgoottiikan tyylisuuntaa. Kirkko yhdistää perinteisen kirkkorakennuksen piirteitä ja aikakaudelleen uudenaikaiset tilaratkaisut. Esimerkiksi kirkkosalin pohjoispuolella sijaitseva monitoimitila voidaan erottaa suljettavien taiteovien päätilasta (kuva 45). Myös alttarin sijoittaminen kirkon länsipäätyyn poikkeaa perinteisestä kirkkoarkkitehtuurista, sillä maaston muodon vuoksi kirkon pääsisäänkäynti jouduttiin sijoittamaan itäpuolelle tasoisemmalle tontin kohdalle. (Aaltonen 1947, 136.) Samalla aikakaudella rakennetuissa kirkoissa, kuten Helsingin Johanneksenkirkossa, Kallion kirkossa, Turun Mikaelinkirkossa sekä Mikkelin tuomiokirkossa, alttaria ei ole myöskään sijoitettu perinteisesti itäpäätyyn kohti auringonnousua.

Uusgoottiikan elementtejä on kirkossa runsaasti. Suippokaariset ikkunat lehteritasolla ja kellotornissa, etelä- ja pohjoispäätyjen suuret ruusuikkunat, ristiholvaukset alakatossa sekä lasimaalaukset alttaritauluina ovat tyypillisiä uusgoottilaisille kirkoille. Räystäshuippujen koristemuuraukset sekä pääsisäänkäynnin portaaliovet ovat myös uusgoottilaista muotoilua.

Kirkon pitkien julkisivujen neljä ulkonevaa tukipilaria (eng. buttress) ovat rakennustekninen ratkaisu, joka on peräisin alkuperäisen goottilaisen arkkitehtuurin ajoilta (kuva 42). Myöhäiskeskiajalla kirkkojen korkeita seiniä ja holveja täytyi tukea lisää ulkopuolisten rakenteiden avulla. Tällöin kuormat siirtyivät kirkon ulkoseiniltä erillisille tukirakenteille, mikä lisäksi mahdollisti aikaisempaa suuremman ikkuna-aukotuksen. (Curl 1999.)

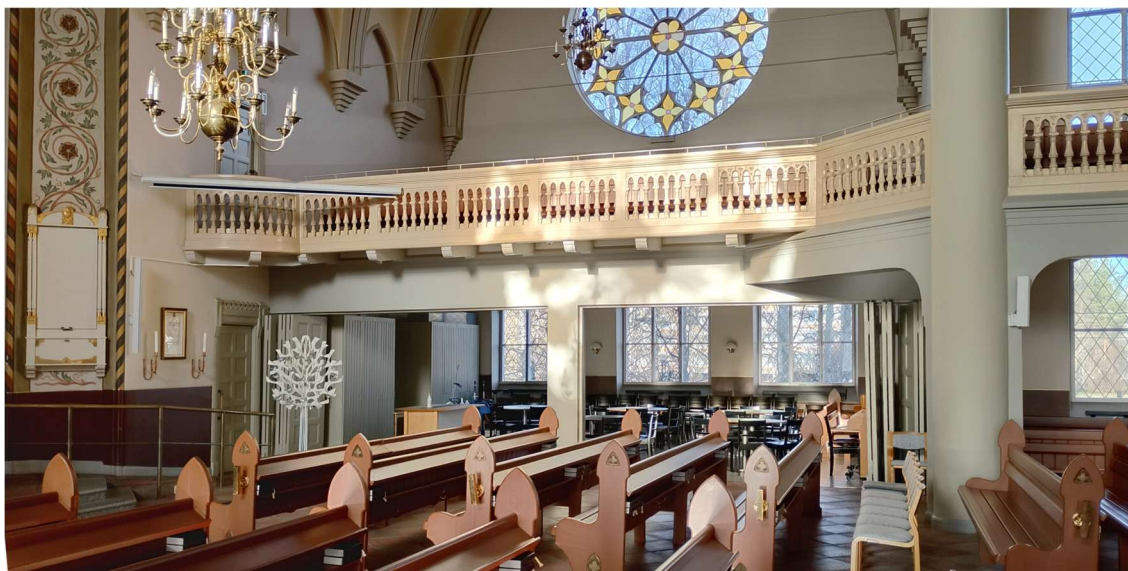
KUVA 42. Kirkon ulkonevat tukipilarit sekä koristeelliset ruusu- ja suippokaari-ikkunat ovat uusgoottilaisen tyylin piirteitä (Kuva: Joonas Saarela 2025).

KUVA 43. Forssan kirkon alttari sijaitsee poikkeuksellisesti rakennuksen länsipäädystä (Kuva: Joonas Saarela 2025).

KUVA 44. Kansallisromanttinen tyylisuunta näkyy kirkossa esimerkiksi kellotornin epäsymmetrisessä sijainnissa (Kuva: Joonas Saarela 2025).

KUVA 45. Kirkon pohjoispuolella lehterin alla sijaitseva seurakuntasali on erotettavissa taiteovien avulla kirkkosalista (Kuva: Joonas Saarela 2025).

Uusgoottilainen tyyli suunta levisi teollistumisen tavoin Englannista muualle Eurooppaan 1700-luvun puolivälin jälkeen. Se oli yksi vaihtoehto teollisen vallankumouksen aikana käytetyistä kertaustyyleistä. Tuolloin uudisrakennus saattoi ottaa vahvasti vaikutteita aiemmista arkkitehtonisista muotokielistä, kuten gotiikasta, renessanssista tai barokista. (Curl 1999.) Alkuperäinen goottilainen tyyli suunta oli käytössä myöhäiskeskiajan kirkkoissa Euroopassa ja Suomessa vaatimattomampana versiona harmaakivikirkkoissa. Viimeistään 1800-luvun puolivälissä Suomen suuriruhtinaskuntaan saapuneen kertaustyylin myötä esimerkiksi hallinnollisissa rakennuksissa ja tehtaissa saattoi olla viittauksia keskiajan kirkkoarkkitehtuuriin.

Kirkko rakennettiin aikakautena, jolloin kansallisromantiikka ja jugendtyyli olivat suosituimmillaan. Arkkitehti Stenbäck yhdistikin suunnitelmassaan uusgotiikkaan erityisesti kansallisromantiikan piirteitä. Kansallisromanttiseen tyyli suuntaan viittaa eniten kellotornin sijainti rakennuksen kulmassa eikä suoraan keskellä räystäslinjaa. Kirkko ei noudattanut uusgoottilaista tarkempaa symmetriaa myöskään erimittaisten poikkivarsien kohdalla. Stenbäck poisti kirkon viimeisessä suunnitelmaversiossa useita ulospäin näkyviä tukipilareita kuorin kohdalta ja rakennuksen ulkonurkista. Ulkoseinät muuttuivat paikoin pelkistetyimmiksi ja vähemmän uusgotiikan piirteitä noudattaviksi. Myös sisätilojen kasviaiheiset koristemaalaukset viittaavat enemmän kirkon rakennusaikana valtavirtana olleeseen jugendtyyliin.

Paikalliset olivat tyytyväisiä uuden kirkkonsa tyyliin, vaikka varsinainen uusgotiikan aika oli jo ehtinyt päättyä 1910-luvulle tultaessa. Vihkimisjuhlan puheessa vapaaherra Palmén kuvaili kirkon tekevän ”suurenmoisen ja miellyttävän” vaikutuksen ulkopuolelta katsottuna. Hänen mielestään myös sisätilat olivat onnistuneet pienestä keskeneräisyydestä huolimatta. Palmén kiinnitti huomiota etenkin ristiholvien, suippokaari-ikkunoiden, pylväiden ja lehterin yksityiskohtiin. Kirkkoa pidettiin yhtenä Stenbäckin onnistuneimmista töistä taiteellisuuden, akustiikan ja käytännöllisyyden kannalta. (Aaltonen 1947, 145.)

Kirkkojen rakentaminen oli vähäistä Suomessa 1900- ja 1910-luvuilla. Ensimmäisen maailmansodan päättymisen jälkeen vasta 1920-luvun puolivälissä alkoi uusien kirkkojen rakennuskausi. Tuolloin rakennettujen kirkkojen arkkitehtuuri sai

vaikutteita 1920-luvun klassismista. Funktionalismin aikakaudella 1930-luvulla kirkot alkoivat noudattaa yhä vähemmän perinteistä kirkkomuotoilua ja ornamentiikkaa. (Sinisalo & Lilius 1962, 25–27.)

Uusgotiikka ja muut kertaustyyliet eivät olleet suuressa suosiossa 1930- ja 1970-lukujen välisenä aikana, jolloin funktionalismin ja modernismin periaatteet ohjasivat suunnittelua. Kertaustyyliä pidettiin suuntauksina, joiden lähteinä käytettiin Pohjoismaille vierasta keskieurooppalaista muotokieltä. Myös malligotiikaksi kutsuttu tyyli nähtiin aikakauden näkemyksen mukaan liiallisena koristeellisuutena ja vanhanaikaisena kaavoja noudattavana sovinnaisuutena. (Lindberg 1934.)

3.1.2 Arkkitehti Josef Stenbäck

Kirkon suunnittelijaksi valikoitui vapaaherra Palménille entuudestaan tuttu arkkitehti Josef Stenbäck. Palmén ja Stenbäck olivat molemmat opiskelleet Polyteknillisessä opistossa Helsingissä ja myöhemmin myös opettaneet samassa korkeakoulussa. Vapaaherra Palmén keskittyi opiskeluissaan mekaniikkaan, matematiikkaan ja filosofiaan. Hän palasi vuonna 1883 Suomeen opiskeltuaan hetken ulkomailla ja aloitti geometrian opettamisen. Hän toimi Polyteknillisen opiston vararehtorina vuoteen 1896 asti ja aloitti Forssa Yhtiön Isännöitsijänä kolme vuotta myöhemmin. (Suomen teollisuus 1927; Forssan lehti 1924.)

Josef Stenbäck opiskeli puolestaan arkkitehdiksi ja insinööriksi. Palménin tavoin hän opiskeli ulkomailla ja erityisesti Saksassa useita vuosia. Stenbäck palasi myöhemmin Polyteknilliseen opistoon ja opetti siellä rakennusoppia vuosina 1886–1919, eli samoihin aikoihin Palménin toimiessa opettajana ja vararehtorina. Stenbäck syntyi vuonna 1854 Alavudella Etelä-Pohjanmaalla. Hänen isänsä oli pappi, mikä todennäköisesti vaikutti Stenbäckin erikoistumiseen kirkkorakentamiseen. (Linnilä, Savikko & Tiirakari 2006.)

Uransa aikana Stenbäck suunnitteli 35 kirkkoa ja lisäksi laati kustannusarvioita sekä kirkkojen korjaussuunnitelmia. Hän saattoi olla myös urakoitsijana ja työnvalvojana kohteissaan. Enimmäkseen hän suunnitteli kivi- ja tiilikirkkoja, mutta myös puukirkkoja. (Linnilä, Savikko & Tiirakari 2006.) Ensimmäiset Stenbäckin

suunnittelemat kirkot olivat vuosina 1891–1893 rakennetut Heinäveden, Hanka-
salmen ja Luhangan puukirkot. Kilinkoskelle vuonna 1928 valmistunut puukirkko
jäi hänen viimeiseksi kirkkosuunnitelmakseen. (Lindberg 1934.)

Josef Stenbäckin merkittävimpiä tiilikirkkoja, Forssan kirkko mukaan lukien, ovat
Mikkelin Tuomiokirkko sekä Kotkan, Joensuun, Kemin ja Kauhavan kirkot. Tiili-
kirkkojen lisäksi hän suunnitteli kivijulkisivuisiksi kirkoiksi muun muassa Alahär-
män, Euran, Humppilan sekä Raahen kirkot. (Lindberg 1934.) Varsinaisten kirk-
kojen ohella Stenbäck suunnitteli esimerkiksi Porissa sijaitsevan Juseliuksen
uusgoottilaistyyllisen mausoleumin, joka valmistui vuonna 1902 (Salokorpi 1979,
84). Yksityishenkilöiden muistoksi rakennetut mausoleumit olivat Pohjoismaissa
hyvin harvinaisia.

Stenbäck noudatti suunnitelmissaan pääosin uusgoottilaista muotokieltä, mutta
monissa hänen rakennuksissaan näkyy piirteitä kansallisromantiikasta ja jugen-
dista. Hän otti paljon vaikutteita saksalaisesta kirkkoarkkitehtuurista ja viittasi kir-
jeissään usein Saksan arkkitehteihin ja heidän teoksiinsa. (Aaltonen 1947, 145.)
Vuonna 1906 valmistunutta Vuolijoen kivikirkkoa pidetään Stenbäckin merkittä-
vimpänä jugendtyyliä puhtaimmin edustavana rakennuksena. (Linnilä, Savikko &
Tiirakari 2006.)

Kirkonrakentaja.

Pitemmän ajan kuluessa toimituani miltei yksinomaan kirkko-
rakennustaiteen alalla, otan edelleen tehdäkseni piirustuksia ja kus-
tannusarvioita kirkkoja ja kirkonkorjauksia sekä myöskin pappila-,
koulu-, y. m. rakennuksia varten. — Mikäli mahdollista otan omien
kustannusarvioitteni mukaan suorittaakseni itse rakennustyötkin,
taikka rakennuksen omistajan puolesta niitä valvoakseni.

Kirkonlämmityslaitoksista teen pyydetessä laskuja ja kus-
tannusarvioita. Tavallisimmin käytettävien lämmityslaitosten tar-
peita sekä **ukkosenohtotarpeita** pidän varastossa ja toimitan tot-
tuneita monttöörejä niitä pystyttämään. — Tilatkaa hintaluetteloita!

Bochumin tehtaan tunnetuista **teräskelloja** sekä **Apoldan** etevän
kirkonkellovalimon **vaskisia** kirkonkelloja toim. tilattaessa sanottujen
tehtaitten **ainoana** asiamiehenä Suomessa. — Hintaluett. saatavana.

Omien piirustuksieni mukaan teetän kotimaisilla käsityöläisillä
rautaisia ja vaskisia **kirkonkruunuja** y. m. valonkantimia, sekä **alttari-
koristeita** ja **alttarivaatteita** y. m. kirkollisia tarvekaluja. Myöskin
välitän semmoisien tilaamista luotettavilta toimimimiltä ulkomailta.

Josef Stenbäck.
Arkkitehti; Teollisuuskonulun lehtori.

Osoite: Helsinki, Puistokatu 4.

KUVA 46. Arkkitehti Josef Stenbäckin mainos vuonna 1903 julkaistussa sano-
malehdessä (Kuva: Kansalliskirjasto n.d.).

3.2 Rakentamisvaihe vuosina 1914–1917

Elokuussa 1914 pidetyssä kirkonkokouksessa seurakuntakomitea oli valinnut kirkon rakennustoimikunnan jäseniksi insinööri J. Elersin, agronomi I. Carlstedin, rakennusmestarit J. V. Lahtisen ja K. Lekkalan sekä maanviljelijä K. Tölön. Seurakuntakomitea oli valtuuttanut rakennustoimikunnan aloittamaan rakennustyöt 10. lokakuuta 1914. Rakennustoimikunta suunnitteli marraskuun kokouksessaan kivitöiden valmistumisen kesäkuun 1915 alkuun ja muuraustöiden saman vuoden syksyyn mennessä. Vuoden 1916 kevääseen mennessä oli tarkoitus saada sisustustyöt valmiiksi ja maalaustyöt keskikesään mennessä. (Aaltonen 1947, 138–139.)

Tiukkaan aikatauluun vaikutti uutinen maailmansodan alkamisesta 1. elokuuta 1914. Etenkin tulevan inflaation pelättiin nostavan rakennuskustannuksia, minkä vuoksi seurakuntakomitea asetti kirkon nopean rakentumisen etusijalle. Pihan tasoitustyöt pyrittiin aloittamaan jo syksyllä 1914, joten asemapiirustus oli laadittava nopeasti. Seurakuntakomitea ehdotti Tammelan kunnanvaltuustolle 10 000 markan korottoman lainan myöntämistä Forssan seurakunnalle, jotta tasoitustyöt voitaisiin aloittaa. Lainan myöntämistä perusteltiin myös seudun työttömyyden vähentämisellä, sillä tontin tasoittamiseen ja kirkon rakentamiseen tarvittiin runsaasti työvoimaa. Kunnanvaltuuston myöntämä laina auttoi tasoitustöiden käynnistämistä. (Aaltonen 1947, 138–139.)

Rakennustoimikunta pyrki jo rakentamisen alussa vähentämään kustannuksia, jotta kirkko valmistuisi taloudellisesti epävarmoista ajoista huolimatta. Ennen muuraustöiden aloittamista rakennusmestarit Lahtinen ja Lekkala johtivat rakennustöitä ja kirjanpitoa, joten erillistä työnjohtajaa ei tarvinnut vielä palkata. Arkkitehti Stenbäckille ehdotettiin myös muutoksia. Esimerkiksi 245 mm korkean kivi-jalkakerroksen poistamisen arvioitiin säästävän noin 2 000 markkaa. (Aaltonen 1947, 138–139.)

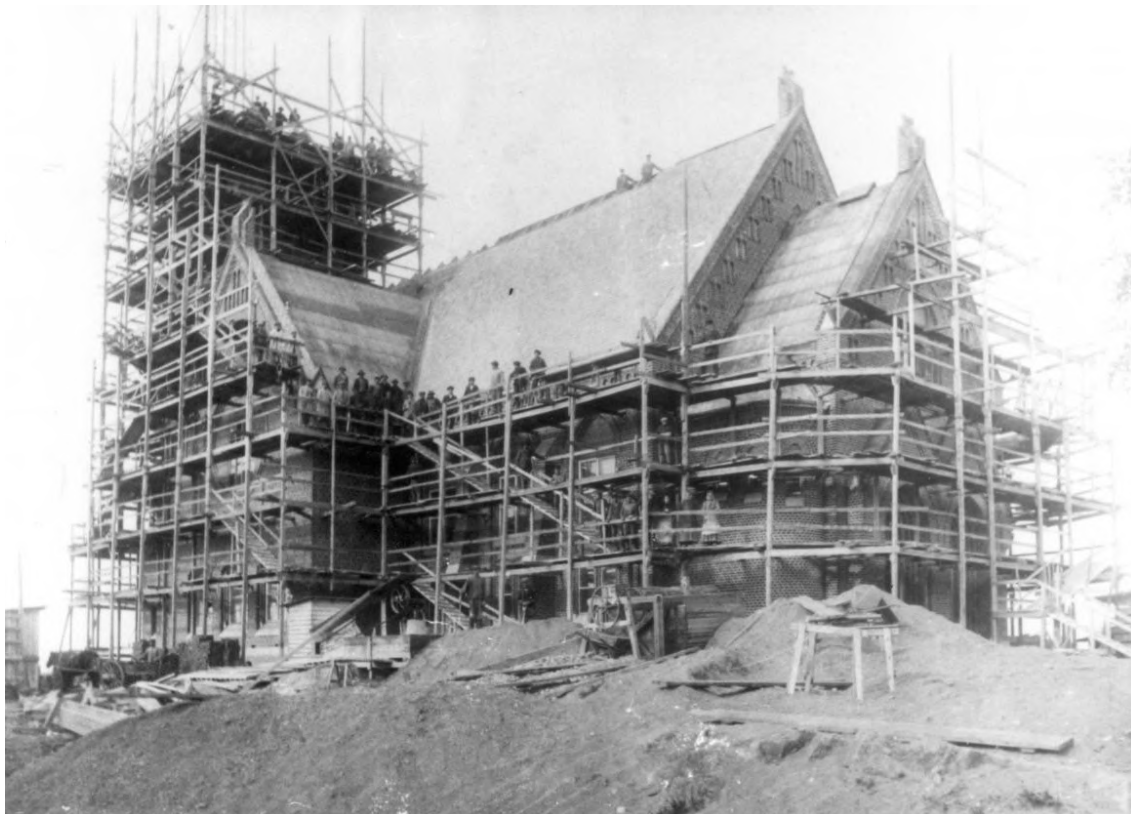
Tammikuussa 1915 arkkitehti Stenbäck laati tarkemmat kustannuslaskelmat. Noin 30 kuukautta kestävän rakennustyön työnjohtoa varten oli varattava 62 000 markkaa ja lisäksi kirkon sisustustöiden arvioitiin maksavan 74 800 markkaa. Kokonaiskustannusten arvioitiin nousevan 174 216 markkaan, kun mukaan laskettiin myös irtokalusteet, teokset, arkkitehdin palkkio, työn valvonta, matkakulut sekä pihatyöt. Tuomiokapituli antoi 18. helmikuuta 1915 lausunnon kirkon piirustuksista ja pyysi lääniarkkitehdin hyväksymään kirkon holvien ja pilareiden rakennuspiirustukset arviolaskelmineen. Holvien ja pilarien valmistuttua niistä oli laadittava tarkastuspöytäkirjat. Senaatti hyväksyi piirustukset 13. huhtikuuta 1915, kun edellä mainittuihin ehtoihin oli vastattu. (Aaltonen 1947, 139.)

Forssan kirkon rakentamisen aikana Kuhalan rukoushuone toimi forssalaisten väliaikaisena kirkkona. Tammelan papit pitivät rukoushuoneella hartaustilaisuuksia ja jumalanpalveluksia jo vuodesta 1891 alkaen. Vuonna 1888 rakennettu Kuhalan rukoushuone vihittiin 1913 väliaikaiseksi kirkoksi ja se toimi kirkon valmistumisen jälkeen seurakuntatalona sekä kirkkoherranvirastona. (Peltovuori 1993.)

Keväällä 1915 kirkon rakennustyöt pyrittiin aloittamaan heti sään muuttuessa suotuisammaksi. Inflaatio alkoi jo näkyä rakennustarvikkeiden hinnoissa. Raudan ja sementin hintojen nousun vuoksi arkkitehti ehdotti, että kirkon holvien rakenteena käytettäisiin tiiltä teräsbetonin sijaan. Tiiliholvit olisivat maksaneet lähes saman verran, mutta niiden rakentaminen edellytti ankkurirautojen asentamista kirkon sisälle kalkkilaastin sitoutumisen ajaksi. Stenbäck totesi, että tiiliholvien avulla kirkko voitaisiin saada rakennettua vesikattoon asti vielä vuoden 1915 aikana. Teräsbetoniholvien käyttö viivästyttäisi muuraustöitä seuraavan vuoden puolelle. Seurakuntakomitea hyväksyi rakennustoimikunnan ehdotuksen, jonka mukaan holvit tehtäisiin sahajauhotiilistä. (Aaltonen 1947, 140.)

Tasoitustöiden ja kivijalan valmistuttua keväällä 1915 muuraustyöt aloitettiin. Muuraustyöt toteutti alun perin ulkopaikkakuntalainen rakennusmestari M. Suojala kustannussyistä, sillä paikallisten muurarien urakkahinta oli korkeampi. Muuraustyöt kuitenkin keskeytyivät julkisivu- ja koristetiilien puutteen vuoksi. Forssan tiilitehtaan savi ei soveltunut julkisivu- tai koristetiiliksi, joten uutta savea hankittiin Linikkalan Heikan maalta. Samaan aikaan jatkettiin sementtipaanujen ja permentolaattojen tekoa loppusyksyyn 1915 asti. (Aaltonen 1947, 141.)

Rakennustoimikunta pystyi jatkamaan muuraustöitä maaliskuussa 1916. Paikalliset muurarit olivat ehtineet alentaa aiemmin ehdottamaansa urakkahintaa, joten rakennustoimikunta purki rakennusmestari Suojalan kanssa tehdyn sopimuksen. Myöskään muurarien siihen asti tekemän työn laatua ei pidetty riittävänä. (Aaltonen 1947, 141.)

KUVA 47. Forssan kirkon rakennustyöt ennen syksyä 1916 (Kuva: Forssan museo n.d.).

KUVA 48. Kalliomäen pientaloalue kirkon kellotornin rakennustelineeltä kuvattuna vuonna 1916 (Kuva: Forssan museo n.d.).

KUVA 49. Kirkon kellotornin soittoluukkujen muuraustyöt vuosina 1916–1917 (Kuva: Esko Aaltonen n.d.).

Tiiliholvit alun perin suunniteltujen teräsbetoniholvien sijaan nopeuttivat rakennustöitä ja tekivät holveista myös koristeellisempia. Holvitoissa käytettiin päiväpalkkalaskentaa, minkä ansiosta vaativat työvaiheet tehtiin huolellisesti. Kirkko saatiin syksyyn 1916 mennessä vesikattoon asti rakennettua ja rakennustöitä jatkettiin myös talven yli. Vuoden 1917 ensimmäisten kuukausien aikana työt jatkuivat sisärappaus- ja permantotöinä. (Aaltonen 1947, 142–143.)

Rakennustarvikkeiden hintojen nousu loppuvuonna 1916 hankaloitti rakennustöitä sisällä. Kuparipellin hinta oli noussut huomattavasti sekä käyttöön soveltuvaa kipsiä oli vaikea saada. Esimerkiksi sisätiloissa pilarien päät sekä seinäkonsolit täytyi tehdä väliaikaisilla ratkaisuilla. (Aaltonen 1947, 142–143.)

Vuonna 1917 rakennusaineiden hinnat nousivat yhä enemmän ja inflaation vuoksi palkkasummia oli nostettava. Työntekijät alkoivat esittää palkkoja ja työaikoja koskevia uhkavaatimuksia. Rakennustoimikunta harkitsi työn keskeyttämistä, mutta seurakuntakomitea kehotti jatkamaan töitä. Tilanne voisi komitean arvion mukaan vain pahentua ajan kuluessa. Kirkko saatiin suurimmalta osin valmiiksi vuoden 1917 aikana. Seurakuntakomitean ennustamat vaikeudet toteutuivat, sillä taloudellinen tilanne ja markan arvo olivat edelleen heikentyneet. Tästä syystä seurakunta ei hankkinut vielä kirkonkelloja, kellotauluja, lämmityslaitteita, kattokruunuja tai saarnatuolin messinkikoristeita. Myös alttaritauluna toimivat ikkunalasit vain pohjustettiin, ja Tammelan kirkon käytöstä poistuneita kamiinoita käytettiin väliaikaisina lämmityslaitteina. (Aaltonen 1947, 142–143.)

Rakennustoimikunnan päätöksiä kirkon rakentamisaikana on pidetty esimerkillisenä. Lyhyt keskeytys rakennustöissä syksystä 1915 alkutalveen 1916 johtui ulkopuolisista tekijöistä, kuten saven soveltumattomuudesta. Insinööri Jalo Elersin 18. marraskuuta 1917 esitetyn rakennuskertomuksen mukaan kirkon rakennusaikana ei sattunut vakavia onnettomuuksia. Vastaavan kokoisilla työmailla tätä pidettiin tuolloin harvinaisena. (Aaltonen 1947, 144.)

Forssan Osakeyhtiö osallistui merkittävästi kirkon rakennuskustannuksiin. Rakennustöiden alkaessa yhtiö lahjoitti seurakunnalle rakennustarvikkeita 50 000 markan arvosta. Keväällä 1916 seurakunta sai vielä 30 000 markan arvosta ra-

kennustarvikkeita, ja kesällä 1917 tehdasyhtiö lahjoitti 50 000 markkaa kirkon sisustustöihin ja urkuja varten. Pystyäkseen jatkamaan rakennustöitä vuoden 1917 aikana seurakuntakomitea aikoi hankkia 50 000 markan lainan työntekijöiden palkanmaksua ja jatkuvasti nousevia hintoja varten. (Aaltonen 1947, 145.)

Vapaaherra Palmén ilmoitti kuitenkin kesällä 1918, että Forssan Osakeyhtiö lahjoittaisi vielä 60 000 markkaa. Varsinainen lahjoitus nousi tilikirjojen mukaan 74 000 markkaan, joten summa kattoi suuren osan urkujen hankintahinnasta. Forssan kirkon rakennuskustannuksiin saatiin yhteensä 204 000 markkaa tehdasyhtiöltä. Autettuaan Forssan seurakuntaa alkuun pääsemisessä Forssan Osakeyhtiö lopetti suuremmat lahjoitukset. Lahjoitusten lakkaamiseen vaikutti paitsi kirkon valmistuminen myös vapaaherra Palménin muutto pois Forssasta. (Aaltonen 1947, 156.) Forssan Lehden artikkelin (1922) mukaan yhtiön lahjoitukset kattoivat noin kaksi kolmasosaa kokonaiskustannuksista.

3.3 Käyttöön vihkiminen vuonna 1918

Forssan kirkon vihkimistilaisuus suunniteltiin järjestettäväksi 31. lokakuuta 1917. Samana päivänä oli tarkoitus viettää myös uskonpuhdistuksen alkamisen 400-vuotisjuhlaa. Insinööri Elers oli maininnut seurakuntakomitealle kirkon olevan käyttövalmis syksyllä ja vihkimispäivä ilmoitettiin jo tuomiokapitulille. Vihkimisjuhlan ohjelma ja koristelu oli jo ehditty suunnitella lokakuuhun mennessä. Urkuja ei kuitenkaan saatu ajoissa valmiiksi, eikä seurakuntakomitea halunnut vihkiä kirkkoa sen ollessa keskeneräinen. Myös muut rakennustyöt saatiin päätökseen vasta 31. lokakuuta 1917. Kirkon vihkimisjuhlat jouduttiin näistä syistä siirtämään kevääseen 1918, eikä kirkossa voitu järjestää uskonpuhdistusjuhlaa tai muita tilaisuuksia ennen sitä. (Aaltonen 1947, 153.)

Talvella 1918 alkanut punaisten vallankumous ja siitä seurannut sisällissota näkyivät Forssassa laitosten haltuunottoina ja tiukentuneena valvontana. Puna-kaarti otti myös Forssan kirkon käyttöönsä. Vihkimättömäksi jäänyt kirkko toimi noin kaksi kuukautta varastorakennuksena aina 26. huhtikuuta 1918 asti, jolloin loputkin punakaartilaisista olivat vetäytyneet Forssasta. Kirkossa säilytettiin aseita ja ammuksia sekä sen kellaria käytettiin kaatuneiden ruumishuoneena. (Peltovuori 1993, 239.) Paikkakuntalaiset pelkäsivät kuulopuheiden perusteella,

että kirkko räjäytettäisiin punakaartin mahdollisen paniikinomaisen vetäytymisen aikana. Pelättyä ”poltetun maan taktiikkaa” ei kuitenkaan toteutettu kirkon kohdalla huhtikuussa 1918. (Aaltonen 1947, 153.)

Urkujen hankintaa käsiteltiin jo syksyllä 1916, mutta taloudellisen tilanteen takia niiden tilaamista ei pidetty vielä ajankohtaisena. Maaliskuussa 1917 vapaaherra K. E. Palmén ilmoitti Forssan Osakeyhtiön lahjoittavan varoja urkujen hankintaa varten. Urut tilattiin Kangasalta Tulenheimo urkutehtaalta, ja niiden hinta oli ehtinyt nousta edellisen vuoden kustannusarviosta. Lopulta urkujen hinnaksi muodostui 22 000 markkaa. Urkujen tilaamisen yhteydessä niiden valmistumista ja viritystä toivottiin 20. lokakuuta 1917 mennessä. (Aaltonen 1947, 146.)

Tulenheimon urkutehtaalla oli vaikeuksia saada sinkkilevyä Suomen suuriruhtinaskunnasta urkujen pillejä ja fasadia varten. Myöskään Venäjältä ei voinut tuoda materiaalia maaliskuun 1917 vallankumouksen takia. Urut saatiin valmiiksi vasta elokuussa 1918. Materiaalipulan vuoksi osa urkujen sinkkipilleistä jouduttiin korvaamaan kuparisilla, mutta taiteilija Viljo Mikkolan annettua niistä myönteisen lausunnon Forssan kirkko katsottiin valmiiksi vihittäväksi. (Aaltonen 1947, 146.)

Kirkon vihkimisjuhla järjestettiin 15. syyskuuta 1918, jolloin sen sisätilat olivat koristeltuina kasveilla ja köynnöksillä. Piispaa edusti teologian tohtori Erkki Kaila, joka suoritti kirkon vihkimisen. Lähes vuodella myöhästyneeseen tilaisuuteen oli ehditty hyvissä ajoin valita juh latoimikunta sekä suunnitella juhla julkaisu Forssan Lehteen. Vihkimisjuhlaan osallistui yli 2 000 henkilöä. (Aaltonen 1947, 153–154.)

Forssan entiset papit puolisoineen, rakennustoimikunnan jäsenet, urkutehtailija sekä arkkitehti Stenbäck olivat kutsuvieraina. Juhlapäivällisen tarjosi Forssan Osakeyhtiö ja sen aikana muun muassa vapaaherra Palmén, pankinjohtaja Juho Kivikoski sekä tohtori Kaila pitivät puheita. Palménin ja Forssan Osakeyhtiön antamaa avustusta korostettiin useassa puheessa, ja rakennustoimikunnan sekä kirkon arkkitehdin aikaansaannoksia arvostettiin Palménin juhlapuheessa. (Aaltonen 1947, 153–154.)

KUVA 50. Forssan kirkon alttaritauluna toimivat lasimaalaukset puuttuivat vielä vihkimistilaisuuden aikana vuonna 1918 (Kuva: Valokuvaamo Hellas 1923).

4 KIRKON MUUTOSVAIHEET

4.1 1920-luku

Kesällä 1919 kirkkovaltuusto toi esille kirkkoon tehtäviä täydennystöitä. Räystäille tuli asentaa vesikourut, alttaripöytä päällystää, ikkunapenkkeihin lisätä pelilyksiä sekä sakastiin hankkia kamiina. Kirkon korjaustöiden arvioitiin vuonna 1920 maksavan 50 000 markkaa, johon seurakunta otti lainan. Syksyllä 1920 suoritettiin kalorifeerilämmityslaitteiden hankinta. Seurakuntakomitea ei tilannut vielä vuonna 1917 laitteita, sillä 30 000 markan hintaa pidettiin liian korkeana. Kolme vuotta myöhemmin laitteiden hinta olikin noussut 45 000 markkaan. Vuonna 1923 urkuihin hankittiin 5000 markkaa maksava klarinettiäänikerta ja kaksi vuotta myöhemmin urkujen käyttövoimaksi tilattiin moottori samalta Kangasalan urkutehtaalta. (Aaltonen 1947, 146.)

Kirkon tontin muokkaaminen kalliomaasta puistomaiseksi jatkui vielä pitkään kirkon valmistumisen jälkeen 1920-luvulla. Räätäli Cederholmin perikunnan mökki purettiin tontilta vuonna 1920, sillä mökin vuokratontti oli irtisanottu jo kaksi vuotta aiemmin. Keväällä 1920 kirkkoneuvoston kokouksessa kiinnitettiin huomiota kirkon ja pappilan tontilla vallinneeseen epäsiisteyteen. Esimerkiksi läpikulkua ja tontin käyttöä kotieläinten ruokintaan pyrittiin rajoittamaan sanomalehdessä julkaistun ilmoituksen avulla. Kun nuoriso ei ilmoituksista huolimatta poistunut vanhalta ajanviettopaikaltaan, päätettiin nimetä yksi Kalliomäen asukkaista valvomaan järjestystä. Myös koirien tuominen kirkkoon jumalanpalvelusten aikana kiellettiin. Myöhemmin kirkon pihalle lisättiin varoitustaulu, jossa kehoitettiin noudattamaan järjestystä ja siisteyttä kirkon sisällä ja pihapiirissä. (Aaltonen 1947, 151.)

Kirkon pihan ja ympäristön viimeistelyä varten asetettiin erillinen komitea. Ympäristön kaunistamisen suunnittelun aikana huomattiin, että tonttia täytyi laajentaa useasta kohdasta. Komitea pyysi Forssan Osakeyhtiöltä lisämaata kirkon länsipuolelta, johon istutettaisiin lehtipuita. Myös pohjoispuolelle toivottiin laajennusta havupuuistutuksia varten. Kirkon tontti ei vielä itäpuolelta yltänyt I-linjaan asti,

joten yhtiöltä pyydettiin kadun varren ja tontin väliin jäävä alue. Aiemmin perunamaana toiminut palsta oli tarkoitus varata urkurin tai kirkon vahtimestarin asuinrakennukselle. (Aaltonen 1947, 146.)

Kirkkovaltuusto valtuutti pastori Savolan tekemään laajennuspyynnön yhtiölle. Kirkkopihaa ehdittiin kuitenkin tasoittaa ja reitti Kalliomäen puolelle raivata ennen yhtiöltä saapunutta myönteistä vastausta. Pappilan länsipuolelta kirkon eteläpuolelle, sakastin sisäänkäynnin kohdalle, rakennettiin betoniset ulkoportaat 1920-luvun alussa (kuva 51). (Aaltonen 1947, 146.)

KUVA 51. Kirkkomäen aluetta siistittiin 1920-luvulla. Tuolloin ulkoportaat pappelilta kirkon eteläpuolelle valmistuivat (Kuva: Eric Sundström 1920–1929).

Syyskuussa 1922 kirkkovaltuusto pyysi arkkitehti Stenbäckiltä kirkon itäpuolelle toteutettavan kirkonaidan piirustuksia. Toiveena oli edustava ja julkiseen paikkaan sopiva aita, jossa olisi porttiholvi. Stenbäck laati vuonna 1923 luonnokset kolmesta eri aitatyypistä: kivi-, rauta- ja puuaidasta. Puuaitaehdotus hylättiin heti, mutta kivi- ja rauta-aidasta pyydettiin urakkatarjoukset. Rakennusmestari Kalle Leikkala laati myös omat piirustuksensa ja urakkatarjouksensa betoniaidasta. Lopulta kirkkovaltuusto hyväksyi Leikkalan suunnitelman ja 14 000 markkaa maksanut betoniaita saatiin valmiiksi kesällä 1924 (kuva 52). (Aaltonen 1947, 152.)

KUVA 52. Rakennusmestari Kalle Lekkalan suunnittelema betoniaita ja portti (Kuva: Valokuvaamo Hellas 1920–1929).

Kirkkovaltuusto täydensi jälleen tonttia vuonna 1928 ostamalla yhtiöltä maata kirkon pohjoispuolelta 16 metrin leveydeltä. Vuonna 1922 pihaan tuotiin 884 kuormaa täytemaata sekä myöhemmin 100 kuormaa kauppatorin työmaalta. Vuonna 1924 yhteiskoulun tontilta kuljetettiin vielä noin 500 multakuormaa kuivan kalliomäen peittämiseksi. Paksun multakerroksen lisääminen oli välttämätöntä, jotta piha saatiin kauttaaltaan nurmikoksi ja soveltuvaksi koristepuille. (Aaltonen 1947, 152.)

KUVA 53. Kirkkopihaa laajennettiin 1920-luvulla pohjoiseen ja itään päin (Kuva: Siiri Suo 1933).

Forssan kirkko sai soittokellot vasta vuonna 1922 (kuvat 54 ja 55). Kolme erikoista kelloa tilattiin Saksasta ja ne saivat omat nimensä latinaksi sekä suomeksi. Suurimman kellon nimeksi annettiin *Deo gloria* (Jumalalle kunnia), keskikokoisen kellon nimeksi *Patriae lux* (Isänmaalle valo) ja pienimmän kellon nimeksi *Labori pax* (Työlle rauha). Vapaaherra Palmén lupasi 28. tammikuuta 1917 lahjoittavansa kellot, kun seurakuntakomitea kävi onnittelemassa häntä hänen 60-vuotissyntymäpäiväänsä. Palmén toivoi samalla, että kirkonkelloja soitettaisiin joka lauantai-ilta kello kuudelta kymmenen minuutin ajan sekä aina uuden vuoden vaihtuessa. Kolmen soittokellon yhteispaino oli 3561,5 kilogrammaa. (Kyander 1997.)

Kirkkovaltuusto tilasi loppuvuodesta 1925 Saksasta moottorilaitteet, sillä siihen asti kelloja oli soitettu käsin. Tilatut laitteet eivät kuitenkaan toimineet kunnolla, vaan vaativat jatkuvia korjauksia. Uudet soitinlaitteet tilattiin jälleen Saksasta vuonna 1929. (Aaltonen 1947, 148–149.)

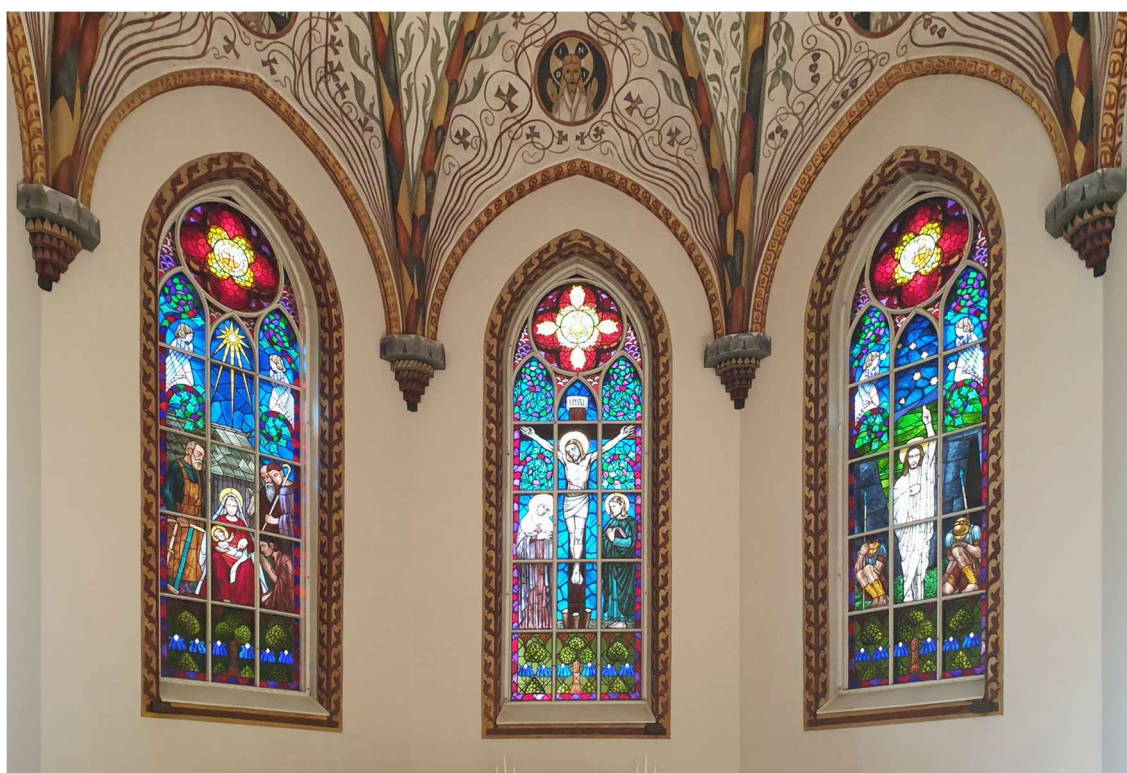
KUVA 54. Forssan kirkkoon saatiin vuonna 1922 kolme soittokelloa. Kuvassa on niistä suurin, Deo gloria (Jumalalle kunnia) (Kuva: Arvi Aalto n.d.).

KUVA 55. Kirkkelloista keskikokoinen, Patriae lux (Isänmaalle valo) (Kuva: Arvi Aalto n.d.).

Forssassa muutettiin tasavirta vaihtovirraksi vuonna 1924, minkä vuoksi kirkossa jouduttiin tekemään muutostöitä. Kaikki vielä väliaikaisina toimineet ja rapistuneet sähköjohdot uusittiin. Urakoitsijana toimi helsinkiläinen Sähkö Oy. Sähkötöiden kustannukset nousivat 45 000 markkaan, sillä samaan aikaan ostettiin myös viisi kirkkokruunua. Varat urakkaan lainattiin seurakunnan kassasta. (Aaltonen 1947, 149–150.)

Kirkkovaltuusto tilasi vuonna 1922 lasimaalaukset (kuva 56). Kirkon suunnitteluvaiheessa arkkitehti Stenbäck päätyi ratkaisuun, jossa kuorin kolme suippokaa-rista ikkunaa muodostaisivat alttaritaulun. Vaihtoehtona alttaritaulun toteuttajiksi olivat helsinkiläinen taiteilija Eric O. W. Ehrström tai saksalainen toiminimi Puhl & Wagner. Komitea suosi kotimaista taiteilijaa, joten Ehrström valittiin työhön. (Aaltonen 1947, 150–151.) Ericin puoliso, taiteilija Olga Gummerus-Ehrström, maalasi alttaritaulussa ja todennäköisesti myös kuorin holveissa esiintyvien henkilöiden kasvot (Forssan Lehti 1922).

Toukokuussa 1923 lasimaalaukset valmistuivat, ja niiden hinnaksi muodostui 36 000 markkaa. Stenbäckin alkuperäisen ehdotuksen mukaisesti kirkkosalista katsottuna vasemmanpuoleinen lasimaalaus esittää Kristuksen syntymää, keskimmäinen ristiinnaulittua Kristusta ja oikeanpuoleinen hänen taivaaseenastumisestaan. (Aaltonen 1947, 150–151.) Kuorin holvien keskimmäiset henkilökuvat esittävät Johannes Kastajaa, Kristusta ja Mariaa sekä reunimmaiset kuvaavat arkkienkeleitä Mikaelia ja Gabrielia. Lasimaalausten vierellä sijaitsevien seinämaalausten aiheina ovat Kristuksen kaste Jordanissa ja Viimeinen ehtoollinen.

KUVA 56. Taiteilijapari Eric ja Olga Ehrström (nimimerkki Olli) maalasi kirkon alttaritauluna toimivat kuorin lasimaalaukset (Kuva: Joonas Saarela 2024).

Alttaripöydän taakse oli myös tarkoitus teettää arkkitehdin ehdottama veistoskuvaryhmä. Stenbäck pyysi muun muassa kuvanveistäjä Alpo Sailolta urakkatarjouksen veistoksista. Seurakunnan varojen puutteen vuoksi veistoksien tilausta ei kuitenkaan toteutettu, ja asia raukesi kesällä 1922 pidetyn kirkkovaltuuston kokouksen jälkeen. (Aaltonen 1947, 151.) Alttarin taakse, keskimmäisen lasimaalauksen eteen, oli 1920-luvun alussa tuotu siunauskappelista Kristuksen veistos väliaikaiseksi koristeeksi (kuva 57) (Forssan Lehti 1922). Veistos palautettiin 1930-luvulla takaisin siunauskappeliin, mutta siitä on myöhemmin tilattu toinen samanlainen kappale, joka on asetettu kirkon sakastin ikkunan eteen.

Kirkon sisämaalaukset valmistuivat vuonna 1927. Vielä kirkon vihkimistilaisuuteen paljaksi jätetyt kuorin ruoteet ja holvit saivat tuolloin köynnöskuvioinnin (kuva 58). Ennen vuoden 1927 loppua saarnatuoliin saatiin hankittua messinkikoristeet ja alttariin loput verhoilut. (Uusi-Hakimo 1988, 51.) Saarnatuolin messinkikoristeiden suunnitelmat esiteltiin aiemmin Forssan Lehden 19. toukokuuta 1918 julkaistussa juhlanumerossa.

KUVA 57. Alttarin taakse oli tuotu 1920-luvun alussa Kristuksen veistos. Saarnatuolin messinkikoristeet ja kuorin koristemaalaukset puuttuivat vielä tuolloin (Kuva: Valokuvaamo Hellas 1923).

KUVA 58. Kuorin maalausten viimeistelyä (Kuva: Valokuvaamo Hellas 1927).

4.2 1950-luku

Kirkon julkisivuissa alkoi näkyä vaurioita 1950-luvulla. Julkisivutiilet olivat ehtineet rapautua erityisesti eteläpuolella ja kellotornin kohdalla. Myös kirkon sisämaalaukset olivat rapistuneet. (Uusi-Hakimo 1988, 87.) Kirkkoon oli lisäksi tarpeen päivittää keskuslämmityslaitteet ja lämpöjohdot. Keskuslämmityslaitteista oli saatu urakkatarjouksia jo vuonna 1948 hämeenlinnalaiselta Veljekset Helander Oy:ltä sekä Riihimäen Vesi ja Lämpö Oy:ltä. Kesäkuussa 1950 tehdyn urakasopimuksen mukaan kirkon lämpöjohdot ja lisäpatterit asensi lopulta helsinkiläinen Vesijohtoliike-Huber Oy.

Kirkon ensimmäinen julkisivukorjaus tehtiin vuonna 1952. Korjausurakan yhteydessä kirkkoon lisättiin viimein aikaa näyttävät kellotaulut kaikkiin neljään päälmansuuntaan. Forssan seurakunta sai kellokoneiston ja kellotaulut lahjoituksena apteekkari John Hjeltiltä ja hänen puolisoiltaan Lucie Hjeltiltä. John Hjelt toimi apteekkarina Forssassa vuodesta 1902 lähtien ja oli arvostettu paikallisissa seura-
piireissä. Ennen lahjoitusta kellotaulujen tilalla oli medaljongit odottamassa vaihtoa oikeisiin kellotauluihin. Kesän 1952 aikana kirkon sisätilat maalattiin uudelleen, alttariin lisättiin valkoiset tekstiilit sekä etupenkkeihin asennettiin kuulolaitteet. (Uusi-Hakimo 1988, 87–88.)

Kirkon vesikatto korjattiin vuonna 1957, jolloin betonipaanukatteen päälle lisättiin saumattu kuparikate (Uusi-Hakimo 1988, 88). Kuparikatetta ei tarvinnut esimerkiksi korjausmaalata, sillä sen pintaan muodostuva patina toimi suojavana kerroksena. Uuden vesikaton väri muuttui ajan myötä kuparin oranssinpunaisesta sävystä ensin tummanruskeaksi ja myöhemmin vihertäväksi.

Kirkon alkuperäiset Kangasalan urkutehtaalta vuonna 1918 hankitut urut peruskorjattiin vuonna 1959 (kuva 60). Kun kirkko oli saatu korjattua juhlavampaan kuntoon sekä ulko- että sisäpuolelta 1950-luvun loppuun mennessä, alkoi Forssan seurakunta keskittyä muiden kiinteistöjen korjaamiseen ja rakentamiseen. Seurakunnalla oli 1960-luvulle tultaessa edessään uuden seurakuntatalon rakentaminen kaupungin kehityssuunnitelmien mukaisesti. Seurakuntatalon valmistamisen jälkeen oli vuorossa hautausmaan kehittäminen ja uuden siunauskappelin rakentaminen. (Uusi-Hakimo 1988, 88.)

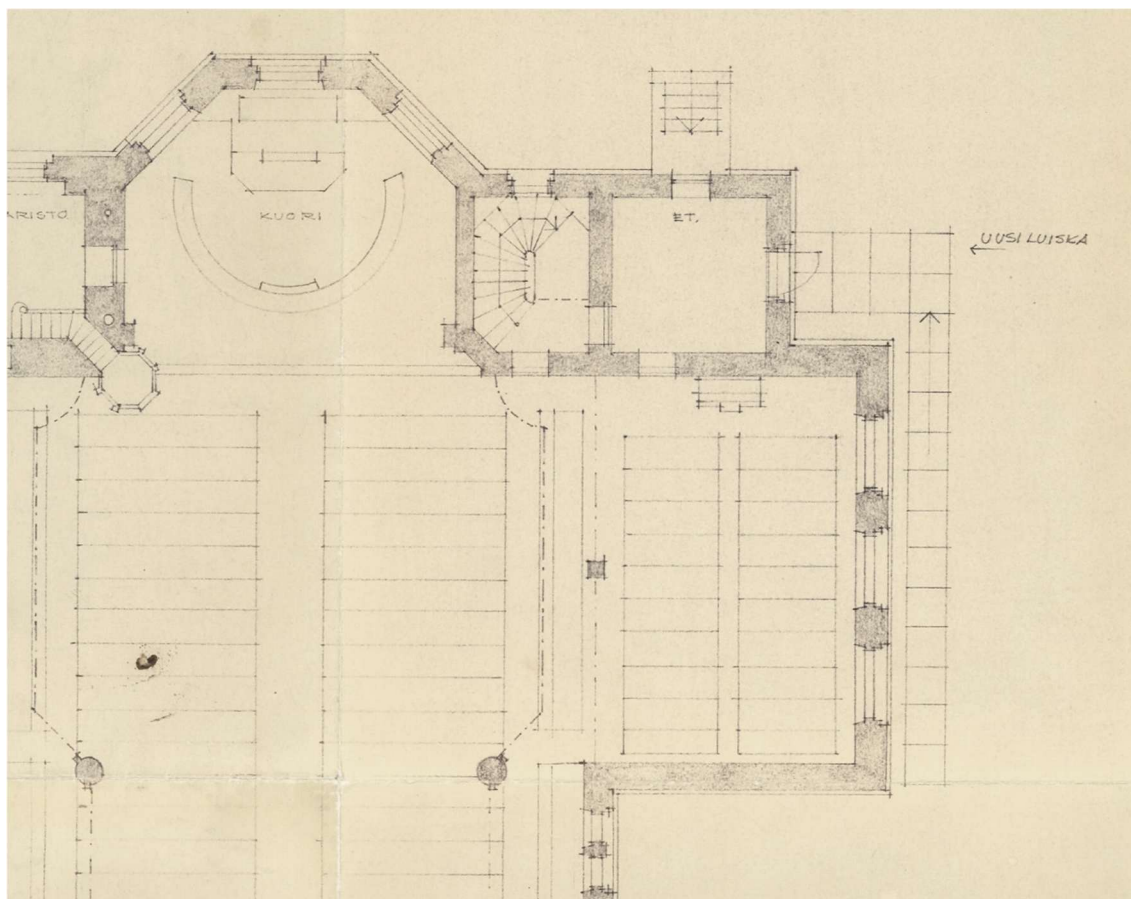

KUVA 59. Forssan kirkko 1950-luvun julkisivukorjauksen sekä kellotaulujen ja kuparikaton lisäämisen jälkeen (Kuva: Pekka Lyytinen 1960–1969).

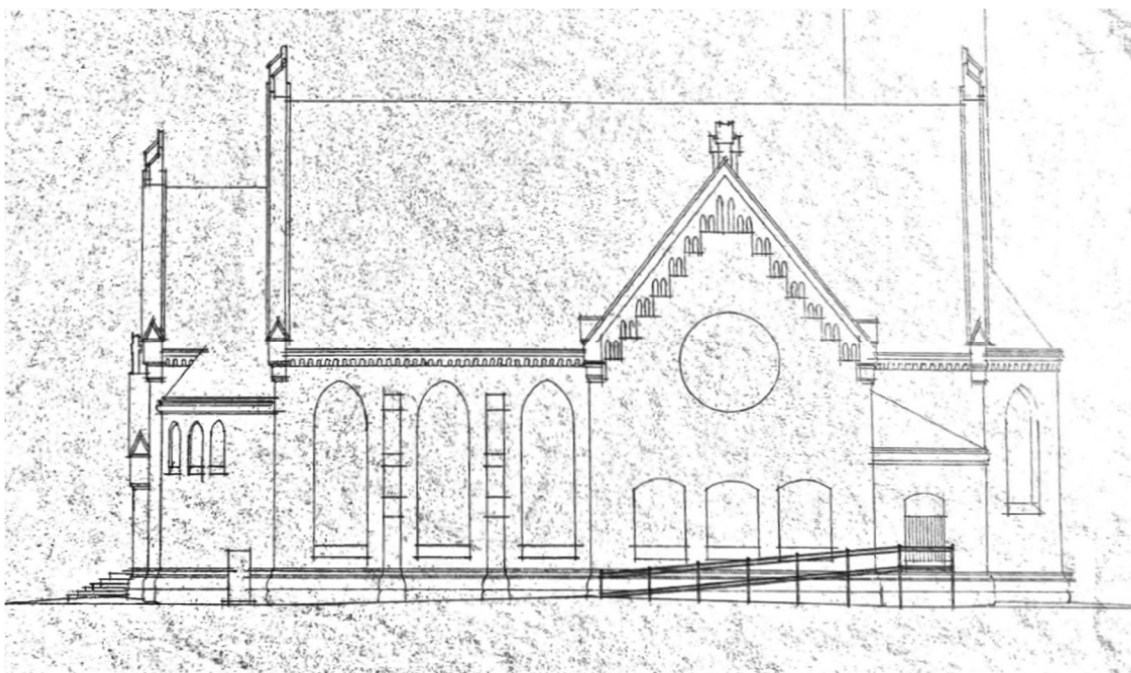

KUVA 60. Kirkon alkuperäiset urut peruskorjattiin vuonna 1959 (Kuva: Arvi Aalto 1947).

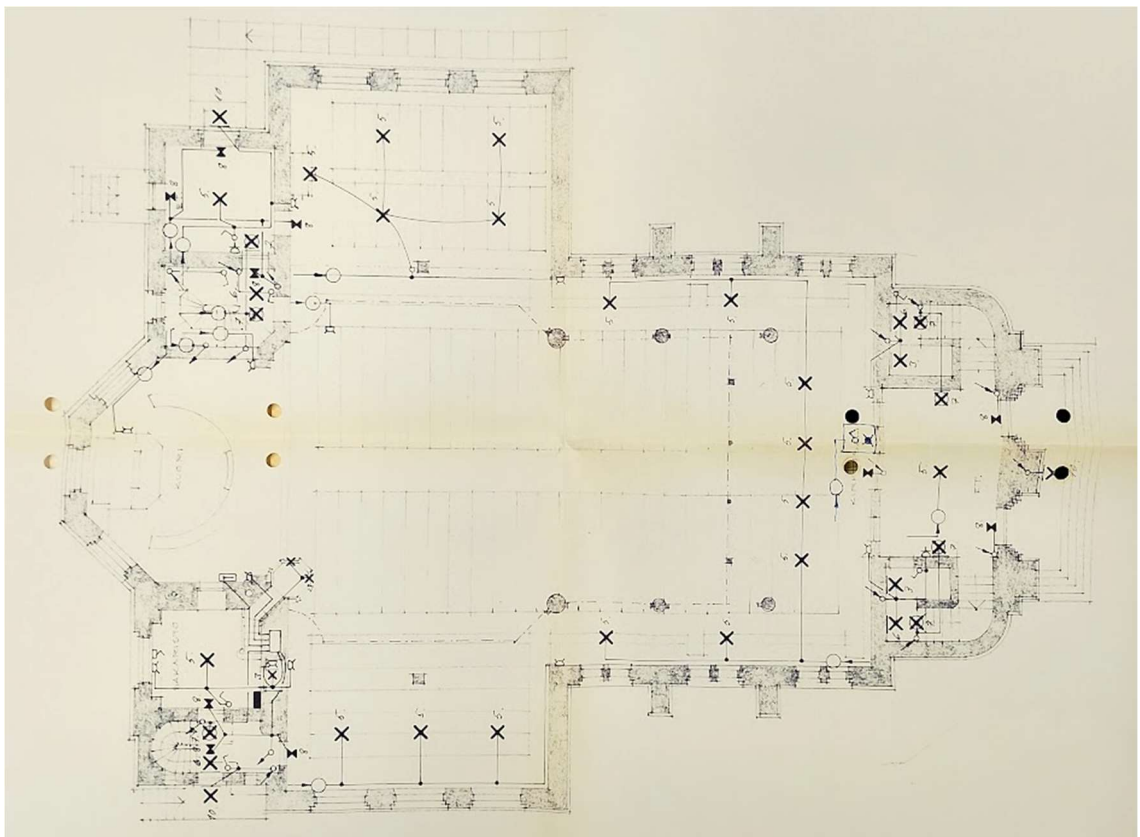

KUVA 62. Pohjapiirros kirkon pohjoispuolelle vuonna 1972 lisätystä luiskasta (Kuva: Forssan seurakunnan arkisto 1971).

KUVA 63. Julkisivupiirros lisätyllä luiskalla. Seurakuntasalin eteisen ikkuna muutettiin vuonna 1972 ulko-oveksi (Kuva: Forssan seurakunnan arkisto 1971).

Alkuvuonna 1975 Sähkö-Lähteenmäki Oy:n urakoimana kirkon sähköt ja valaisimet uusittiin. Insinööritoimisto R. Andersonin laatimassa sähkötyöselostuksessa mainitaan kirkkoon uusittavaksi valaistus, nousujohdot sekä ryhmäkeskukset. Kirkkosalissa olevien viiden kattokruunun johdotus uusittiin. Alaslaskettavien kruunujen johdotuksessa täytyi ottaa huomioon ullakotilaan jäävän johdon riittävä pituus, ja näkyville jäänyt johdotus tuli asentaa siistiksi. Kirkko varustettiin myös merkki- ja hätävalaistuksella, jonka keskus asennettiin kellariin. Voimajohdot uusittiin öljypolttimeen, lämpöjohtopumppuihin, urkuihin, tornin kellon moottoriin ja soittokelloihin. (Anderson 1975.)

KUVA 64. Insinööritoimisto R. Andersonin vuonna 1975 laatima valaisinkaavio maantasokerroksesta (Kuva: Forssan seurakunnan arkisto 1975).

Kirkon ulkomaalaus suoritettiin Martti Louhelon urakkatarjouksen mukaisesti 15. syyskuuta 1975 mennessä. Myöhemmin Maalausliike S-E Kallioinen toteutti sisämaalauksen kevään 1976 aikana. Helmikuussa 1976 saapuneessa maalaustryötarjouksessa mainitaan "parvekkeiden" alapintojen ja ovien maalaus, joiden oli tarkoitus valmistua 10. huhtikuuta 1976 mennessä. Syksyllä 1975 julkaistussa sisämaalausselityksessä määriteltiin myös seinien, lattioiden, kattojen ja kiintokalusteiden maalaustyöt sekä pintakäsittelyt.

Sisämaalauselityksen mukaan kirkon seinien harmaanruskea väritys eteisissä, porrashuoneissa ja sakastissa korvattiin valkoisen sävyisellä lakkamaalilla. Kirkkosalin ja lehterin puulattioiden päälle maalattiin uusi kerros. Alttarin puukoroke sekä urku- ja kuoroparven matto uusittiin. Eteisten, porrashuoneen ja sakastin katot maalattiin samalla valkoisella sävyllä kuin seinät. Kirkkosalin penkkeihin tehtiin ainoastaan paikkausmaalauksia. Putkien ja lämpöpattereiden lastulevystä tehdyt suojukset maalattiin ympäristöönsä sopiviksi.

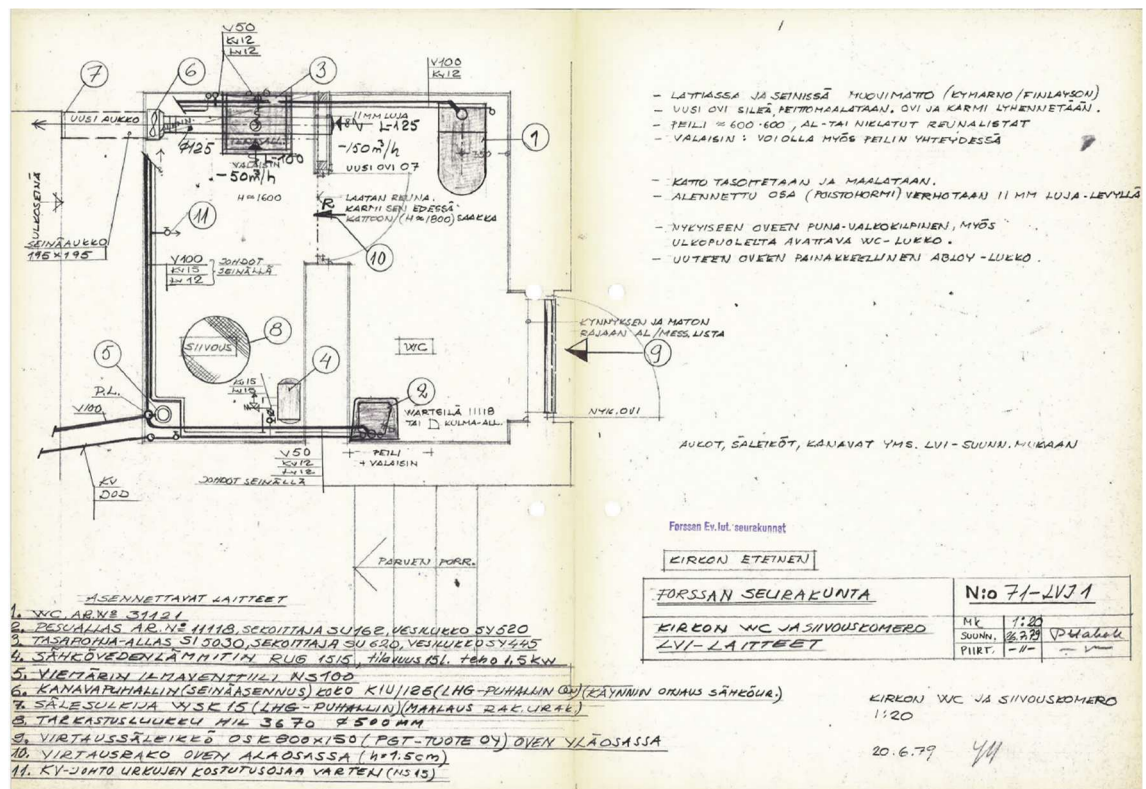
Eteläisen lehterin kaarioven karmi listoitettiin ja maalattiin aiempaa väritystä vastaavaksi. Ulkoseinien mahdolliset vuotokohdat tarkistettiin ja saumattiin, sillä sisäseinien maali oli paikoin hilseilnyt ulkopuolelta tulleen kosteuden vuoksi. Maalauselityksen mukaan kaikkien värien sävyt tuli säilyttää samoina, lukuun ottamatta vaaleammaksi maalattua kuoria ja liikennetiloja.

Kirkkosalin akustiikka oli vähitellen osoittautunut puutteelliseksi, vaikka kirkon valmistuessa sitä oli aikanaan kehitetty. Rovastin raportin mukaan kirkkosali kaikui häiritsevästi erityisesti silloin, kun se oli tyhjä. Kirkkopyhinä salin ollessa täynnä havaittiin myös ongelmia akustiikassa, sillä eri istumapaikoilla puheen selkeys vaihteli huomattavasti. Tästä syystä kirkkoon lisättiin vuonna 1975 kaiutinpylväitä ja induktiosilmukka kuulorajoitteisia varten. (Uusi-Hakimo 1988, 114.)

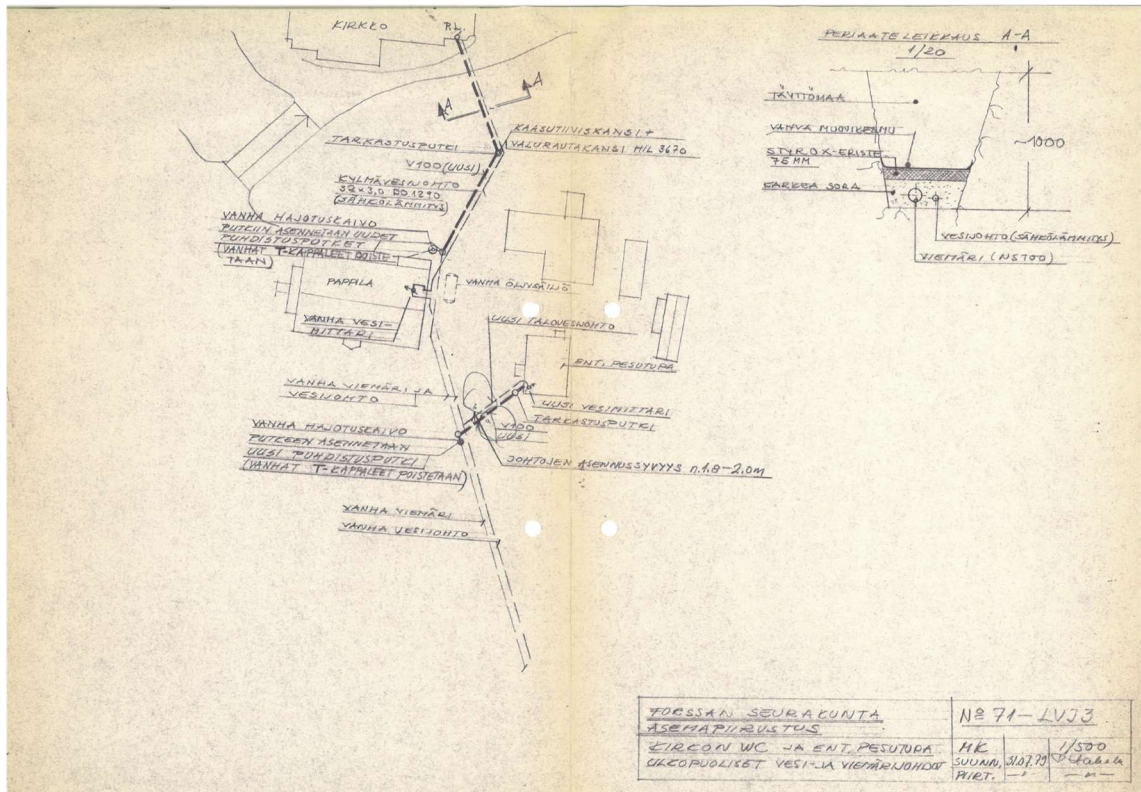
Urkujen uusimista varten asetettiin toimikunta syksyllä 1976. Asian valmistelu kesti kaksi vuotta, sillä urkujen hankintaa varten täytyi tehdä useita lausuntoja ja tutustumiskäyntejä eri urkutehtaille. Toimikunta päätyi hankkimaan urut vuonna 1979 espoolaiselta Veikko Virtasen urkurakentamolta. Urkujen kustannusta lisäsivät lehterin rakenteisiin vaadittavat muutostyöt. Arkkitehti Yrjö Mykkänen laati suunnitelmat lehterin lattiataason laskemisesta ja insinööri Heimo Ojala vastasi sähkösuunnitelmista. (Uusi-Hakimo 1988, 114–115.)

Vanhon urkujen purkaminen toteutettiin kirkkokuorolaisten talkootyönä. Keväällä 1979 kirkon vanhat urkupillit myytiin huutokaupassa. Myynnistä saaduilla varoilla voitiin säästää palkkakuluissa ja täydentää urkurahastoa. Uusiin urkuihin saatiin säästöjen ansiosta ylimääräinen, mutta tarpeellisena pidetty äänikerta. Urkujen vihkimisjuhla järjestettiin 2. kesäkuuta 1979. (Uusi-Hakimo 1988, 116.)

Kirkkoon saatiin vesi- ja viemärlaitteisto vuonna 1979. Kirkon yhdistetty WC ja siivouskomero rakennettiin pääsisäänkäynnin yhteyteen lehterille vievän portaiden alapuolelle (kuva 65). Pohjoispuolen portaiden alla oli varasto omalla ulko-ovella, joten eteläpuolen portaiden alle jäävä tila jaettiin palvelemaan kahta eri käyttötarkoitusta. Siivouskomeron pystyi sulkemaan ovelta WC-tilasta erilliseksi tilaksi. Komeroon ei ollut kuitenkaan omaa ovea eteisestä tai kirkkosalista, joten esimerkiksi siivousvälineitä haettaessa täytyi kulkea yksittäisen WC-tilan kautta. Kirkon lisäksi vesi- ja viemäriputket vedettiin myös pappilan entiseen pesutupaan (kuva 66).

KUVA 65. Pohjapiirros sekä kaluste- ja pintakäsittelyselostus vuonna 1979 lisä- tystä kirkon WC-tilasta ja siivouskomerosta. Kahta eri käyttötarkoitusta palveleva tila sijaitsi pääsisäänkäynnin eteisen yhteydessä (Kuva: Forssan seurakunnan arkisto 1979).

KUVA 66. Vuonna 1979 laadittu kirkon vesijohto- ja viemärintisuunnitelma (Kuva: Forssan seurakunnan arkisto 1979).

Forssan kirkon alue- ja julkisivuvalaistuksesta tehtiin urakkasopimus syyskuussa 1979. Urakoitsijana toimi forssalainen Valk-Sähkö Oy, joka aloitti aikaisemman urakkatarjouksen mukaisesti välittömästi ja sai ne valmiiksi 15. syyskuuta 1979 mennessä. Kesäkuussa 1979 urakkatarjouksia oli tullut myös Sähkö-Säe Oy:ltä ja Osuuskauppa Hämeenkulmalta. Alue- ja julkisivuvalaistukseen sisältyi Valk-Sähkö Oy:n toimittaman maksuerätaulukon mukaan maakaapelien vetäminen, sähköpääkeskuksen laajentaminen ja kytkennät sekä aluevalaistuksen pylväiden ja valaisimien asentaminen.

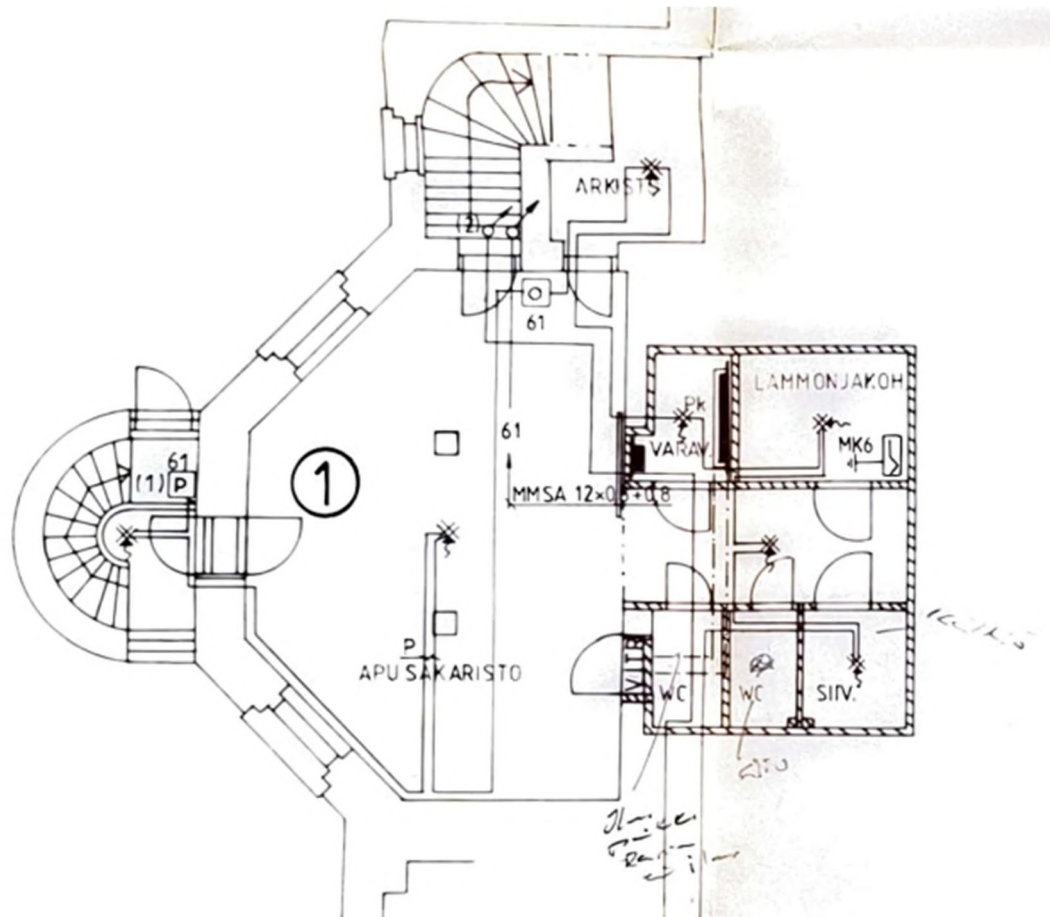
Valk-Sähkö Oy:n työselostuksen mukaan aluevalaistuksen pylvääät olivat galvanoituja ja kolme metriä korkeita. Pystytyksen jälkeen yhteensä yksitoista pylvästä maalattiin rakennuspaikalla tummanruskeiksi. Valonheittimet, jotka suunnattiin julkisivuihin päin, sijaitsivat neljässä eri ilmansuunnassa: etelässä, lounaassa, koillisessa ja kaakossa. Forssalainen suunnittelutoimisto Heimo Ojala laati syyskuussa 1978 piirustukset valaisinpylväistä, valonheittimistä ja sähköpääkeskuksen laajennuksesta.

4.4 1980-luku

Vesi- ja viemärlaitteiston päivittämisen yhteydessä vuonna 1979 kirkko liitettiin kaukolämpöverkkoon (Uusi-Hakimo 1988). Uusi lämmitysmuoto ei enää vaatinut erillistä kattilahuonetta kellarissa, joten sen pystyi muuttamaan erilliseksi kokoon-
tumistilaksi. Vuonna 1982 rakennettiin ulos päin toistaiseksi näkyvin laajennus: kirkon länsipuolelle toteutettu porrashuone alakastiin, jota on kutsuttu myös kryptaksi. Laajennuksen suunnitteli arkkitehti Yrjö Mykkänen, joka pyrki sovittamaan porrashuoneen luontevaksi osaksi kuoria (kuva 67). Kellariin oli alun perin kulkuyhteys vain kuorin pohjoispuolella sijainneesta porrashuoneesta. Kattilahuoneen vapautumisen myötä kellariin voitiin lisätä WC-tila, toisen WC-tilan va-
raus sekä siivouskomero (kuva 68).

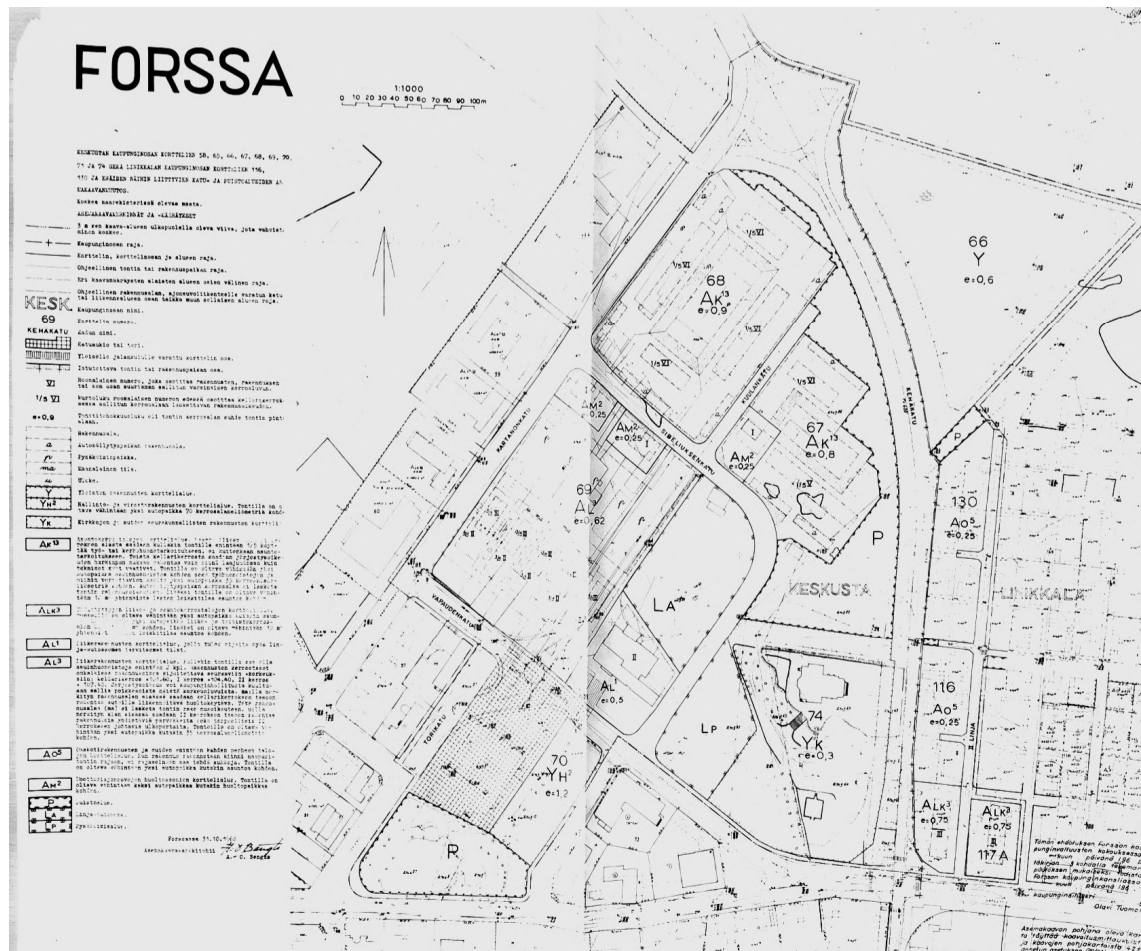

KUVA 67. Arkkitehti Yrjö Mykkäsen 27.3.1982 laatima julkisivupiirros, johon on hahmoteltu porrashuonelaajennus (Kuva: Forssan seurakunnan arkisto 1982).

KUVA 68. Kellarin pohjapiirros vuodelta 1982. Aikaisemmat lämmityslaitoksen vaatimat tilat oli mahdollista muuttaa apusakastiksi ja saniteettitiloiksi (Kuva: Forssan seurakunnan arkisto 1982).

Yhtiönkadun jatkamista kirkon itäpuolelta Kartanonkadun ja Tampereentien risteykseen asti pohdittiin 1980-luvun puolivälissä. Jo A. O. Bengtsin vuonna 1968 laatimassa Forssan keskustan asemakaavaluonnoksessa Yhtiönkadun jatke on merkitty nimellä Kehäkatu (kuva 69). Kehäkatu kulki I-linjan suuntaisesti, mikä olisi edellyttänyt kadun molemmin puolin sijainneiden talojen purkamista. Samankaltainen ratkaisu oli esitetty vuoden 1985 kaavaehdotuksessa. I-linjan länsipuolella sijaitsevat hirsitalot purettiin 1980-luvun aikana kirkon ja pappilan pihan läheltä (Kuva 70).

KUVA 69. A. O. Bengtsin laatima asemakaavaluonnos vuodelta 1968. Kaavoituksessa oli otettu huomioon mahdollisen pääväylän (Kehäkadun) sijainti kirkon ja Kalliomäen välissä (Kuva: Forssan seurakunnan arkisto 1968).

Kalliomäen ja kirkon ympäristö näyttäisi nykyisin täysin erilaiselta, jos 1980-luvulla olisi päätetty jatkaa Yhtiönkatua pohjoiseen Hämeentien risteyksestä. Muutos olisi erottanut kirkkomäen omaksi alueeksi Kalliomäestä, mutta toisaalta yhdistänyt kirkon vahvemmin ydinkeskustaan. Tori, linja-autoasema, kirkko ja pappila olisivat jääneet pääväylien eli Kartanonkadun, Hämeentien ja Yhtiönkadun ympäröimäksi.

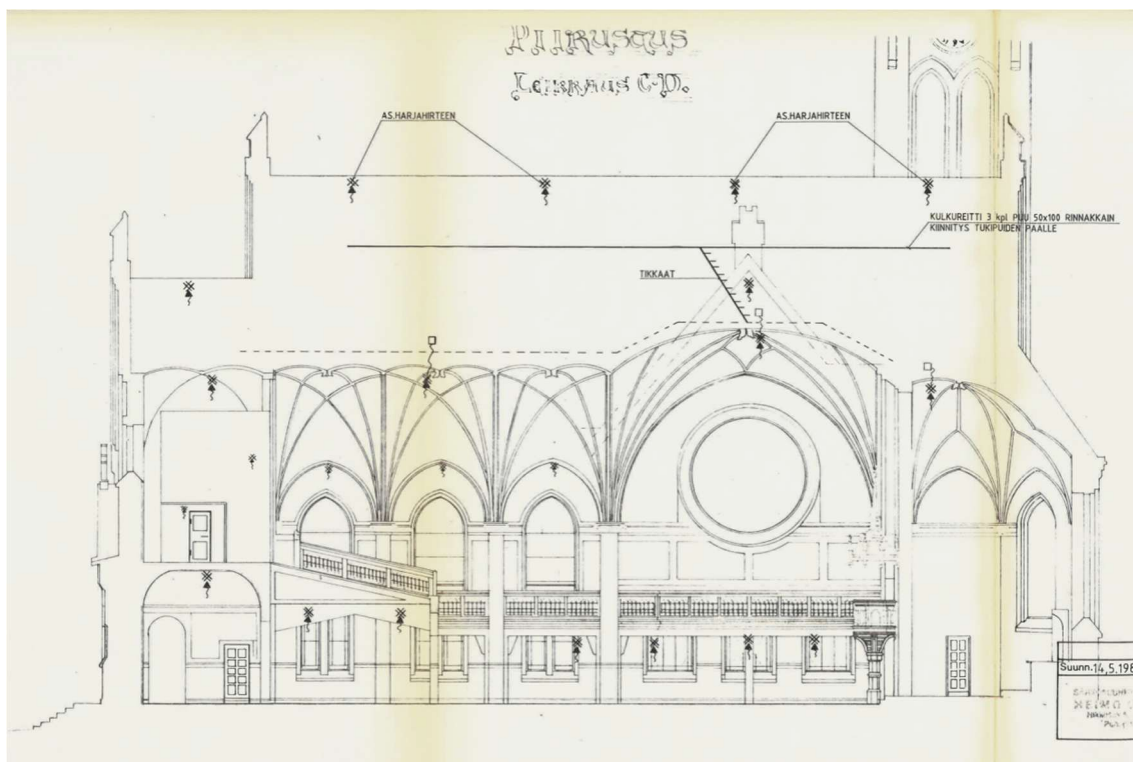
Vuoden 1968 asemakaavaluonnoksessa kirkon länsipuolelle lisätty uusi katu (Sibeliuskatu) olisi toisaalta erottanut kirkon torialueesta Vapaudenkadun tavoin. Yhtiönkadun tai vastaavanlaisten väylien rakentaminen olisi kuitenkin heikentänyt kirkkopihan ja -puiston sekä Kalliomäen rauhallista ympäristöä tuomalla suuren osan keskustan läpikulkuliikenteestä alueelle. Erityisesti kirkkopihan itäpuoli olisi pienentynyt ja altistunut vilkkaalta kadulta kantautuvalle melulle.

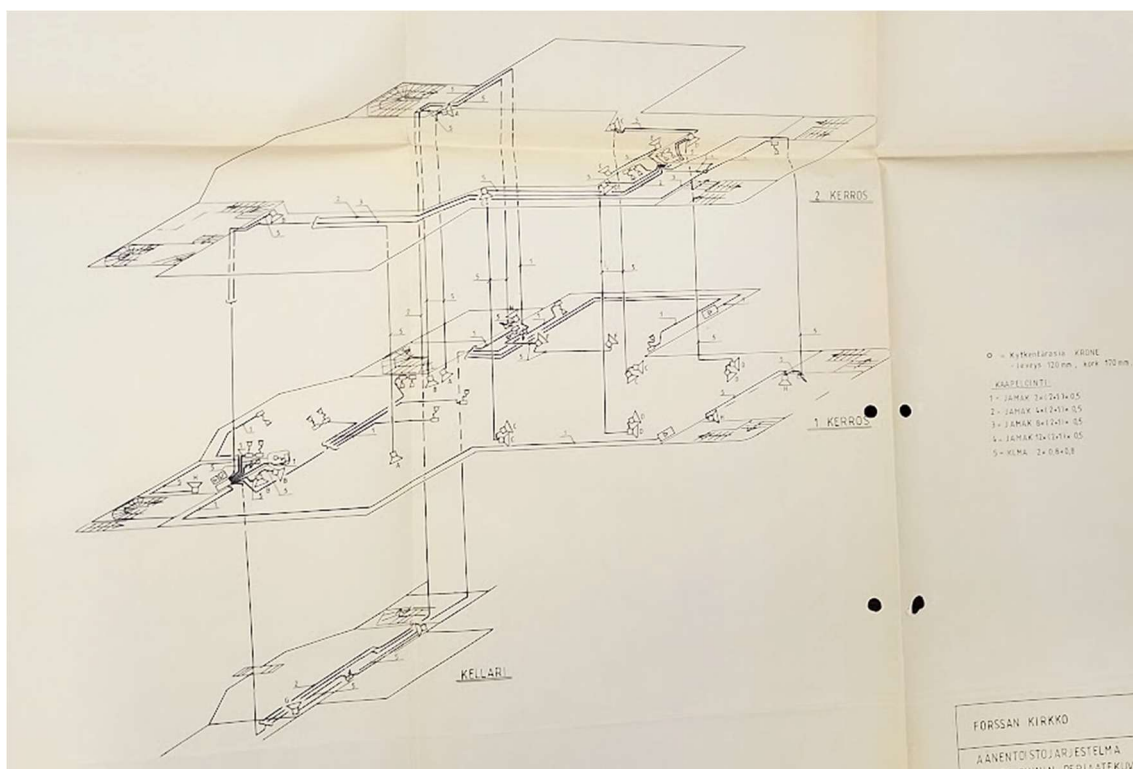
KUVA 70. Kaikki I-linjan länsipuolella sijainneet hirsitalot, kuten I-linja 12 purettiin viimeistään 1980-luvulla (Kuva: Auvo Hirsijärvi 1980).

Vuonna 1988 kirkkoon lisättiin talotekniikkaa ja valaistusta uusittin. Sähkösuunnittelutoimisto Heimo Ojala Ky laati valaisinsuunnitelmat (kuvat 71 ja 72) ja myös kirkkosaliin sekä kellotorniin asennettavien paloilmoinlaitteiden kaaviot. Kirkon akustiikkaa pyrittiin parantamaan rakentamalla uusi yhtenäinen äänentoistojärjestelmä kellariin, maantasokerrokseen ja lehterille. Äänentoistojärjestelmän suunnitteli ja asensi tamperelainen insinööritoimisto Kupari Oy (kuva 74). (Uusi-Hakimo 1988, 116–117.)

KUVA 73. Heimo Ojalan laatima kirkkosalin paloilmotinkaavio (Kuva: Forssan seurakunnan arkisto 1987).

KUVA 74. Kupari Oy:n laatima äänentoistojärjestelmän periaatekuva. Kaiuttimia asennettiin kellariin, maantasokerrokseen ja lehterille (Kuva: Forssan seurakunnan arkisto 1987).

4.5 1990-luku

Kirkon toiminnallisuuden ja muuntojoustavuuden lisääminen sekä tilojen käytännöllisyyden parantaminen alkoivat olla ajankohtaisia 1990-luvun lopulla. Vuoteen 1997 mennessä tulevan peruskorjauksen pääsuunnittelijaksi valittiin arkkitehti Sampo Kyander, jonka toimisto sijaitsi Kojjärvellä. Kyander oli aiemmin suunnitellut korjauksia esimerkiksi Kojjärven kirkkoon ja Forssan pappilaan. Tulevista rakennesuunnitelmista vastasi forssalainen insinööritoimisto Pentti Liimatta Ky, LVI-suunnitelmista Senewa Oy ja sähkösuunnitelmista Oy Ilpo Jokinen. Urakkaohjelmaan on merkitty korjaus- ja muutostyöt suoritettaviksi 29. huhtikuuta – 13. marraskuuta 1998 välisenä aikana.

Kirkon ulkoseinistä, vesikatosta ja sadevesilaitteistosta tehtiin kuntoarvio vuonna 1996. Arviointiin osallistuivat Senewa Oy:stä Jyrki Kivinen sekä insinööritoimisto Pentti Liimatta Ky:stä Juhani Sjöman. Sisäpuolella havaittiin kosteusvahinkoja ruusuikkunoiden alapuolella, joissa maali ja tasoite hilseilivät laajalti. Lehterien sivuseinissä esiintyi myös lämpöliikkeistä aiheutuneita halkeamia. (Kivinen & Sjöman 1996.)

Kellotornin sisäpinnan rappauksessa ja soittoluukkujen aukkojen pielissä havaittiin säävaurioita. Kellotornin ylimmän rappaamattoman tiiliulkoseinän todettiin olevan suhteellisen hyvässä kunnossa, sillä rapautumia tai kosteusvahinkoja ei löytynyt. Kellotornin ikkunoiden ja soittoaukkojen sisäpuoliset vesipellit ohjasivat vedet suoraan seinäpinnalle, minkä epäiltiin aiheuttaneen rapautumaa. Lisäksi käytetyn rappauslaastin soveltuvuutta olosuhteisiin kyseenalaistettiin. (Kivinen & Sjöman 1996.)

Ullakkotilassa kattoristikot todettiin hyväkuntoisiksi. Ruodelaudoitus oli kuitenkin tummunut pohjoislappeen kattopeltiin tiivistyneen kosteuden vuoksi, ja ullakon ulkoseinien sisänurkkiin oli kertynyt kosteutta. Savupiipun juuressa havaittiin vesivuotoja, joiden syynä oli joko liian lyhyt peltinosto tai sen rikkoutuminen. Kuntoarviossa kehoitettiin korjaamaan piipun peltitys suurempien kosteusvaurioiden välttämiseksi. Vuonna 1957 asennettu kuparipeltikate todettiin hyväkuntoiseksi,

mutta jiiripeltien ylösnostoja pidettiin liian lyhyinä. Räystäskourun korvaava katopeltiin tehty lippa ei myöskään ohjannut kaikkia sadevesiä syöksytorviin, vaan osa vedestä pääsi valumaan alas ulkoseinää pitkin. (Kivinen & Sjöman 1996.)

Syöksytorvien ja vesikaton liittymäkohdat kehoitettiin tutkimaan tarkemmin ja tarvittaessa korjaamaan, jotta sadevedet ohjautuisivat tarkoituksenmukaisesti. Pohjoispuolella osa sadevesistä valui reunapeltien yli kastellen alapuolisen ulkoseinän. Kellotornin ikkunoiden ja soittoaukkojen sisäpuolisilla vesipelleillä oli poistoputket, joita ei kuitenkaan oltu johdettu esimerkiksi lattiakaivoon. Tämän seurauksena vesi valui kellotornin sisäseiniin ja lattioihin. (Kivinen & Sjöman 1996.)

Syöksytorvien etäisyys maanpinnasta oli noin 700 mm. Syöksytorvien jatkamisen lähemmäs maanpintaa todettiin vähentävän ympäristöön ja erityisesti ulkoseinien alapuolelle roiskuvia vesiä. Piha-alueelta ei havaittu löytyvän sadevesikaivoja. Sadevesi jäi makaamaan kulkuväylille tai valui pappilan ja kirkon välisen ulkoportaan alle irrottaen porraskiviä. Sade- ja hulevesilammikoiden todettiin hankaloitettavan kulkemista ja talvella jäätyessään aiheuttavan liukastumisvaaran. Vesi valui myös paikoitellen takaisin rakennuksen viereen ja pihavälinevaraston ulkoven alta jopa rakennuksen sisälle. (Kivinen & Sjöman 1996.)

Forssan seurakunnan arkistosta löytyneen vastaanottotarkastuspöytäkirjan mukaan kirkon sadevesijärjestelmään liittyviä epäkohtia oli korjattu 28. marraskuuta 1997 mennessä. LVI-suunnittelijana toimi Senewa Oy ja pihatöiden urakoitsijana Maansiirtoliike Unto Norri Ky. Esimerkiksi sadevesikouruja oli lisätty urakan aikana. Pöytäkirjassa mainitaan nurmikon ja pintavesikourujen karkea tasoitus, joka oli tarkoitus viimeistellä kirkon tulevan peruskorjauksen yhteydessä.

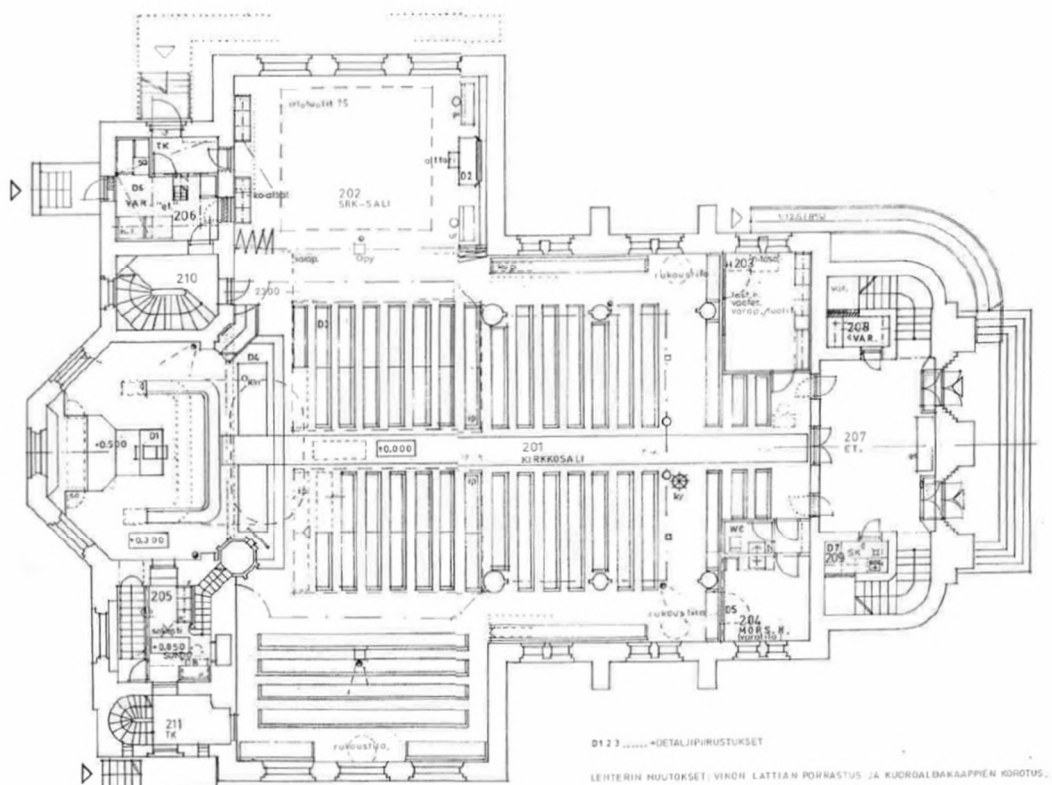
Ennen peruskorjaukseen ryhtymistä kirkkoon tehtiin asbestikartoitus 24. maaliskuuta 1998. Kartoituksen suoritti forssalainen HH-Asbesti Oy. Näytteet otettiin eteisen seinän tasoitteesta, kellarin WC:n tasoitteesta, pääsisäänkäynnin WC:n lattiamatosta ja tapetista sekä kattorakenteiden aluskatteesta. Kokkolan teknillisen oppilaitoksen kemian tutkimuspuolelta Kari Jääskeläinen totesi lausunnossaan 30. maaliskuuta 1998, ettei näytteistä löytynyt asbestia.

Arkkitehti Sampo Kyanderin 20. elokuuta 1997 laatimassa selostuksessa todetaan, että muutossuunnittelu keskittyi erityisesti kirkkosalin ja kellarin toimintoihin. Suunnitteluratkaisujen merkittävimpiä tekijöitä olivat jumalanpalvelusten monimuotoisuuden lisäämistarve, yhä enemmän yleistyneet kirkkokonsertit, sakastin pieni koko sekä saniteetti- ja siivoustopojen puutteet.

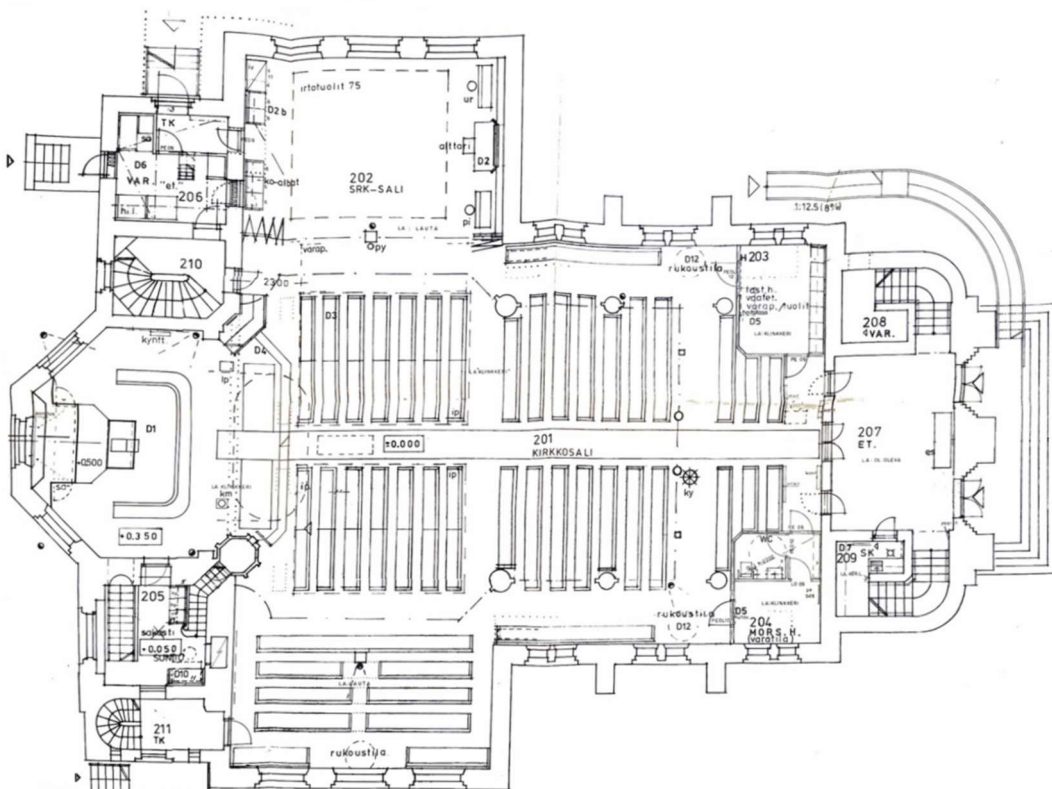
Kyanderin vuonna 1997 laatimista muutossuunnitelmista pyydettiin lausunto Museovirastolta. Ensimmäisissä suunnitelmaversiossa esitetyt aputilat, eli morsius- ja lastenhuoneet olivat liian suuria suhteessa muuhun kirkkotilaan. Ehdotettu WC-tila ei myöskään täyttänyt esteettömyyden vaatimuksia. Kuorin alueen laajentamista ei suositeltu, sillä materiaaliraja uuden ja vanhan rakenteen välillä olisi tullut liian selvästi esiin. Kuorissa katsottiin olevan ilman laajennustakin riittävästi tilaa irrottaa alttari takaseinästä. (Museovirasto 1997.)

Alkuperäisten värisävyjen ja alakaton tähtitaivaskuvioinnin palauttaminen edellytti konservaattorin tutkimusta. Myöhemmässä suunnitelmaversiossa aputiloja oli kavennettu kirkkosalin keskikäytävän puolelta ja uusien väliseinien nurkat oli viistetty. Kirkkosalin puolelle laajennettavaa kuorin korotettua tasoa oli lyhennetty ja viistetty väliseinien tapaan.

Sakastin ja kellarin välille rakennettavia portaita ei erotettu lopullisessa versiossa väliseinällä sakastista, kuten vuoden 1997 pohjapiirustuksissa ilmenee. Pääsisäänkäynnin eteisen yhteydessä olevaan varastoon oli tarkoitus lisätä ovi eteisen puolelle ja jakaa varastotila kahteen osaan. Lopullisessa versiossa varastoa ei jaettu kahteen tilaan, eikä toista ovea lisätty eteiseen. Alun perin rakennuttajan toivomat kapeat tuulikaapit poistettiin pääsisäänkäynnin kohdalta. Penkkirivien järjestelyyn tehtiin muutoksia ja vain kirkkosalin eturivin penkit suunniteltiin siirrettäviksi.

KUVA 75. Arkkitehti Sampo Kyanderin vuonna 1997 laatima peruskorjaussuunnitelman ensimmäinen versio (Kuva: Forssan seurakunnan arkisto 1997).

KUVA 76. Museoviraston ja rakennuttajan palautteen mukaan korjattu versio peruskorjauksen suunnitelmasta (Kuva: Forssan seurakunnan arkisto 1997).

KUVA 77. Kirkkosali alttarille päin katsottuna ennen vuoden 1998 peruskorjausta (Kuva: Martti Jokinen 1997).

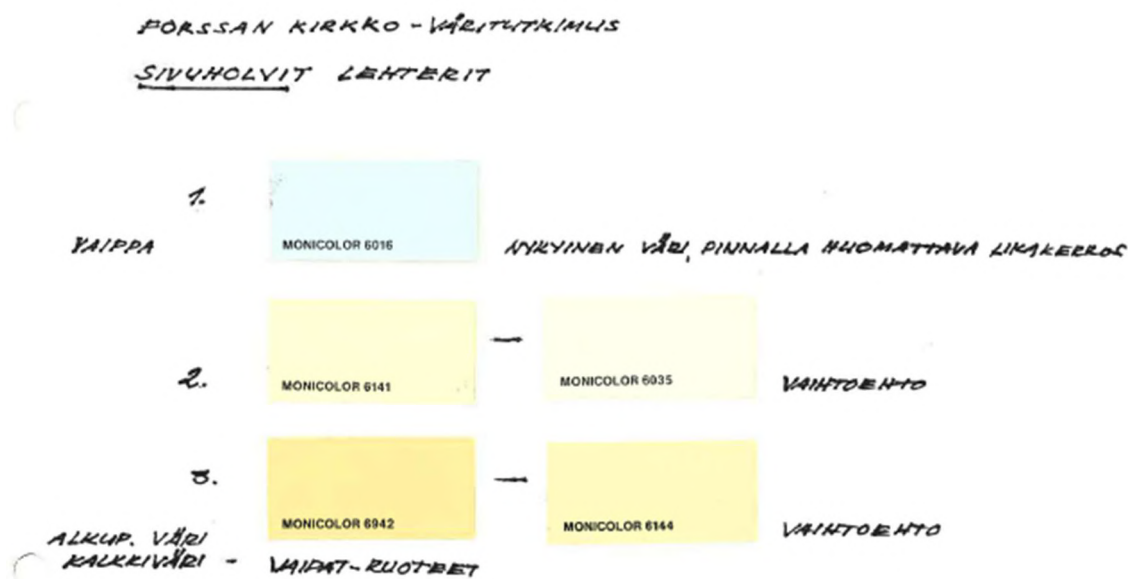
KUVA 78. Kirkkosali urkuparvelle päin katsottuna ennen vuoden 1998 peruskorjausta (Kuva: Martti Jokinen 1997).

Forssan kirkon peruskorjauksessa toteutuneet muutokset on selvitetty vertailemalla arkkitehti Kyanderin laatimia pohjapiirustuksia, rakennustyöselostuksia ja työmaapäiväkirjaa urakan ajalta sekä havainnoimalla rakennuksen nykytilaa. Vuoden 1998 peruskorjauksen pääurakoitsijana toimi Rakennus Oy Paanurakenne. Sivu-urakoista, kuten sähkötöistä, vastasi Forssan Sähkö Ky ja LVI-töistä Huber Talotekniikka. Työnjohtajana toimi pääurakoitsijan puolelta Pentti Mäki. Korjausurakka alkoi Pentti Mäen kirjoittaman työmaapäiväkirjan mukaan 4. tammikuuta 1998.

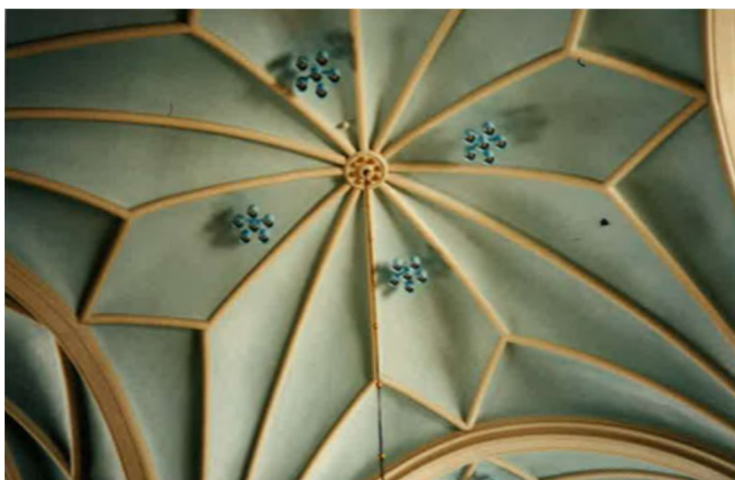
Forssan kirkko oli muodostunut suositukseksi vihkikirkoksi, minkä vuoksi vuoden 1998 peruskorjauksessa lisättiin erillinen morsiushuone. Morsiushuone, eteistila ja uusi WC-tila rakennettiin kirkkosalin itäpuolelle lehterin alle. Kesikäytävän toiselle puolelle lisättiin vastaavankokoinen tila lastenhuoneeksi ja varastoksi. Pääsisäänkäynnin eteisen yhteydessä sijainnut yhdistetty WC ja siivouskomero muutettiin pelkäksi siivouskomeroksi. Kuoritasoa laajennettiin kirkkosaliin päin, jotta siinä mahtuisi esiintymään paremmin erilaisissa tilaisuuksissa. (Kyander 1997.)

Kirkkosalin lattiatasoa korkeammalla sijainneelle kuorille rakennettiin luiskayhteys ja saarnatuolin alapuolelle lisättiin käsijohde. Porrashuoneisiin asennettiin myös uudet messinkiset käsijohteet. Kirkon penkit kunnostettiin ja uudelleen maalattiin sekä niiden alapuolella ollut puinen korotus poistettiin. Lisäksi penkien istuma-asentoa muutettiin rakennuttajan alkuperäisen toiveen mukaisesti. Harvennetut penkkirivit laskettiin samalle tasolle muun kirkkosalin lattian kanssa. Seurakuntasalin tuolit tilattiin Huonekalutehdas Korhonen Oy:ltä. (Kyander 1997.)

Aikaisemmin havaitut sisäseinien rappausvauriot ja halkeamat korjattiin. Uudelleenmaalauksessa koski ensisijaisesti muutettavia rakennusosia ja kalusteita, sillä kirkkosalin patinoitunut yleisilme haluttiin säilyttää sellaisenaan. Maalaustyöt toteutti Maalausliike Martinson Ky. (Kyander 1997.) Konservattori Raimo Alakärppä laati ennen peruskorjausta väritutkimuksen, johon koottiin sisätiloissa aiemmin käytetyt värisävyt sekä peruskorjauksen yhteydessä maalattavat sävyt.

KUVA 79. Konservaattori Raimo Alakärpän laatima kirkkosalin alakaton väritutkimus, jossa näkyvät sen aikainen sävy sekä uudet vaihtoehtoiset värisävyt (Kuva: Forssan seurakunnan arkisto 1997).

KUVA 80. Ennen vuoden 1998 peruskorjausta kirkkosalin alakaton vaipat olivat vaaleansinisen sävyisiä (Kuva: Forssan seurakunnan arkisto 1997).

Ulkoseinät, yläpohja ja vesikatto eivät kuuluneet työselityksen mukaan urakkaan. Vesikaton osalta tehtiin sadevesien ohjausta parantavia muutoksia räystääisiin. Lisäksi ikkunoiden, ulko-ovien ja seinien pellityksiä korjattiin. Forssan teräsraakenne Oy toteutti peruskorjauksessa vaaditut metallityöt sekä messinkityöistä vastasi Metallityö V. Salonen.

Kirkon ulkopuolelta purettiin vuonna 1972 rakennettu luiska. Uusi teräsristikkoinen luiska rakennettiin kaarevana pääsisäänkäynnin kohdalle (kuva 81). Luiskaa lähin pariulko-ovi muutettiin avattavaksi erillisellä painikkeella. Varastoon ja kellariin johtavan porrashuoneen ulko-ovet uusittiin. (Kyander 1997.)

KUVA 81. Kirkon luiska siirrettiin nykyiselle paikalleen pääsisäänkäynnin kohdalle vuoden 1998 peruskorjauksen yhteydessä (Kuva: Joonas Saarela 2024).

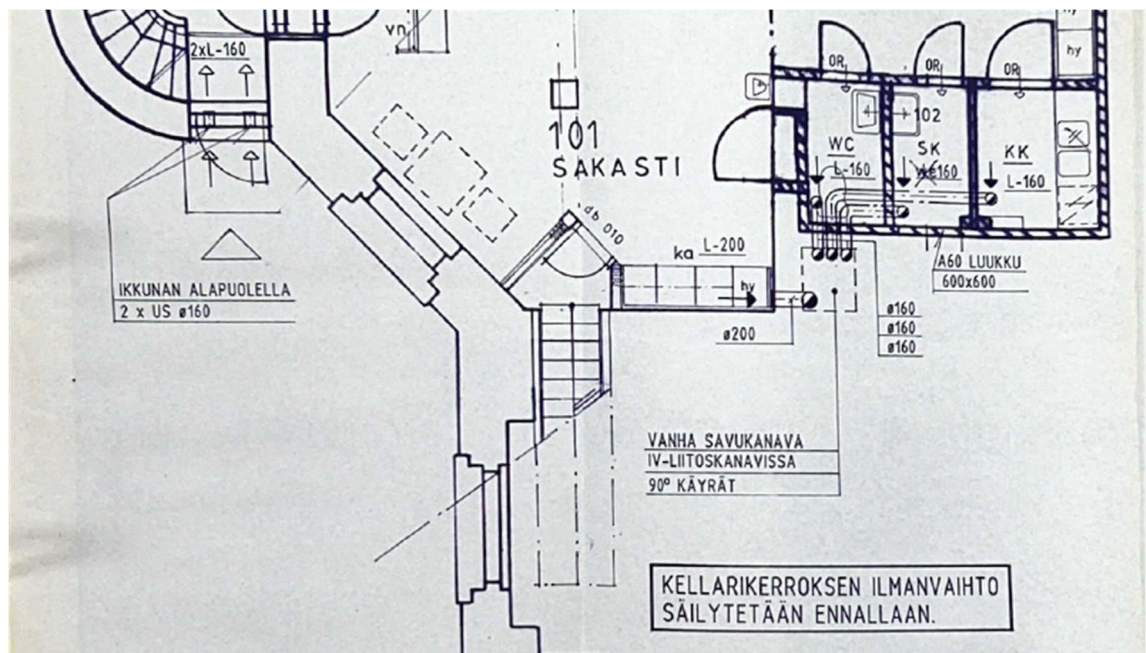
Uudet sisäovet tilattiin peiliovina vastaamaan kirkon vanhojen ovien tyyliä. Aputilojen oviin oli alun perin esitetty lasitusta, mutta Museoviraston palautteen jälkeen ovet päätettiin toteuttaa umpipuisina peiliovina. Ovet valmisti Kaukjärven Puutuote Oy. Kirkkosalin akustiikan oli todettu ennen peruskorjausta toimivan hyvin musiikkitalaisuuksissa, mutta puheessa esiintyi edelleen kaikumista ja kuuluvuuden vaihtelua. Deivox Oy uusi peruskorjauksen yhteydessä kirkon äänentoistojärjestelmän. (Kyander 1997.)

Uudet aputilojen väliseinät pyrittiin selostuksen mukaan tekemään väriltään ja pintamateriaaleiltaan olemassa olevien sisäseinien kaltaisiksi. Morsius- ja lastenhuoneen puurunkoiset väliseinät levytettiin Gyproc EK -rakennuslevyillä, joiden päälle lisättiin lasikuitukangas maalausalustaksi. Aputilojen seinät verhoiltiin ruskealla puolipaneelilla ja yläosa maalattiin vaaleansävyiseksi vastaamaan vanhojen sisäseinien väritystä. Uusien väliseinärakenteiden väliin lisättiin ääneneristykseksi kivivillakerros. (Kyander 1997.)

Kirkon kaikki portaat kunnostettiin peruskorjauksen aikana. Kuorin porrastuksesta vastasi Hautaliike Veljekset Rautio Oy ja kiviportaot urakoivat Happy Tiles Oy sekä Harjavallan Kiviveistämö Oy. Sakastista rakennettiin uusi kulkuyhteys kellariin, jonka päätilaa on kryptan ohella kutsuttu myös alakastiksi.

Sakastin lattian purkutyöt ja kellarin oviaukotuksen toteutti Tiamet Oy. Uudet teräsbetoniset portaot päällystettiin kellarin lattian tavoin klinkkerilaatoilla. Vuonna 1982 lisätyn porrashuoneen kierreportaat uusittiin ja niiden noususuunta vaihdettiin päinvastaiseksi. Lehterin kaltevaa tasoa porrastettiin kulkuväylien kohdalta turvallisuuden parantamiseksi. (Kyander 1997.)

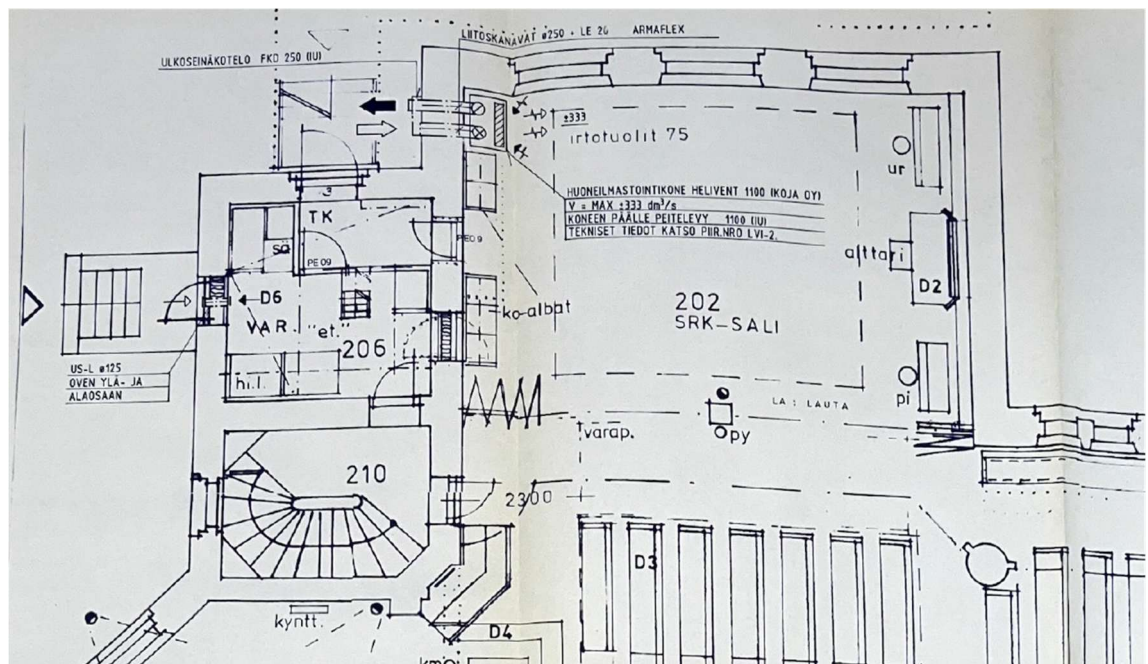
Kirkkosalin sekä lisättyjen aputilojen lattiamateriaalina käytettiin punaruskeita ja harmaita klinkkerilaattoja. Laatoitukset asennettiin 45 asteen kulmaan ja niiden alle lisättiin lattialämmitys (Kyander 1997.) Osa lämpöpattereista joko poistettiin tai lyhennettiin, ja aputiloihin asennettiin uusia lämpöpattereita (Mustonen 1998).

KUVA 82. Kirkon kellarin ja sakastin välille peruskorjauksessa lisätty porrastila (Kuva: Forssan seurakunnan arkisto 1997).

Kirkkosalissa ei ollut ennen vuotta 1998 varsinaista ilmanvaihtoa. Ilman riittävyys yleisötilaisuuksien aikana katsottiin johtuvan kirkkosalin korkeudesta ja tilavuudesta. Ilmanvaihtoa oli tehostettu perinteisesti ulko-ovia avaamalla, mutta ulkoa tullut korvausilma ei yltänyt kaikkiin tiloihin. 1970-luvulla lisätyn WC-tilan ja siivouskomeron ilmanvaihto oli toteutettu kanavapuhaltimella sekä kellarin ilmanvaihto oli kanavoitu. (Mustonen 1998.)

Peruskorjauksessa kirkkosalin yläosaan lisättiin pystyhormi vesikatolle asti. Hormin yläpäähän asennettiin huippumuri, jonka arvioitiin päälle kytkettäessä lisäävän riittävästi ilman vaihtuvuutta kirkkosalissa. Huoneilmastointikone asennettiin seurakuntasaliin, josta vedettiin kanavisto länsipuolen ulkoseinän läpi. Kellarin ilmanvaihtoon ei tehty LVI-suunnitelmien mukaan muutoksia. Entisen maantasokerroksen WC-tilan poistoilmanvaihto purettiin ja eteläpuolen ulkoseinään jäänyt aukko paikattiin. (Mustonen 1998.)

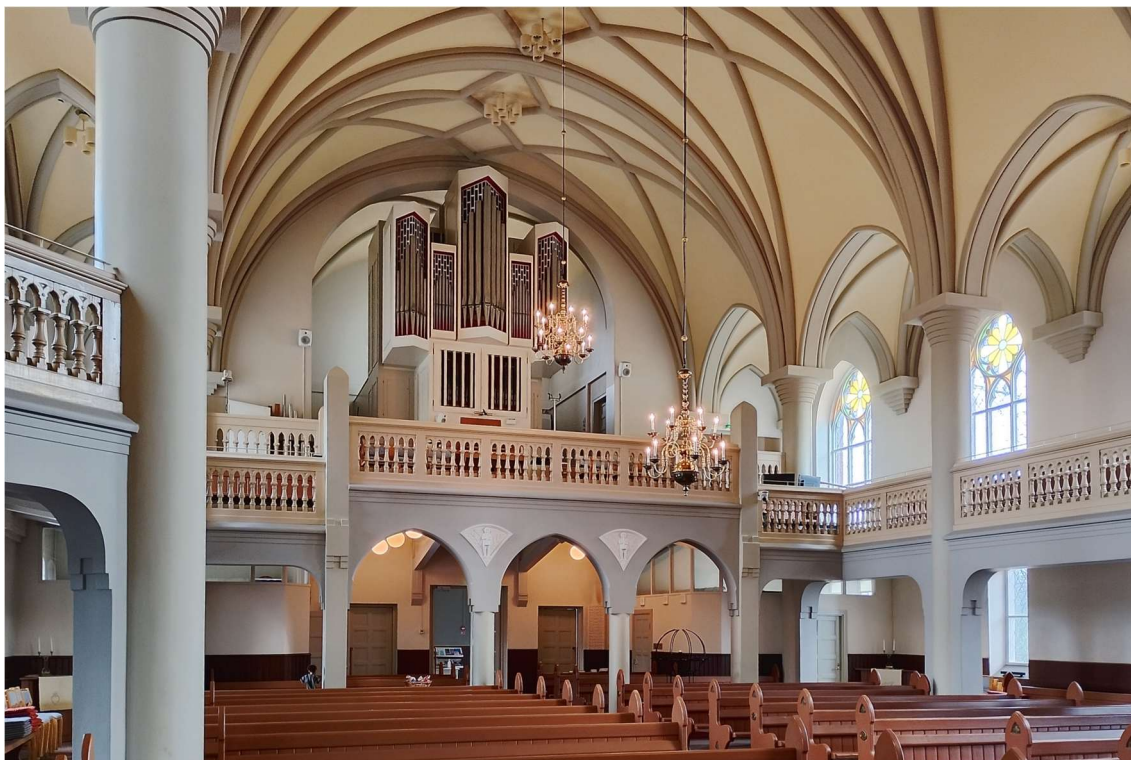
KUVA 83. Peruskorjauksessa seurakuntasaliin länsipuolen ulkoseinän kohdalle asennettiin huoneilmastointikone (Kuva: Forssan seurakunnan arkisto 1999).

Ikkunoiden sisäpuoliset kondenssikourut korjattiin ja sisäpuitteet tehtiin avattavaksi lasivälitilojen puhdistamisen helpottamiseksi. Ulkopuoliset lyijylasitukset sekä pintaristikoiden kiinnitykset korjattiin. PK-lasi Oy suoritti peruskorjauksen la-sityöt. Uusien ja kunnostettujen ikkunoiden sekä ovien tuli täyttää vakuutusehto- jen mukaiset murtoturvallisuuskriteerit. Myös paloturvallisuutta pyrittiin paranta- maan lisäämällä kuivasprinklerit kellotorniin. Sammutuslaitteiston urakoitsijana toimi FP-Asennus Oy. (Kyander 1997.)

Kuorin ikkunoiden lasimaalaukset restauroitiin eniten haalistuneiden ikkunaruu- tujen kohdalta. Lisäksi seurakuntasalissa sijaitseva K. Virtasen maalaama öljy- maalaus restauroitiin. Maalauksessa, joka esittää Kristusta Getsemanen puutar- hassa, oli havaittu kankaan vaurioita ja maalikerrosten irtoilua. (Alakärppä 1998.)

Kirkon pääsisätilojen värimaailma muuttui peruskorjauksen myötä lämminsävyi- semmäksi. Kirkon penkkien väryitys oli aikaisemmin sinertävän harmaa, mutta kunnostuksen aikana niiden sävyä muutettiin. Kirkkosalin ristiholvien vaippojen väryitys vaihtui vaaleansinisestä vaalean beigeiksi. Alakaton ristikeskuksessa aiemmin ollut ”tähtitaivaskuviointi” lisättiin uudelleen peruskorjauksen yhtey- dessä. Kirkkosalin seinien alaosat maalattiin tummanruskeiksi kultaisella rajauk- sella. Vastaavanlainen väryitys oli ollut kirkossa ennen vuoden 1952 tai vuoden 1976 maalausurakkaa.

Työmaapäiväkirjan (1998) mukaan peruskorjaus saatiin valmiiksi 17. marras- kuuta 1998. Kyseisen päivän aikana kirkon sisällä asennettiin vielä kiintokalus- teita sekä suoritettiin siivoustöitä ja ikkunoiden pesua. Peruskorjattuun kirkkoon tuotiin irtokalusteet talkootyönä 20. marraskuuta 1998. Korjauksen takuutarkistus järjestettiin vajaa vuosi urakan valmistumisen jälkeen 4. lokakuuta 1999.

KUVA 84. Vuoden 1998 peruskorjauksessa kirkkosalin alakaton, penkkirivien ja seinien alaosien värisävyt muutettiin vastaamaan aiemmin käytettyä väritystä (Kuva: Joonas Saarela 2025).

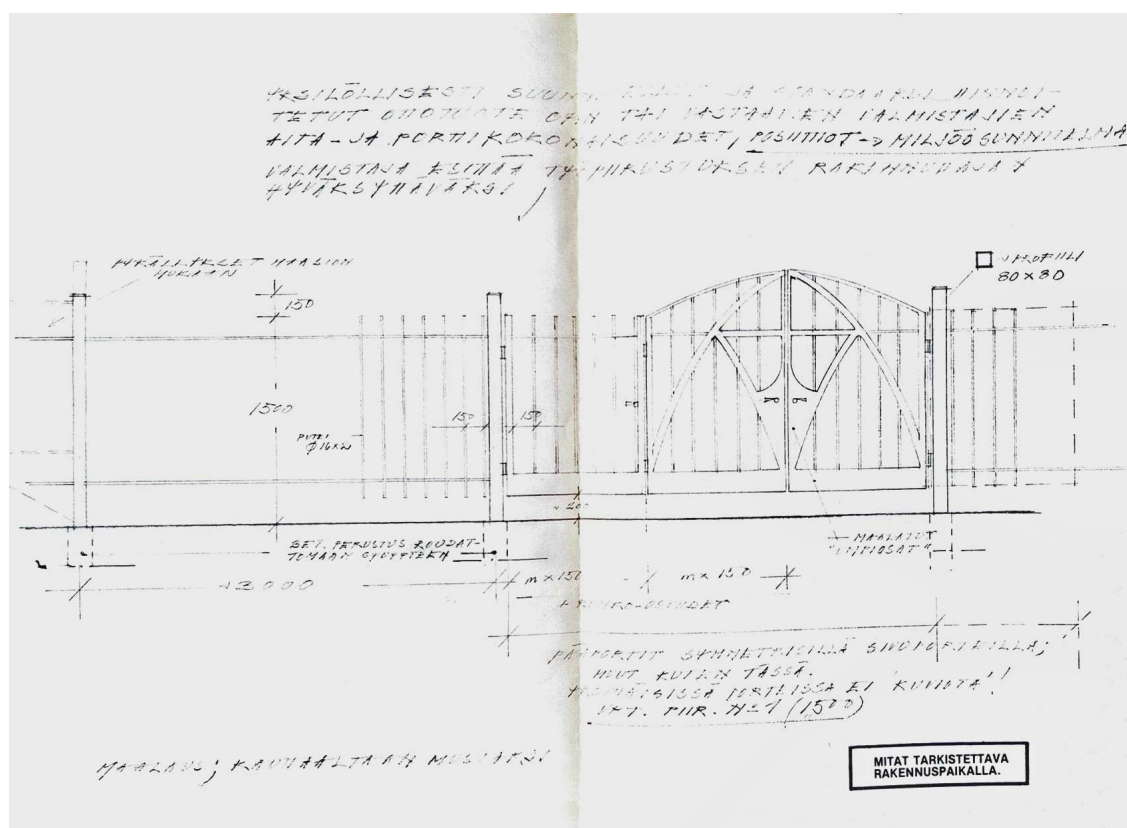

KUVA 85. Peruskorjauksessa kirkkosaliin lisätty aputila, jossa sijaitsevat WC ja morsiushuone (Kuva: Joonas Saarela 2025).

4.6 2000-luku

Vuonna 2000 toteutettiin kirkon ja pappilan pihan viheralueiden peruskunnostus. Pienurakkasopimuksen mukaan vihertöiden urakoitsijana toimi Flopak Oy ja työnjohtajana Ilkka Rämö. Kirkon peruskorjauksen suunnittelija, arkkitehti Sampo Kyander, laati miljöösuunnitelman 5. helmikuuta 2000 mennessä (kuva 88). Kyander suunnitteli myös nykyisin kirkon ja pappilan pihoilla sijaitsevat rauta-aidat ja portit. Aikaisempi Kalle Lekkalan suunnittelema portti oli rakennettu vuonna 1924. Seurakuntapuutarhuri Raimo Honkalan 11. helmikuuta 2000 laatimassa istutussuunnitelmassa lähtökohtana oli käytetty puutarhuri Antti Mäkisen 1980-luvulla laatimaa suunnitelmaa.

Helmikuussa 2000 julkaistujen urakkaohjelman ja rakennustapaselostusten mukaan pääurakkaan eli vihertöihin kuului kaapelioiden kaivuu sekä valaisinpylväiden jalustojen asennus. Sähkötyöt ja rauta-aitojen pystytys toteutettiin sivu-urakoina. Sähkösuunnittelusta vastasi Ilpo Jokinen Oy.

Kuva 86. Kirkon ja pappilan pihoille uusittujen porttien suunnitelmat (Kuva: Fors- san seurakunnan arkisto 1999).

Nurmialueet kunnostettiin, mutta kalliota jätettiin näkyviin niissä kohdissa, joihin ei saatu riittävän paksua kasvualustaa. Osa olemassa olevista pensaista poistettiin kasvualustoineen ja uusien pensasryhmien kohdalla tehtiin tarvittavat sala-ojakerrokset. Pihan kaltevuustasoja korjattiin, jotta hulevedet ohjautuisivat pois päin rakennuksista ja pihasta. Pappilan huoltopiha katettiin kivimurskeella sekä lipputankoa siirrettiin. Vihertyöurakan aikana purettiin myös pappilan itäpäädyn savupiippu. Kirkon länsipäädyssä ollut vanha öljysäiliö poistettiin saman urakan yhteydessä. (Kyander 1999.)

Kirkkopihan kulkuväylät päällystettiin tiilenpunaisilla 140 x 280 x 80 mm:n betonikivillä. Kiveys tehtiin juoksulimityksellä ja 45 asteen kulmaan kirkkopihan ulkoportaisiin nähden, jolloin se olisi kohtisuorassa kirkon pääsisäänkäynniltä katsotuna. Laatoitus noudatti pihan pinnan muotoja ja kallistusten arvot sadevesikairoihin olivat 2–5 % välillä. (Kyander 1999.)

Kirkon ulkoseiniä ympäröivät istutukset rajattiin noin 50 cm korkeilla, istutusten reunaa myötäilevillä muurikivillä. Istutusaltaiden korkeus vaihteli maanpinnan korkojen mukaan, mutta muuri ja istutettava alue eivät saaneet nousta kirkon graniittisokkelin yläpuolelle. Vesikatolta tulevat sadevedet ohjattiin sadevesikairoihin maan alle asennetuilla putkilla niissä kohdissa, joissa kallion ja maanpinnan väliin jäi riittävän paksu kerros. Kirkon ulkoseinien ja nurmialueen väliin lisättiin reunakiveykset nurmikon leikkaamisen helpottamiseksi. (Kyander 1999.)

Piha-alueen valaisimet ja niiden maakaapelointi uusittiin. Kirkon ulkoseiniin, altarin ikkunoihin ja kellotorniin osoittavia valonheittäimiä ei uusittu, mutta suuntaukset säädettiin uudelleen. Lisäksi pappilan alapihalle asennettiin kaksi valonheittinpylvästä. Pihan valaisimiksi valittiin Idman Vista 7052, joita tilattiin yhteensä 34 kappaletta. Valaisinosien perusvärinä oli musta (RAL 9011) ja myös suurin osa teräspylväistä tilattiin mustiksi tehdasmaalattuina. (Jokinen 2000.)

Vuonna 2005 suoritettiin kirkon julkisivujen kuntotutkimus. Tuolloin havaittiin julkisivutiilien lohkeiluja sekä räystäshuippujen koristemuurausten vaurioita. Pakkasvauriot näkyivät selkeimmin kellotornin julkisivuissa varsinkin eteläpuolella (kuva 89). Yksittäisiä tiiliä ja tornin ikkunoiden pieliä oli korjattu punatiilen värisellä laastilla. Tiilipintojen lohkeamista sai selville, että aiemmassa julkisivun korjauksessa, todennäköisesti 1950-luvulla, oli käytetty reikätiiliä. Kirkossa on alun perin käytetty umpinaisia julkisivutiiliä. Soittoluukkujen alapuolella oli pakkasvaurioita tiilipinnassa ja rappauksessa. Luukkujen sekä niiden yläpuolisten ikkunoiden pellitykset olivat pahoin korroosiovaurioituneet. (Maja & Koskinen 2005.)

KUVA 89. Kellotornin julkisivutiilien säävaurioita vuoden 2005 kuntotutkimuksen aikana (Kuva: Maja & Koskinen 2005).

Sokkelin graniittikivien saumat olivat paikoin jääneet avonaisiksi ja saumalaasti oli irronnut graniittikivien pielestä. Julkisivujen ulokeosissa, kuten tukipilareissa havaittiin tiilipinnan lohkeilua ja saumalaastin vaurioita. Joitakin julkisivujen ja räystäiden pellityksiä ei oltu tehty oikein, vaan pellityksiin oli jäänyt rakoja monimuotoisempiin kohtiin. Lisäksi kellotorni tutkittiin sisältä, jolloin havaittiin pakkasrapautumia tornin seinien sisäpuolella (kuva 90). Kellotornin puisissa soittoluukuissa ei havaittu lahoa. (Maja & Koskinen 2005.)

KUVA 90. Kellotornin sisäseinät olivat pahasti pakkasrapautuneet vuoden 2005 kuntotutkimuksen aikana (Kuva: Maja & Koskinen 2005).

Kirkon julkisivujen ja kellotornin sisäosien korjaustyöt suoritettiin vuonna 2006. Rakennesuunnittelusta vastasi AT Yhtiö Oy, jonka yhteyshenkilöt Jukka Maja ja Kari Koskinen olivat tehneet aikaisemman kuntotutkimuksen. Valvojaksi valittiin Valvontatoimisto Mäkilä. Urakoitsijana toimi vuoden 1998 peruskorjauksen toteuttanut Rakennus Oy Paanurakenne. Työmaa ei saanut häiritä viikonloppuisin pidettyjä jumalanpalveluksia eikä estää kulkua kirkkosaliin. Urakkaohjelman mukaan kaikki rakennustyöt tuli saada valmiiksi 30. marraskuuta 2006 mennessä.

Julkisivujen vaurioituneet seinä- ja koristetiilet korvattiin uusilla, alkuperäisiä vastaavilla tiilillä. Tiilisaumojen lisäksi graniittisokkelien ja kiviportaiden vaurioituneet saumaukset korjattiin tai uusittiin. Päätykolmioiden vaurioituneet koristetiilet ja räystäiden tiiliosat muurattiin uudelleen. Koristerappaukset poistettiin alustaan asti ja rapattiin uudelleen kolmella kerroksella. Ikkunoiden graniittikivestä tehtyihin vesipenkkeihin lisättiin tippaurat timanttisahalla. Tippaurien tarkoituksena oli vähentää vesipenkkiä alapuolisten ulkoseinien säärasitusta vesisateiden aikana. Kaikki julkisivujen teräsosat, kuten palotikkaat, tuuletusputket ja -ritilät, suojat sekä luukut maalattiin. (Maja & Koskinen 2006.)

Julkisivujen uudelleenmuurausta varten asennettiin rakennustelineet kellotornin kaikille julkisivuille. Vaurioituneiden tiilien ja muuraussaumojen lisäksi kellotornin kuparipeltikate uusittiin. Tornin valurautaiset ikkunat hiekkapuhallettiin ja maalattiin uudelleen sekä niiden lasitukset uusittiin. Soittoluukut kunnostettiin puhdistamalla metalliosat ja päällystämällä puuosat kuparipellillä. Kellotornin aukkojen vesipenkkeihin myös lisättiin tippaurat sekä sisärappaukset ja ukkosenjohdatimet kunnostettiin. (Maja & Koskinen 2006.)

KUVA 91. Forssan vastakunnostettu tori vuonna 2006. Taustalla näkyvät kirkon julkisivukorjausta varten asennetut rakennustelineet (Kuva: Forssan museo 2006).

4.7 2010-luku

Vuonna 2010 kirkon ehtoollispöytä entisöitiin. Ylen artikkelin (2010) mukaan restaurointi kesti noin kaksi viikkoa, jolloin kirkossa ei voinut järjestää tilaisuuksia. Ehtoollispöydän puuosat hiottiin, kultakoristeet entisöitiin sekä pehmusteet uudelleenverhoiltiin. Kirkko avattiin jälleen restaurointiurakan valmistuessa 20. helmikuuta 2010.

Kesällä 2010 Senno Group teki kirkkoon ilmanvaihdon kuntokartoituksen. Vuoden 1998 peruskorjauksessa päivitetyn ilmanvaihtolaitteiston toiminnassa sekä korvausilman kierrossa oli havaittu puutteita. Erityisesti kesäaikaan kirkossa järjestettyjen suurten tapahtumien aikana sisätilojen lämpötila kohosi ja ilmanlaatu heikkeni merkittävästi. Tavanomaisissa tilaisuuksissa, joissa kävijämäärä oli enintään sata henkilöä, sisäilmaongelmat eivät korostuneet. Epäpuhdas sisäilma oli ehtinyt kuitenkin aiheuttaa tummentumia sisäseiniin. (Luomala 2010.)

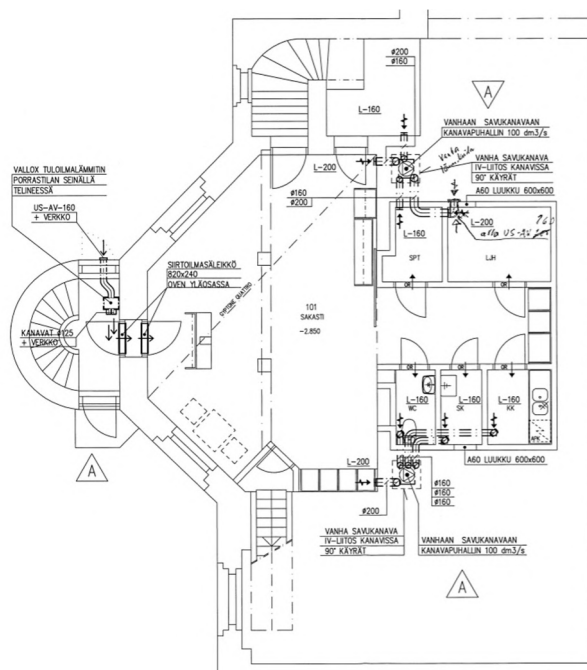
Kuntokartoituksessa tutkittiin kellarin, kirkkosalin, seurakuntasalin eteisen, morsius- ja lastenhuoneen, lehterin sekä ulkovälinevaraston ilmanvaihtoa. Tiloissa havaittiin joko riittämätön korvausilma tai sen epäpuhtaus erityisesti alapohjista ja poistohormeista otettuna. Huippuimurin päällä ollessa muun muassa painovoimaiset poistoilmahormit toivat ”likaista” ilmaa, mikä aiheutti seinien tummentumat. Kirkkosalin lattian tuuletussäleikköjen alapuolisista betonikanavoista tuli epäpuhdasta korvausilmaa, joten ne oli suljettava tiiviimmin. Seurakuntasalin kaapissa sijanseen ilmanvaihtokoneen tuloilmapuhallin ei myöskään toiminut. (Luomala 2010.)

Korvausilman laadun parantamiseksi LVI-suunnittelijan tuli laatia korjaussuunnitelma ja työselitys uusista aputiloihin sijoitettavista laitteista. Myös kellariin ja sakkastiin suositeltiin asennettavaksi tulo- ja poistoilmakoneet. LVI-suunnittelussa tuli ottaa huomioon, että urkujen kohdalla sisäilman kosteus pysyy niiden toiminnan kannalta sopivana. Epäpuhdasta korvausilmaa tuovien reittien sulkeminen kuului myös tulevaan ilmanvaihdon korjausurakkaan. (Luomala 2010.)

Viisi vuotta kuntokartoituksen jälkeen kirkkoon päivitettiin ilmanvaihto kirjattujen toimenpide-ehdotusten mukaisesti. Ilmanvaihtolaitteiden suunnitelmat laati forssalainen M&H LVI-Suunnittelu Ay toukokuuhun 2015 mennessä. Pohjapiirustusten perusteella yhtiön LVI-suunnittelija Heikki Sulonen oli kuitenkin laatinut ensimmäiset suunnitelmaversiot jo vuonna 2011.

Kellarin porrashuoneeseen ja maantasokerroksen aputiloihin lisättiin uudet kanavistot sekä tuloilmalämmittimet. Tuloilma johdettiin kirkkosalin takaosaan kahdesta eri ilmansuunnasta. Eteläpuolelta kanavat kulkivat siivouskomeron, morsiushuoneen eteisen sekä WC-tilan kautta. Pohjoispuolelta ilma ohjattiin lastenhuoneen kautta. Tuloilmalämmittimien valmistajaksi valittiin loimaalainen Vallox Oy. (Sulonen 2015.)

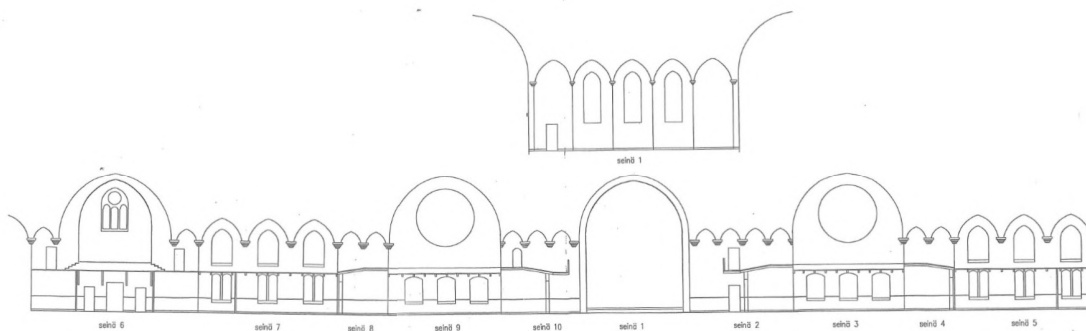
Kellarin vanhoihin savukanaviin asennettiin kanavapuhaltimet. Seurakuntasaliin vuoden 1998 peruskorjauksessa asennettu Helivent 1100 -huoneilmastointikone korvattiin Vallox 280 SE LTO-koneella, joka sijoitettiin kaapiston sisään. Seurakuntasalin eteisen länsipuolen ulko-oven alaosaan asennettiin venttiili. Siivouskomeroon asennettu Vallox 90 SE -kone vaati uuden kanaviston läpiviennin ulkoseinään, joka oli peruskorjauksessa ehditty paikata. (Sulonen 2015.)

KUVA 92. Kellarin ilmanvaihdon päivityssuunnitelma 20.5.2015 (Kuva: Forssan seurakunnan verkkoarkisto 2015).

Vuonna 2013 saapuneen maalianalyysiraportin mukaan sisäseinistä voitiin erottaa seitsemän maali- ja tasoitekerrosta. Näytteen pintakerros osoittautui lateksi-maaliksi ja välikerrokset alkydiöljy-maaleiksi. (Hakkarainen 2013.) Päälimmäinen kerros oli maalattu vuoden 1998 peruskorjauksen yhteydessä. Sampo Kyanderin laatimassa maalaustyöselostuksessa oli mainittu sekä lateksi- että öljy-maalin käyttö.

KUVA 94. Rakennusarkkitehti Päivi Pylkkönen-Palmin piirtämä projektio kirkko-salin puhdistettavista sisäseinistä (Kuva: Forssan seurakunnan arkisto 2014).

Uusintamaalauksen ongelmaksi osoittautui seinillä olevien useiden maalikerrosten määrä. Tästä syystä tummentuneiden seinäpintojen siistimiseen oli harkittava vaihtoehtoisia menetelmiä. Vuoden 2014 sisäseinien puhdistuskokeilussa Cultu-relli Oy kokeili kolmen eri valmistajan puhdistussientä, Marseille-saippuaa, BIO-klan-maalarinpesuainetta sekä tavallista ranskanleipää. Tulosten perusteella Osuuskunta Rotunda päätyi valitsemaan rasvattoman ranskanleivän yleispuhdis-tusvälineeksi. (Wirkkala & Uusitalo 2014.)

Yhdellä ranskanleivällä voitiin puhdistaa seinäpintaa neliömetrin verran, mikä vei aikaa noin 20 minuuttia. Joillakin puhdistussienillä työaika saattoi olla lähes kak-sinkertainen, eikä lopputulos ollut olennaisesti parempi. Puhdistussienien me-nekki olisi myös ollut suurempi, ja menetelmä olisi vaatinut veden sekä kemikaa-lien käyttöä. Käytännöllisemmäksi ja ympäristöystävällisemmäksi puhdistusväli-neeksi todettu ranskanleipä ehdotettiin tilattavaksi paikallisesta leipomosta. (Wirkkala & Uusitalo 2014.)

Puhdistus- ja paikkaustyöt aloitettiin tammikuussa 2015 seurakuntasalista ja pohjoislehteriltä. Toukokuun loppuun mennessä oli puhdistettu myös muut lehterit, urkuparvi, alttari, kolme porrashuonetta, sakasti, lehterien alaosat sekä pääsisäänkäynnin eteinen. (Rotunda 2015.)

Vuonna 2015 havaittiin, että kirkon ulkoseinään kiinni rakennetut istutusaltat aiheuttivat jatkuvaa kosteusrasitusta sokkeliin ja sitä kautta sisätiloihin. Syksyllä 2015 forssalainen Suunnittelutieto-Team Oy laati suunnitelman urakalle, jonka tarkoituksena oli ohjata kasvualustojen kosteus ja sadevedet pois sokkelin läheisyydestä. (Pääjärvi 2015.)

Sokkelin viereinen multa poistettiin 700 mm:n leveydeltä kallion pintaan asti. Kallion pinnat puhdistettiin ja kallistettiin betonoinnin avulla siten, että sade- ja sulamisvedet eivät kulkeutuisi rakennuksen alle perusmuurin läheisyyteen. Sadevesiviemäriputkien kunto tarkistettiin ja ne korjattiin tarvittaessa. Pääsisäänkäynnin ovien keskellä sijaitsevan sadevesiputken alapuolelle porattiin ura veden poistojohdamisen parantamiseksi portailta. (Pääjärvi 2015.)

Kaivantoihin lisättiin suodatinkankaat ja sokkeliä vasten asennettiin patolevyt. Kaivantoihin tehtiin sepelikerros, jonka yläpinta jäi noin 300 mm maanpinnan alapuolelle. Karkean sepelin päälle asennettiin 600 mm:n leveydeltä Isover Styrofoam 300 -eristelevyt, joiden päälle levitettiin vielä raekooltaan 25 mm:n sepelikerros. Päällimmäinen sepelikerros tasoitettiin vastaamaan istutusaltaiden multakerroksen pinnan korkeutta. (Pääjärvi 2015.)

Forssan Vahinkokorvaus Oy:n Teemu Rinne suoritti kosteudenmittaukset 15.–19. lokakuuta 2015. Eteläpuolen ruusuikkunan alapuolella oli havaittu kosteusvahinkoja sekä pohjoispuolen porrashuoneessa maali- ja tasoitekerros oli irronnut. Lehterin sisäseinän pinta- ja rakenteellinen kosteus mitattiin kolmesta eri kohdasta ja eri syvyyksiltä ruusuikkunan alapuolelta. Seinän pintakosteuden arvo vaihteli välillä 60–130. Muuratun seinän suhteellinen kosteus oli keskimäärin 80 prosenttia, ja suurin suhteellinen kosteuspitoisuus (89,7 %) todettiin seinärakenteen syvimmästä mittauspisteestä. (Rinne 2015.)

Kivirakenteissa suhteellisen kosteuden raja-arvona pidetään 80 prosenttia, jonka ylittyessä rakenne luokitellaan kosteaksi. Jatkotoimenpiteiksi ehdotettiin ainakin pohjoispuolen porrashuoneen seinien korjausta. Portaiden viereisen seinän maali- ja tasoitekerrokset tuli poistaa kosteilta kohdilta, jotta rakenne kuivuisi paremmin. (Rinne 2015.)

Puhdistustöistä pidettiin lopullinen katselmus 13. lokakuuta 2016. Paikalla olivat tuolloin Osuuskunta Rotundan edustajat, rakennusarkkitehti Päivi Pylkkönen-Palm sekä Forssan seurakunnan edustaja Tommi Karjalainen. Kosteudenmittauksessa todetut seinät, kuten lehterin ruusuikkunan alapuolinen ja pohjoisen porrashuoneen viereinen seinä, oli jätetty kuivumaan ja paikkamaalattu. Katselmuksen muistiossa mainitaan myös syksyllä 2015 toteutetut sokkelin vesieristeiden lisäykset ja muut urakkaan kuuluneet maanrakennustyöt.

Vuonna 2017 Forssan kirkon kellokoneisto kunnostettiin. Jyväskyläläinen tornikellojen korjaukseen erikoistunut Suveko Oy teki tarkastuskäynnin lokakuussa 2016. Kellotorniin asennettu koneisto oli saksalaisesta Philipp Hörz tornikellotehtaasta ja rakenteeltaan kolmitelainen. Suomessa harvinaisempaan pidetyssä kolmitelaisessa koneistossa on poikkeuksellisesti varttituntilyönnit. (Korhonen 2016.)

Kellokoneiston laakereissa oli havaittu merkittävää kulumista ja sähköisen käyntipainojen nostojärjestelmän modernisointia suositeltiin, jotta se vastaisi automaation perusvaatimuksia. Vuosina 2016–2017 koneisto purettiin ja kuljetettiin Suvekon korjaamotiloihin, missä osat puhdistettiin ja laakerit, akselit sekä rattaat kunnostettiin. Vetolaitteisto myös modernisoitiin ja laitteisto suojattiin korroosiota vastaan. Uudelleenkasatun koneiston toiminta kokeiltiin korjaamalla, minkä jälkeen sen pystyi asentamaan takaisin kellotorniin. (Korhonen 2017.)

4.8 2020-luku

Urkurakentamo Veikko Virtanen Oy peruskorjasi kirkon urut vuona 2020. Sama yhtiö oli valmistanut urut myös neljäkymmentä vuotta aikaisemmin. Urkujen soittopöytä ja -koneisto puhdistettiin sekä kuluneet osat uusittiin. Urkupillit poistettiin uruista ja puhdistettiin sekä tarvittaessa korjattiin. Äänitystä pyrittiin parantamaan, mutta samalla säilyttäen urkujen soinnun mahdollisimman alkuperäisenä. Peruskorjatut urut otettiin käyttöön lokakuussa 2020. (Autio 2020.)

Vuonna 2021 Suveko Oy uusi kellotornin soittoluukut ja niiden avausjärjestelmän. Suorakulmaisia alumiiniluukkuja tilattiin 40 kappaletta ja kaartuvalla yläosalla varustettuja luukkuja kahdeksan kappaletta. Lisäksi uusittiin luukkujen karmit, saranalaipat ja kontaktorikeskus. (Korhonen 2021.)

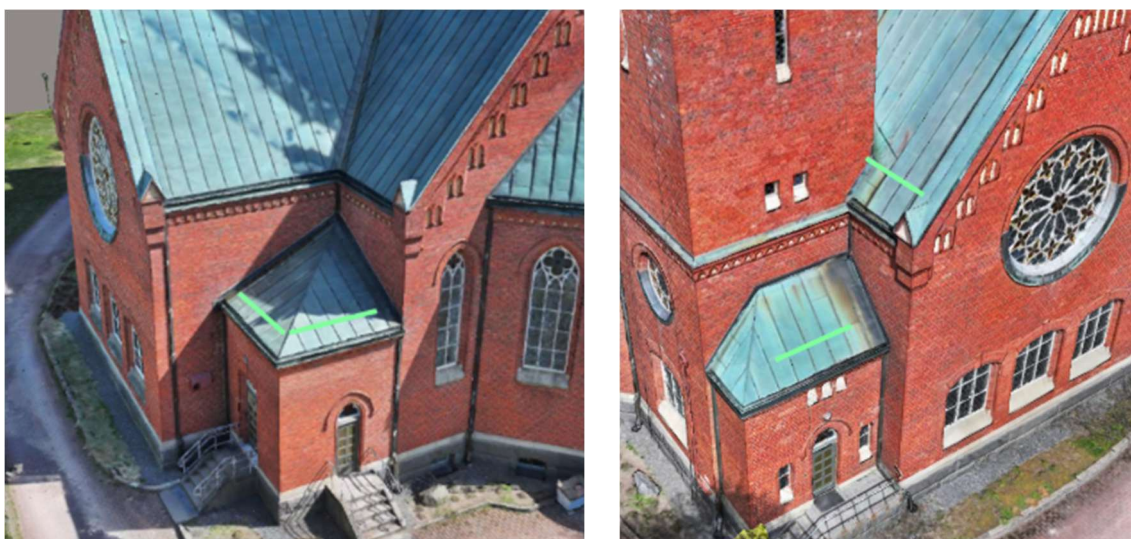

KUVA 95. Kellotornin alumiiniset soittoluukut on asennettu vuonna 2021 (Kuva: Joonas Saarela 2025).

Kirkon useat sisäänkäynnit sekä pihan vilkkain kulkureitti kirkon eteläpuolella olivat alttiita katolta putoavalle lumelle. Öisin tai varhain aamun aikana pudonneiden lumivallien auraus aiheutti lisäksi ylimääräistä rasitusta kiinteistön ylläpidolle. Lumet oli ehdittävä aurata pois sisäänkäyntien kohdalta aina ennen kirkossa järjestettävän toiminnan aloittamista. (Salminen 2025.)

Talven 2025 aikana Forssan seurakunta päätti asentaa vesikaton lumiesteet vaarallisiksi todetuille kohdille. Lumiesteiden tuli soveltua kiinnityksiltään konesaumatululle kuparikatteelle. Uusien kattovarusteiden sijoittelu ja värityksen sopivuus vanhaan kirkkorakennukseen täytyi myös varmistaa Museovirastolta. Lumiesteitä sai asentaa katoille vain tarpeellisin määrin sekä 1950-luvulla lisätyn kuparikaton edelleen jatkuva patinoituminen tuli huomioida värisävyä valittaessa. (Mannberg 2025.)

Uusien lumiesteiden havainnekuvien tekemisessä hyödynnettiin kirkosta aiemmin tehtyä fotogrammetrista 3D-mallia (kuvat 96 ja 97). Havainnekuvien ja syksyn 2025 kenttätutkimuksen perusteella lumiesteet lisättiin kirkkosalin korkeimman katon molemmille puolille kahteen eri tasoon sekä poikkivarsissa räystäslinjan läheisyyteen. Muun muassa sakastin, seurakuntasalin ja vuonna 1982 rakennetun porrashuoneen sisäänkäynnin yläpuolelle lisättiin lumiesteet kevään 2025 aikana.

KUVA 96. Mahdollisten lumiesteiden sijainnit havainnollistettiin vihreällä korostusvärillä kirkon fotogrammetriseen 3D-malliin (Kuva: Forssan seurakunnan verkkoarkisto 2025).

KUVA 97. Lumiesteitä suunniteltiin lisättäväksi kaikkien sisäänkäyntien yläpuolelle sekä vaarallisina pidetyille kohdille (Kuva: Forssan seurakunnan verkkoarkisto 2025).

6 POHDINTA

Forssan kirkon rakennushistoriallisen selvityksen ja tietomallin laatiminen on ollut pitkäjänteisyyttä vaativa projekti. Kenttä- ja arkistotyö edellyttivät lopulta noin kahdeksaa käyntiä Forssassa. Käyntipäivien aikana oli tarkoitus ehtiä tekemään sekä kenttätutkimusta ja dokumentointia kirkolla että arkistotyötä seurakuntatalolla. Forssan, seurakunnan ja kirkon historiaa sai myös selville kaupunginkirjastosta löytyvästä painetusta kirjallisuudesta. Forssan kirjaston lisäksi Helsingin ja Tallinnan kirjastoista löytyi useita hyödyllisiä kirjoja, jotka käsittelivät kirkkoarkkitehtuuria ja samanikäisiä kohteita.

Kirkon tietomallinnus osoittautui odotettua työläämmäksi, sillä laserkeilauksesta saatu pistepilvimalli jäi lopulta vain lähtötiedoksi. Ainakaan vielä vuonna 2025 pistepilveä ei pystytä kääntämään suoraan tietomalliksi, jossa rakennusosat olisi eritelty ja muunneltavissa. Tilanne voi toki muuttua sovellusten ja ohjelmistojen kehittyessä. Koko rakennuksen kattava, todenmukainen tietomalli vaatisi lisää kenttätutkimusta ja laserkeilausta, sillä nykyinen malli on vielä luonnosmainen. Selvitystyön edetessä ilmeni, että kirkosta oli tehty jo aiemmin fotogrammetrinen 3D-malli. Pistepilven tavoin fotogrammetrinen malli toimii kuitenkin lähinnä lähtötietona piirustuksia tai tietomalleja varten. Yksityiskohtaisen tietomallinnuksen harjoittelu on kehittänyt osaamista merkittävästi. Uusgoottilaistyyllisen kirkon mallinnus madaltaa kynnystä toteuttaa jatkossa yhä monimuotoisempia projekteja Archicadissa tai vastaavissa suunnitteluohjelmistoissa.

Paikallishistoriaa tutkiessa on saanut hyvin selville Forssan kirkon merkityksen alueen asukkaille ja kaupunkikuvalle. Stenbäckin suunnittelema kirkko olisi hyvinkin voinut jäädä toteutumatta ilman suunnittelupöydällä ja rakennustyömaalla tehtyjä päätöksiä. Lisäksi Forssan Osakeyhtiön taloudellinen osallistuminen teki kirkon rakentamisen kuten myös oman seurakunnan perustamisen mahdolliseksi. Jos kirkon rakentamiseen ryhtymistä olisi pitkitetty vuotta enempää, sen rakentamisajankohta olisi helposti siirtynyt 1920-luvulle tai myöhemmäksi. Tuolloin Forssan kirkko olisi todennäköisesti toteutunut täysin erilaisena kuin nyt. Etenkin 1930-luvulta eteenpäin uusgotiikan kaltaisia kertaustyyliä vähäteltiin ja pidettiin vanhanaikaisina sekä paikallisten arvojen vastaisina.

Kirkon muutostöiden selvityksessä ensimmäisten vuosikymmenien päälähteeksi muodostui Forssan seurakunnan perustamisesta ja toiminnasta kertovat teokset. Seurakunnan arkistosta vuorostaan löytyi runsaasti materiaalia 1970-luvulta eteenpäin. Arkistotyössä ongelmaksi osoittautui jo heti alussa piirustusten digitoinnin puute. Seurakunnan kiinteistöpäällikkö Arttu Salminen oli ehtinyt digitoida osan aineistosta, mutta skannattavia asiakirjoja löytyi lisää jokaisella arkistokäynnillä. Asiakirjat oli lähtökohtaisesti arkistoitu loogisesti omiin kansioihin vuosikymmenien mukaan, mutta poikkeuksia ilmeni. Esimerkiksi kirkon luonnospiirustukset vuodelta 1914 tai niiden kopiot löytyivät vasta kevään 2025 arkistokäynnin aikana 1970-luvun kansiosta.

Kirkon alkuperäisten lupakuvien löytyminen olisi helpottanut selvityksen etenemistä sen alkuvaiheessa. Seurakunnan arkistosta löytyi vain kopiot alkuperäisistä julkisivupiirustuksista, mutta varsinaisia pohjakuvia ei löytynyt. Museoviraston mukaan kyseisiä piirustuksia ei päässyt näkemään, sillä kaikki aineisto oli pakattu muuton takia. Arkkitehti Stenbäckin laatimia piirustuksia olisikin hyvä etsiä tulevaisuudessa Museoviraston tai Elkan arkistosta. Alkuperäiset rakennuspiirustukset tukisivat parhaiten kirkon rakenteiden ja säilyneisyyden tutkimista.

Forssan kirkon ulkopuolelle on tehty lähinnä välttämättömiä muutoksia vuosien varrella, mutta pihan ja ympäröivä alueen yleisilme on muuttunut. Esimerkiksi I-linjan länsipuolelta on purettu kaikki hirsitalot ja vasta kirkon valmistumisen jälkeen lisätyt puut ovat ehtineet kasvaa luoden puistomaisen lähiympäristön. Kirkon alkuvaiheessa sen ympäristö oli huomattavasti avoimempi ja karumpi. Kirkosta otetut valokuvat on pystynyt ajoittamaan helposti ennen ja jälkeen 1950-lukua, jolloin mm. kellotaulut ja kuparikatto lisättiin. Kirkon julkisivuihin on lisäksi jouduttu tekemään 1950-luvun ja 2000-luvun alussa suurempia korjaus- tai paikkaustöitä.

Kirkon sisätiloja viimeisteltiin vielä 1920-luvulla ja talotekniikkaa on päivitetty siitä lähtien. Kirkon vihkimistilaisuutta viivästyttäneet urut on ehditty vaihtaa ja 1970-luvun lopulla uusitut urut on peruskorjattu. Tietyt kirkon tilat ovat kokeneet muutoksia käyttötarkoituksessa ja tilaratkaisuissa. Alun perin lämmityslaitoksena toiminut kellari oli mahdollista muuttaa kokoontumistilaksi, ja sinne 1980-luvun alussa lisätty kulkuyhteys on kirkon ulkopuolelle näkyvin laajennus. Vuoden 1998

Peruskorjauksen aikana kirkon sisätilojen toiminnallisuutta ja käytännöllisyyttä parannettiin LVI- ja sähköjärjestelmien lisäksi. Uusien aputilojen, kuten moriushuoneen, WC-tilan ja lastenhuoneen lisäksi kirkkosali muutettiin värimaailmaltaan sellaiseksi kuin se on nykyään. Puutteellinen ilmanvaihto oli aiheuttanut kirkon sisäseinien tummumista 2010-luvun puoliväliin mennessä. Sisätilojen restaurointi- ja puhdistustöissä on pyritty säilyttämään alkuperäiset piirteet sekä ajan patina.

Kirkon laajuuden ja kulttuurihistoriallisen merkittävyyden vuoksi selvityksen tekeminen osittain parityönä alkoi näyttää yhä todennäköisemmältä opinnäytetyön edetessä. Selvityksen jakaminen kahteen osaan ja inventoinnin pois jättäminen ensimmäisestä osasta onkin mahdollistanut tarkemman perehtymisen kirkon rakennushistoriaan ja muutoksiin. Kirjallisen aineiston suuri määrä ja tiettyjen urakoiden puutteellinen dokumentointi toivat omat haasteensa kirkon muutostöiden selvittämiseen. Esimerkiksi kirkon länsipuolella sijainneen tiilisen savupiipun purkamisesta ei löytynyt mainintaa minkään 2000-luvun korjaustyön asiakirjoissa.

Suunnittelijoiden ja urakoitsijoiden valikoitumisessa toistui samoja piirteitä useassa kirkkoon tehdyssä muutostyössä sekä sen suunnitteluvaiheessa. Arkkitehti Josef Stenbäck ja seurakunnan rakennushankkeiden päärahoittaja Karl Evert Palmén olivat tuttuja toisilleen jo opiskeluajoiltaan. Tällä ystävyysuhteella on todennäköisesti ollut vaikutusta kirkon suunnittelijan valintaan. Varsinaisten urakatarjousten perusteella on loppujen lopuksi harvoin valittu kirkon muutostöiden toteuttajat. Useimmin valittu suunnittelija tai urakoitsija on aikaisemmin toiminut kohteessa ja osoittanut pätevyytensä rakennuttajalle. Muun muassa vuoden 1998 peruskorjauksen pääsuunnittelijana toimi arkkitehti Sampo Kyander, joka oli jo aiemmin laatinut korjaussuunnitelmia Forssan seurakunnan muihin kiinteistöihin.

Mallinnuksen lisäksi selvitystyöstä on kertynyt arvokasta tietoa esimerkiksi korjaushankkeiden menetelmistä. Arkistotyöskentelyn myötä rakennushankkeissa käytetyt urakatarjoukset ja -sopimukset, työselostukset, kuntotutkimukset, laitekaaviot sekä työmaapäiväkirjat ovat tulleet yhä tutummiksi asiakirjoiksi. Aineistoa tutkiessa on korostunut myös yhteistyön merkitys eri suunnittelualojen välillä sekä dokumentoinnin ja asioiden ylös kirjaamisen tärkeys.

LÄHTEET

Aaltonen, E. 1947. Forssan seurakunta 25-vuotias: Seurakunnan synty ja alkuvaiheet. Forssa.

Alakärppä, R. 1998. Konservointikertomus. Turku. Forssan seurakunnan arkisto.

Alakärppä, R. 1997. Väritutkimus – Forssan kirkko. Forssan seurakunnan arkisto.

Anderson, R. 1975. Sähkösuunnitelma. Forssan seurakunnan arkisto.

Autio, H. 2020. Forssan kirkon urkujen peruskorjaus vuonna 2020. Espoo. Forssan seurakunnan verkkoarkisto.

Curl, J. S. 1999. The Oxford Dictionary of Architecture. Oxford.

Forssan kaupunki. Forssan historia. Viitattu 1.9.2025. <https://historia.forssa.fi/>

Forssan Lehti. 1918. Juhlanumero Forssan kirkon vihkimättilaisuuteen. 15.9.1918. No 22. Sivut 5–8. Viitattu 28.8.2025. <https://digi.kansalliskirjasto.fi>

Forssan Lehti. 1922. Vapaaherra Palmén ja Forssan seurakunta. 29.4.1922. No 47 A. Sivu 2. Kansalliskirjaston digitaaliset aineistot. Viitattu 1.11.2025. <https://digi.kansalliskirjasto.fi>

Forssan Lehti. 1924. Arkkitehti J. Stenbäck 70-vuotias. 2.5.1924. No 50. Sivu 2. Viitattu 8.9.2025. <https://digi.kansalliskirjasto.fi>

Hakkarainen, R. 2013. Analyysiraportti. Vantaa. Forssan Seurakunnan verkkoarkisto.

Hannula, E. 2012. Forssassa muhii jälleen iso riita Yhtiönkadusta. Viitattu 29.10.2025. <https://yle.fi/a/3-5643950>

Hannula, E. 2015. Forssan kirkon seinät puhtaaksi ranskanleivällä. Viitattu 3.10.2025. <https://yle.fi/a/3-7946617>

Jokinen, I. 1998. Sähkötyöselostus. Forssan seurakunnan arkisto.

Jokinen, I. 2000. Sähkötyöselostus. Forssan seurakunnan arkisto.

Jussila, K. 1998. Tarjous koskien Forssan evankelisluterilaisen kirkon konservointia ja koristemaalaukset. Forssan seurakunnan arkisto.

Karilas, J., Laine, K & Simanainen, R. 1989. Forssan kirkkomäki – Ympäristöselvitys. Helsinki. Forssan seurakunnan arkisto.

Karjalainen, T. 2016. Loppukatselmus-muistio. Forssan seurakunnan verkkoarkisto.

- Kivinen, J. 1997. Forssan kirkko – Vastaanottotarkastuspöytäkirja. Forssan seurakunnan arkisto.
- Kivinen, J. & Sjöman, J. 1996. Ulkoseinän, vesikaton ja sadevesilaitteiston kuntoarvio. Forssan seurakunnan arkisto.
- Kotiranta, J. 2005. Forssan kirkon julkisivupiirustukset 1:100. Hämeenlinna. Forssan seurakunnan verkkoarkisto.
- Korhonen, P. 2016. Työselvitys Forssan kirkon kellokojeiston kunnostustyöstä. Jyväskylä. Forssan seurakunnan verkkoarkisto.
- Kujansuu, H. Heikkilä, R. 1998. Rakennushankeilmoitus. Väestörekisterikeskus. Forssan seurakunnan arkisto.
- Kujansuu, H. 2000. Urakkaohjelma. Forssan seurakunnan arkisto.
- Kupari Oy. 1987. Äänentoistojärjestelmä - Laitekaaviot. Forssan seurakunnan arkisto.
- Kyander, S. 1997. Forssan kirkko - Ajantasapiirustukset 1:50. Forssan seurakunnan arkisto.
- Kyander, S. 1997. Forssan kirkon perusparannus – Rakennusselostus. Forssan seurakunnan arkisto.
- Kyander, S. 1997. Forssan kirkon peruskorjaus- ja muutostyöt – Lyhyt selostus muutosratkaisuun. Forssan seurakunnan arkisto.
- Kyander, S. 1999. Forssan kirkon miljöösuunnitelma. Koijärvi. Rakennustapaselostus. Forssan seurakunnan arkisto.
- Kykkänen, E. 2025. Museoviraston arkisto- ja tietopalvelut. Forssan kirkon alkuperäiset piirustukset vuosilta 1914–1917. Sähköpostiviesti. 9.5.2025.
- Leimu, P. 1984. Forssa – Elämää tehtaan pillin mukaan. Helsinki
- Leppänen, E. 1979. Kokouskutsu. 6.11.1979. Forssan seurakunnan arkisto.
- Lindberg, C. 1934. Suomen kirkot: Maamme kirkkorakennuksia käsittelevä teos. Helsinki.
- Lindberg, H. 1899. Forssan kirkon piirustusluonnos. Helsinki.
- Linnilä, K. 2016. Suomen kauneimmat kirkot. Somero.
- Löytömäki, E. 2022. Forssan seurakunnan historiaa pähkinänkuoressa. Forssan seurakunnan verkkoarkisto.
- Maja, J & Koskinen, K. 2005. Forssan kirkko kuntotutkimus – Valokuvaliite. Hämeenlinna. Forssan seurakunnan verkkoarkisto.

Maja, J & Koskinen, K. 2006. Forssan kirkko – Julkisivujen ja tornin sisäpuolisten rakenteiden peruskorjaus. Urakkaohjelma. Hämeenlinna. Forssan seurakunnan verkkoarkisto.

Maja, J & Koskinen, K. 2006. Rakennustyöselostus. Hämeenlinna. Forssan seurakunnan verkkoarkisto.

Maja, J. 2006. Mallielementti. Hämeenlinna. Forssan seurakunnan verkkoarkisto.

Mannberg, M. 2025. Yliarkkitehti, TkL. Forssan kirkko lumiesteet. Sähköpostiviesti. 10.4.2025.

Merilä, E. 2013. Ronttismäki: Linjalta linjalle. Forssa.

Mykkänen, Y. 1982. Rakennuspiirustukset ja -selitykset. Forssan seurakunnan arkisto.

Mäki, P. 1998. Työmaapäiväkirja - Forssan kirkko. Forssan seurakunnan arkisto.

Mäkilä, K. 2006. Urakkaneuvottelu. Forssan kirkko - julkisivujen ja tornin sisäpuolisten rakenteiden peruskorjaus. Forssan seurakunnan arkisto.

Ojala, H. 1979. Urakkatarjous. Forssan seurakunnan arkisto.

Ojala, H. 1987. Paloilmoitinkaaviot. Forssan seurakunnan arkisto.

Ojala, H. 1988. Sähkö- ja valaisinsuunnitelmat. Forssan seurakunnan arkisto.

Ojanen, E. 1990. Tammelan seurakunnan historia. Forssa.

Passinmäki, P. Tuki, M. Köykkä, S. Tegel, E & Hirvonen, T. 2005, 2015, 2016–2017 Kalliomäen rakennusinventointi. Forssan seurakunnan verkkoarkisto.

Peltovuori, R. 1993. Forssan historia. Forssa.

Pulla, J. 1998. Tarjous. Forssan kirkon sisätilojen koristemaalaukset. Helsinki. Forssan seurakunnan arkisto.

Puhtila, P. 1999. Huoltokirja - Forssan kirkko. Forssan seurakunnan arkisto.

Pääjärvi, R. 2015. Työselostus kirkon pihatöiden toteuttamisesta. Forssan seurakunnan verkkoarkisto.

Riihimäen Vesi ja Lämpö Oy. 1948. Tarjous N:o 1226/A. Forssan kirkon keskilämmityslaitteista. Riihimäki. Forssan seurakunnan arkisto.

Rakennus Oy Paanurakenne. 2006. Urakkasopimus. Forssan seurakunnan arkisto.

Rinne, T. 2015. Tutkimusraportti - Kosteusmittaus 15.-19.10.2015. Forssan seurakunnan verkkoarkisto.

- Salminen, A. 2025. Forssan kirkon lumiesteet. Forssan seurakunnan verkkoarkisto.
- Salminen, A. 2025. Kiinteistöpäällikkö. Forssan seurakunta. Kommentit vaaka selvityksestä. Sähköpostiviesti. 30.10.2025.
- Salminen, E & Salminen, J.-P. 1998. Asbestikartoitusraportti. Forssan seurakunnan arkisto.
- Salokorpi, A. 1979. Matkailijan Suomea: Arkkitehtuurinähtävyyksiä 30 matkailureitin varrella. Helsinki.
- Saatsi, E. 2017. Rakennushistoriaselvitys – talon elämäkerta. Viitattu 26.9.2025. <https://www.saatsi.fi/blogi/rakennushistoriaselvitys-talon-elamakerta/>
- Senewa Oy. 1998. LVI-töiden työselitys. Forssan seurakunnan arkisto.
- Stenbäck, J. 1914. Forssan seurakuntaan rakennettavaksi ehdotetun uuden kirkon luonnos. Helsinki. Forssan seurakunnan arkisto.
- Suomen Teollisuus. 1927. Bergsrådet, Friherre K. E. Palmén 70 år. 1.2.1927. No 3. Sivu 16. Viitattu 10.9.2025. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/aikakausi/binding/1118650?page=16>
- Sulonen, H. 2015. Ilmanvaihtolaitteet. Työpiirustus. Forssan seurakunnan verkkoarkisto.
- Tietoa Finland Oy. n.d. Laserkeilaus käynnistää korjausrakentamishankkeesi oikein. Viitattu 26.9.2025. <https://tietoa.fi/palvelut/luotettavat-lahtotiedot/laserkeilaus>
- Uusi-Hakimo, L. 1988. Kirkko tehdaskylässä 70 vuotta. Forssa.
- Veljekset Helander. 1950. Viite: Tarjouksemme 1698/48. Hämeenlinna. Forssan seurakunnan arkisto.
- Vesijohtoliike-Huber Oy. n.d. Forssan kirkko – Lämpöjohtosuunnitelmat. Forssan seurakunnan arkisto.
- Wirkkala, E. 2014. Forssan kirkon sisäseinien paikkaus- ja puhdistustyöselustus. Forssan seurakunnan verkkoarkisto.
- Wirkkala, E & Uusitalo, L. 2014. Sisäseinien puhdistuskokeilut 10–11.4.14. Forssan seurakunnan verkkoarkisto.
- Yle Häme. 2010. Forssan kirkon ehtoollispöytä uuteen kuosiin. Viitattu 18.9.2025. <https://yle.fi/a/3-5508866>

LIITTEET

Liite 1. Forssan_kirkko_RHS_rakennushistoriaselvitys_osa_1

Forssan kirkon rakennushistoriaselvitys

Joonas Saarela & Riina Harjuniemi 2025

Forssan kirkon rakennushistoriaselvitys

Tilaaja: Forssan seurakunta

Tekijät: Osa 1: Joonas Saarela
RA-opiskelija (TAMK)

Osa 2: Riina Harjuniemi
RA-opiskelija (TAMK)

Valmistunut: 5.11.2025 (osa 1, s. 1–61)

Työnohjaaja: Minna Nyström (TAMK)

Kansikuva: Forssan kirkko syyskuussa 2025

Kuvat: Saarela/Harjuniemi
Ulkopuoliset kuvien lähteet on
mainittu kuvateksteissä

Sisällysluettelo

Johdanto	5	Forssan Osakeyhtiön lahjoitukset	22	Sähkötyöt 1975	30
Perustiedot	6	Käyttöön vihkiminen 1918	23	Akustiikka 1975	30
Osa 1. Kirkon historia	7	Kirkon muutosvaiheet	25	Maalaustyöt 1975–1976	31
Paikallishistoria	8	1920-luku	25	Urkujen uusiminen 1979	32
Forssan tehdaskylän synty	8	Piha 1920–1923	25	WC ja siivouskomero 1979	33
Forssan seurakunnan perustaminen	10	Kirkonkellot 1922	25	Piha- ja julkisivuvalaistus 1979	34
Seurakunnan rakennushankkeet	11	Alttaritaulun lasimaalaukset 1923	25	1980-luku	35
Kalliomäen historia	13	Sähkötyöt 1924	26	Porrashuone kellariin 1982	35
Kirkon suunnittelu	14	Aita ja portti 1924	26	Yhtiönkadun jatke 1985	37
Ensimmäiset versiot	14	Sisämaalaus 1927	26	Valaistus ja talotekniikka 1988	38
D-ehdotus	17	1950-luku	27	1990-luku	40
Arkkitehti Josef Stenbäck	18	Lämmityslaitteet 1950	27	Kuntoarvio 1996	40
Kirkon rakentaminen	19	Julkisivut ja kellotaulut 1952	27	Peruskorjauksen suunnittelu 1997	40
Rakennustyöt vuosina 1914–1916	19	Kuparikatto 1957	28	Korjaussuunnitelman versio 1	41
Väliaikainen kirkko	19	Urkujen peruskorjaus 1959	28	Peruskorjaus 1998	42
Rakennustyöt vuonna 1917	21	1970-luku	29		
		Ulkoportaat 1970	29		
		Luiska 1972	29		

2000-luku	46
Piha 2000	46
Julkisivut ja kellotorni 2006	48
2010-luku	52
Ehtoollispöytä 2010	52
IV-kuntotutkimus 2010	52
Ilmanvaihto 2015	52
Kosteudenmittaukset 2015	52
Sokkelin vesieristeet 2015	54
Sisäseinien puhdistus 2015	55
Katselmus 2016	55
Kellokoneiston kunnostus 2017	55
2020-luku	56
Urkujen peruskorjaus 2020	56
Kellotornin soittoluukut 2021	56
Lumiesteet 2025	57
Lähteet	58

Johdanto

Rakennushistoriallisen selvityksen kohteena on vuonna 1917 valmistunut Forssan kirkko. Arkkitehti Josef Stenbäckin suunnittelema punatiilinen kirkko yhdistää uusgoottilaista ja kansallisromanttista tyyliä. Kirkko rakennettiin Suomen ollessa vielä autonominen suuriruhtinaskunta ja käyttöön vihkimisensä aikana vuonna 1918 Suomi oli ehtinyt itsenäistyä.

Selvitys on tehty kahdessa osassa ja se toimii tekijöille rakennusarkkitehtitutkinnon opinnäytetyönä. Joonas Saarela käsittelee ensimmäisessä osassa paikallishistoriaa, kirkon rakentamisvaihetta sekä muutoksia 2020-luvulle saakka. Toisessa osassa Riina Harjuniemi tutkii kirkon nykytilaa, historiallisia kerrostumia ja säilyneisyyttä.

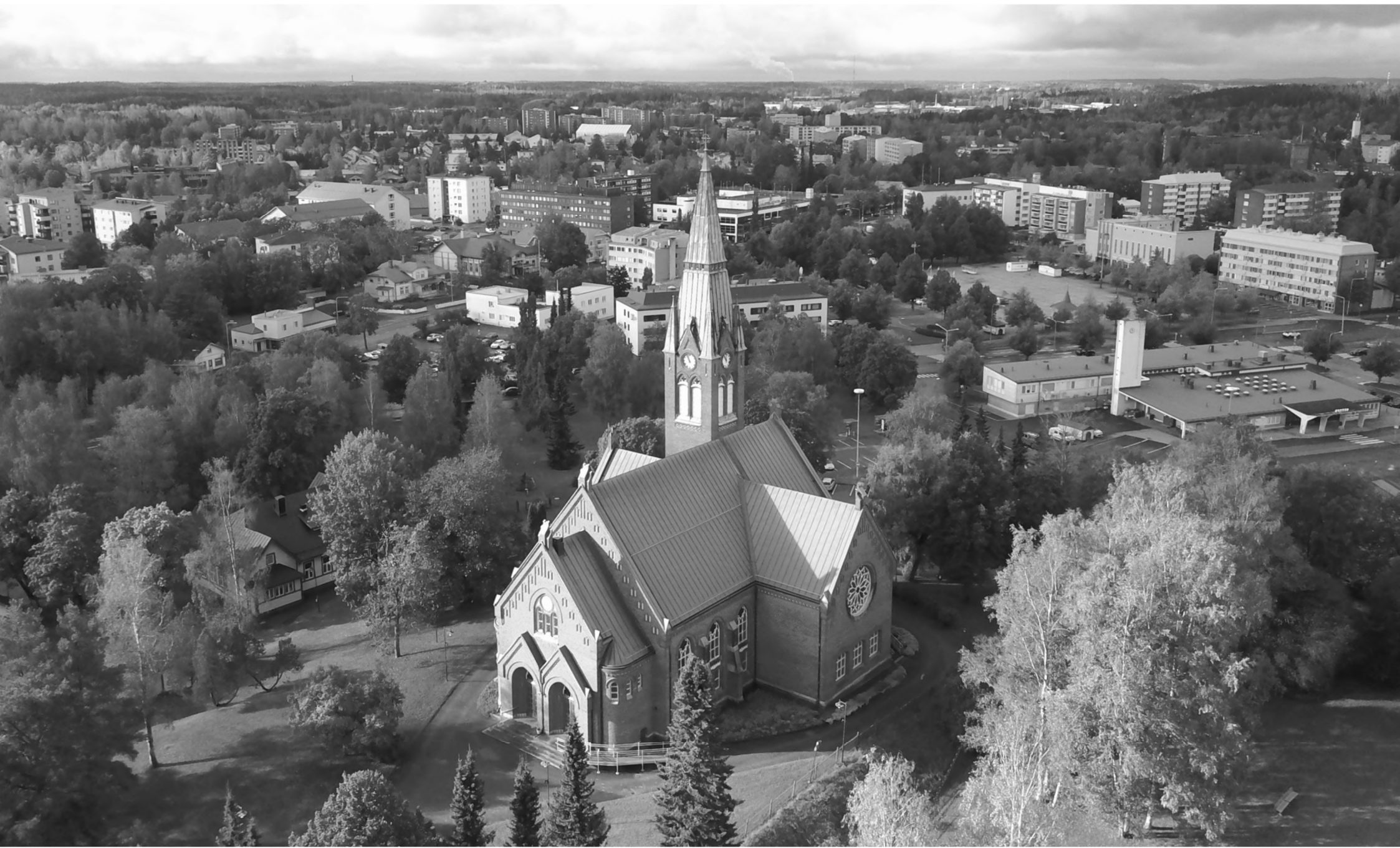
Asiakirja toimii apuvälineenä esimerkiksi kirkon tulevissa korjaus- ja muutossuunnitteluissa, säilyvyyden ylläpidossa, suojelussa sekä alueen kaavoituksessa. Kirkon ja sen lähiympäristön tiedot on kerätty yhdistelemällä arkisto- ja kenttätutkimustyötä aikavälillä 9.2024–10.2025. Lähteisiin on viitattu tarkemmin Tampereen korkeakoulu-yhteisön käytäntöä noudattavissa opinnäytetöiden raporteissa.

Perustiedot

Kohde:	Forssan kirkko
Omistaja:	Forssan seurakunta
Kaupunginosa:	Linikkala, 30100 Forssa
Katuosoite:	I Linja 4
Kortteli:	74
Tonttinumero:	5:63
Kiinteistötunnus:	61-408-5-63
Suunnittelija:	Josef Stenbäck
Valmistumisvuosi:	1917
Käyttöön vihkiminen:	1918
Kerrosala:	488 m ²
Bruttoala:	959 m ²
Tilavuus:	11 000 m ³
Kerrosluku:	2 (+ kellari)
Kellotornin korkeus:	45 m (ristin huippuun 47,7 m)
Runko:	Tiili
Julkisivumateriaali:	Tiili
Katto:	Saumattu kuparipelti
Lämmönlähde:	Kaukolämpö
Nykykäyttö:	Kirkko
Suojelutilanne:	Suojelumääräys SR-24
Lähde:	Keskusta VI C 15.5.2012 Asemakaavamuutos Huoltokirja (Puhtila 1999)

Paikallishistoria

Forssan tehdaskylän synty

Alun perin Ruotsista muuttanut Axel Wilhelm Wahren sai senaatilta vuonna 1847 luvan perustaa Kehruutehtaan Loimijoen kosken varteen. Aikaisemmin paikalla oli toiminut Wahrenin vuonna 1846 rakennuttama Kuhalan tuulimylly, jonka yhteyteen nyt sai rakentaa tehdaslaitoksen. Tarkoituksena oli tuottaa vesi- tai höyryvoiman avulla verka- ja puuvillakankaita tehokkaasti.

Myllyä rakentaessa Wahren oli jo suunnitellut puuvillakehräämää. Sopimus puuvillan kehruuhtiöstä allekirjoitettiin 28.12.1847 ja tehdasta alettiin rakentaa vuonna 1848. Tiilisen tehdasrakennuksen lisäksi puisia asuintaloja rakennettiin tuleville tehdastyöntekijöille.

Kehräämön toiminta alkoi vuonna 1849, jolloin siellä työskenteli noin 70 henkilöä. Vuoteen 1852 mennessä kehräämön työntekijämäärä oli kasvanut 250:een. Tuolloin Forssa oli Hämeen läänin suurin teollisuuspaikkakunta nettovoittoa tuottavalla kehrutehtaallaan. Wahren perusti yhdessä saksalaisen kauppaneuvos Carl Zuhrin kanssa yhtiön uutta kutomoa varten. Wahren sai senaatilta 14.6.1854 oikeuden perustaa puuvillakutomon,

Kuva 1. Forssan vanha kehräämö Loimijoelta päin katsottuna maaliskuussa 2025.

jonka toiminimeksi tuli Wahren & Kumpp. Syksyllä 1856 kankaiden kudonta saatiin aloitettua. Kehräämö ja Viksbergin kutomo päätettiin yhdistää vuonna 1859, jolloin tehtaiden uudeksi viralliseksi omistajaksi tuli Forssan Osakeyhtiö. Kehittyneestä tehdaskylästä kirjoitettiin 1880-luvun sanomalehdissä positiiviseen sävyyn.

Forssan punatiiliset tehdasrakennukset, erityisesti niiden tornit sekä piiput näkyivät jo kauas tehdaskylään saapuville. Tuolloin tehtaan lähistöllä asui vähintään 2000 ihmistä, joten se alkoi aikalaisten silmin näyttää jo suurelta kaupungilta.

(Peltovuori 1993, Merilä 2013)

Wahrenin menehdyttyä vuonna 1885 Forssan Osakeyhtiön isännöitsijän rooli siirtyi insinööri August Borgströmille. Hänen aikanaan vuosina 1885–1899 oli suotuisat suhdanteet, vaikka vienti Venäjälle olikin vähentynyt tulliasetusten myötä. Forssan Osakeyhtiön toinen isännöitsijä Borgström menehtyi vuonna 1899, jolloin pohdittiin uutta isännöitsijää tehtaille.

Vapaaherra Karl Evert Palménia pyydettiin yhtiön isännöitsijäksi, ja hän toimi Forssa-yhtiön johtajana vuosina 1899–1919. Samoihin aikoihin Suomessa vallitsi poliittisesti ja taloudellisesti epävarmat ajat. (Peltovuori 1993)

Kuva 2. Forssan kehräämöalue maaliskuussa 2025.

Kuva 3. Ilmakuva Viksbergin alueelle rakennetusta kutomosta (Veljekset Karhumäki Oy 1927).

Forssan seurakunnan perustaminen

Forssalaiset alkoivat vähitellen tavoitella oman seurakunnan perustamista 1880-luvulla. Vuoden 1887 kirkonkokouksen myötä yhtiön uusi isännöitsijä August Borgström ryhtyi selvittämään Forssan tehdasseurakunnan perustamisen mahdollisuutta.

Forssan seurakunnan perustamista ajava rakennuskomitea piti ensimmäisen kokouksen 9.8.1888. Komitea koostui puoliksi forssalaisista ja puoliksi tammelalaisista. Kauppaneuvos Wahren oli aikaisemmin ehdottanut Kalliomäen lounaispuolella sijainnutta tonttia kirkon rakennuspaikaksi. Tulevan tehdasseurakunnan hautausmaan paikka päätettiin samaan aikaan.

Vähitellen Borgström alkoi pohtia hanketta ei pelkästään tehdasseurakunnan perustamisena, vaan Tammelan seurakunnasta jopa erilliseksi kirkkoherrakunnaksi erottamisena.

Kirkonkokouksessa 24.5.1891 esitettiin Borgströmin laajempi ehdotus, joka poikkesi komitean valmistelemasta esityksestä. August Borgströmin anomus oli muuttunut merkittävästi alkuperäisestä, joten asia täytyi tuomiokapitulin päätöksestä lykätä uuden kirkonkokouksen käsiteltäväksi.

Tammelan kirkonkokoukseen 28.12.1898 oli saapunut noin 500 henkilöä. Forssan työväestöä oli paljon edustamassa valtakirjoineen, sillä kahdeksan kilometrin matka Tammelan kirkolle alkoi osoittautua yhä vaivalloisemmaksi erityisesti työpäivien aikana. Kokouksen ongelmana oli sen järjestäminen pian joulun jälkeen.

Jotkut osapuolet eivät olleet ehtineet perehtyä aikaisemmassa kirkonkokouksessa tehtyyn päätökseen. Asianajaja Kyander ehdotti kokouksen siirtämistä eteenpäin, jotta seurakunnasta ehdittäisiin valita komitean jäsenet pohtimaan tarkemmin aihetta sekä tekemään ehdotuksen. (Aaltonen 1947)

Kuva 4. Forssan väliaikaisena kirkkona ja myöhemmin seurakuntatalona toiminut Kuhalan rukoushuone (Forssan museo n.d.).

Joulukuussa 1898 pidetyn kirkonkokouksen päätöksestä Porvoon tuomiokapitulille omat valitukseensa tekivät kauppaneuvos Borgström ja tuomari V. Kyander. He anoivat asian palauttamista kirkonkokouksen käsiteltäväksi, mutta tällä kertaa komitea valmistelisi ehdotukset. Tuomiokapituli määräsi valitusten perusteella uuden kirkonkokouksen pidettäväksi. Tammelan kirkonkokous pidettiin seuraavan kerran 16.7.1899, johon oli nyt tuomiokapitulin määräyksestä asetettu komitea.

Ehdotuksessa oli nyt asianmukaisesti käsitelty menettelyt erossa ja molempien seurakuntien maksuvelvollisuudet. Ehdotus jätettiin komitean pohdittavaksi noin kolmen kuukauden ajaksi. Komitea päätyi ratkaisuun, jossa sekä Tammelan että Forssan seurakuntaan asetettaisiin kaksi pappia.

Komitea laati Forssan seurakunnan menoarvion. Forssan Osakeyhtiö lupasi luovuttaa seurakunnalle tontin kirkolle ja pappilalle, hautausmaa-alueen sekä yhteensä neljä hehtaaria viljelys- ja laidunmaata kirkkoherran virkataloa varten. Komitea laski rakennuskulujen nousevan 133 000 markkaan, josta 100 000 mk kuluisi kirkon ja 20 000 mk pappilan rakentamiseen.

Porvoon tuomiokapituli lähetti Tammelan seurakunnan jakoa ja Forssan seurakunnan perustamista käsittelevät asiakirjat senaattiin 10.3.1900.

Senaatti lähetti päätöksen 22.1.1901, jota voidaan pitää Forssan seurakunnan itsenäisyyden peruskirjana. (Aaltonen 1947)

Seurakunnan rakennushankkeet

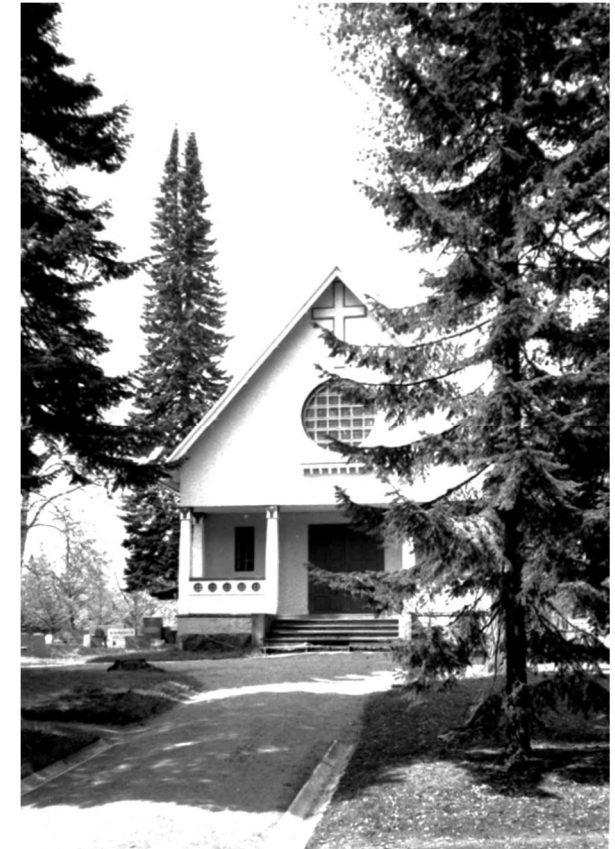
Vaikka itsenäinen Forssan seurakunta oli tunnistettu vuonna 1901, varsinaista toimintaa ei pystytty aloittamaan moneen vuoteen ennen kirkkoheranvaihdosta. Vuoden 1904 jälkeen Forssassa alettiin järjestää omia kirkonkokouksia asioiden eteenpäin viemiseksi.

Vapaaherra Palmén oli vuoteen 1911 asti yhdeksänjäsenisen komitean puheenjohtaja. Vuosien 1903–1908 aikana puuvillateollisuudella oli hiljaisempi vaihe. Forssan Osakeyhtiö keskittikin tuoloin voimavaransa enemmän sosiaalisiin uudistuksiin, kuin seurakunnan avustamiseen.

Vasta vuoden 1907 aikana alettiin miettiä uuden ylimääräisen papin palkkaamista. Isännöitsijä Palménin ansiosta kappalainen pystyttiin asuttamaan toukokuun 1909 jälkeen Forssaan Skyttälän vanhaan virkataloon.

Kirkonkokouksessa 9.8.1908 päätettiin perustaa hautausmaa noin hehtaariin kokoiselle alueelle Ojalanmäkeen. Seuraavan kahden vuoden aikana

hautausmaalle rakennettiin aita ja portit sekä siunauskappeli yhtiön apulaisisännöitsijän Rudolf Meyerin rahoittamana. (Peltovuori 1993)

Kuva 5. Vuonna 1909 valmistunut siunauskappeli (Auvo Hirsjärvi 1980).

Pappilan rakentaminen päätettiin lokakuussa 1909 pidetyssä kirkonkokouksessa. Pappilan pää-rakennus valmistui syksyllä 1911 samalle yhtiön lahjoittamalle 0,70 hehtaarin tontille, jonka pohjoispuolelle kirkko myöhemmin rakennettaisiin.

Pappilan ja hautausmaan valmistumisen jälkeen oli oman kirkon rakentamisen vuoro. Rakennustöiden rahoittamiseksi oli alun perin tavoitteena myydä Forssan seurakunnan omaisuudeksi jäänyt Klemelän pappilan tila. Klemelää ei voinut toisaalta myydä, sillä se oli aikaisemmin määrätty kirkkoherran palkkaetuihin.

Senaatin määräyksen mukaan Klemelä säilyi kirkkoherran virkatalona, kunnes vuonna 1912 seurakunta anoi tilan muuttamista sen omaisuudeksi. Klemelää ei kuitenkaan myyty seurakunnan omaisuudeksi muuttamisen jälkeen vuonna 1914, mutta siitä mahdollisesti saatavia muita tuloja pystyisi käyttämään kirkon rakentamiseen.

Vuonna 1912 kirkon rakentaminen alkoi olla ajankohtainen aihe seurakuntakomitean kokouksissa. K. E. Palménin isännöimän Forssan Osakeyhtiön osallistumista rahoitukseen pidettiin erittäin tärkeänä. Kirkon rakentamista valmistelevalle komitea asetettiin vapaaherra Palménin johdolla 5.6.1913, jolloin kirkon rakennushanke virallisesti alkoi. (Peltovuori 1993)

Kuva 6. Klemelän pappilan tila Kaukjärven rannalla (Forssan museo n.d.).

Kuva 7. Forssan Osakeyhtiön lahjoittama tontti (Veljekset Karhumäki Oy 1952).

Kuva 8. Kirkkomäelle valmistui ensin pappila vuonna 1911 (Hellas 1911–1913).

Kalliomäen historia

1840-luvulla kehräämöltä alle kilometrin päässä sijainnut Kalliomäki kuului vielä Linikkalan kylään. Mäkitupa-alueella oli tuolloin muutamia pienempiä mökkejä, joista ensimmäiset sijaitsivat vapaasti sijoiteltuna. Lisää mökkejä rakennettiin 1850-luvun jälkeen ja varsinkin tehdastyöläisten asuntoja alkoi rakentua alueelle.

Kalliomäen alkuperäinen nimi Ronttismäki tuli alueella asuneen ruotusotamies Frontin mukaan. Elämää kokenut Front asui tulevan pappilan pohjoispuolella sijainneessa mökissä, jossa kaiken ikäiset paikalliset kävivät mielellään kuuntele-massa tarinoita.

Forssan Osakeyhtiö osti Kalliomäen alueen Linikkalan kylältä vuonna 1872. Tehtaanomistaja Wahren katsoi mäen sopivan tehtaan työväen asuin-alueeksi. Aiemmin vapaasti rakennettua aluetta alettiin ohjata kaavoituksella.

Kalliomäestä muodostui Forssan ensimmäinen asemakaavoitetuksi luokiteltu alue, kun palstat rajattiin kaduilla sekä neljä metriä leveillä palokujilla. Pystysuunnassa kadut ja vaakasuunnassa palokujat muodostivat alueelle korkeintaan 650

neliömetrin kokoisia tontteja, joihin siirrettiin mökkejä tehdaskylän keskustasta ja lähiseudulta.

Forssa Oy kartoitti mäen ja jakoi sen tarkemmin rajattuihin tonttialueisiin 1920-luvulla. Alueen kartoittamisen jälkeen vuokrapalstat voitiin siirtää tehtaan työntekijöiden omistukseen. Samalla alueen nimi vaihtui Kalliomäeksi. Forssan kauppalan vuoden 1926 asemakaavaan Bertel Jung oli säilyttänyt aikaisemmat katujen linjanimitykset.

Vuonna 1879 Kalliomäkeen siirrettiin useita mökkejä ja taloja Forssan tehdaskylän keskustasta sekä pääteiden varsilta. Tuolloin Wiksbergin maatalousnäyttelyn vuoksi seudun yleisilmettä täytyi parantaa, joten huonokuntoisena pidetyt talot täytyi siirtää pois arvovieraiden nähtäviltä. Kalliomäellä alkoi olla 1880-luvun lopulla yli 200 pientaloa.

(Passinmäki & Tuki 2005, Merilä 2013)

Kuva 9. Ilmakuva Kalliomäen pientaloalueesta 1960-luvun alussa (Keijo Kääriäinen n.d.).

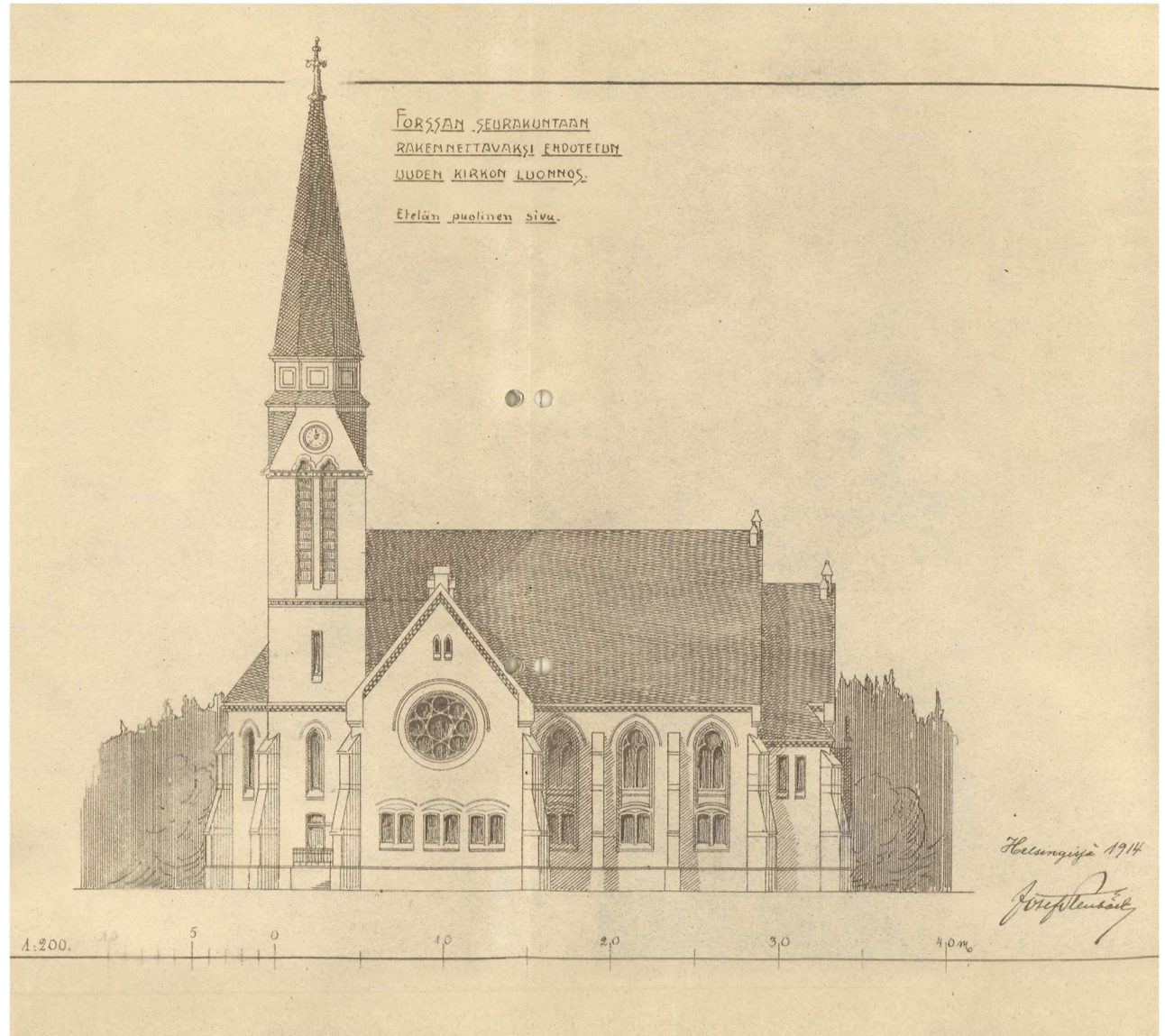
Kirkon suunnittelu

Ensimmäiset versiot

Forssan kirkon suunnittelu alkoi jo 1890-luvulla, kun arkkitehti Hugo Lindberg teki ensimmäiset piirustusluonnokset kirkosta vuonna 1899. Luonnokset olivat muodoltaan pitkäkirkoja, jossa kuori ja kellotorni sijaitsivat vastakkain kirkon länsi- tai itäpäädyissä. Lindbergin luonnosteleva kirkkohanke jäi kuitenkin toteutumatta.

Myöhemmin arkkitehti Josef Stenbäckä pyydettiin laatimaan kirkon piirustusluonnokset ja kustannusarvion. Seurakuntakomitean kokouksessa 16.5.1914 Stenbäckin ensimmäisiä luonnoksia asetettiin tutkimaan toimikunta, jossa olivat papilan rakentamista johtaneet insinööri Jalo Elers ja rakennusmestari Kalle Leikkala jäsenenä.

Toimikunta ehdotti seurakuntasalin siirtämistä kirkon pohjoispuolelle, sivuikkunoiden suurentamista, alttariseinän sakariston ovien poistamista, saarnatuolin sijainnin vaihtamista sekä urkujen siirtämistä toiselle puolelle kirkkoa. Toista tornia ei myöskään tarvittaisi ja korkea sokkeli vaikutti liian kalliilta ratkaisulta. (Aaltonen 1947)

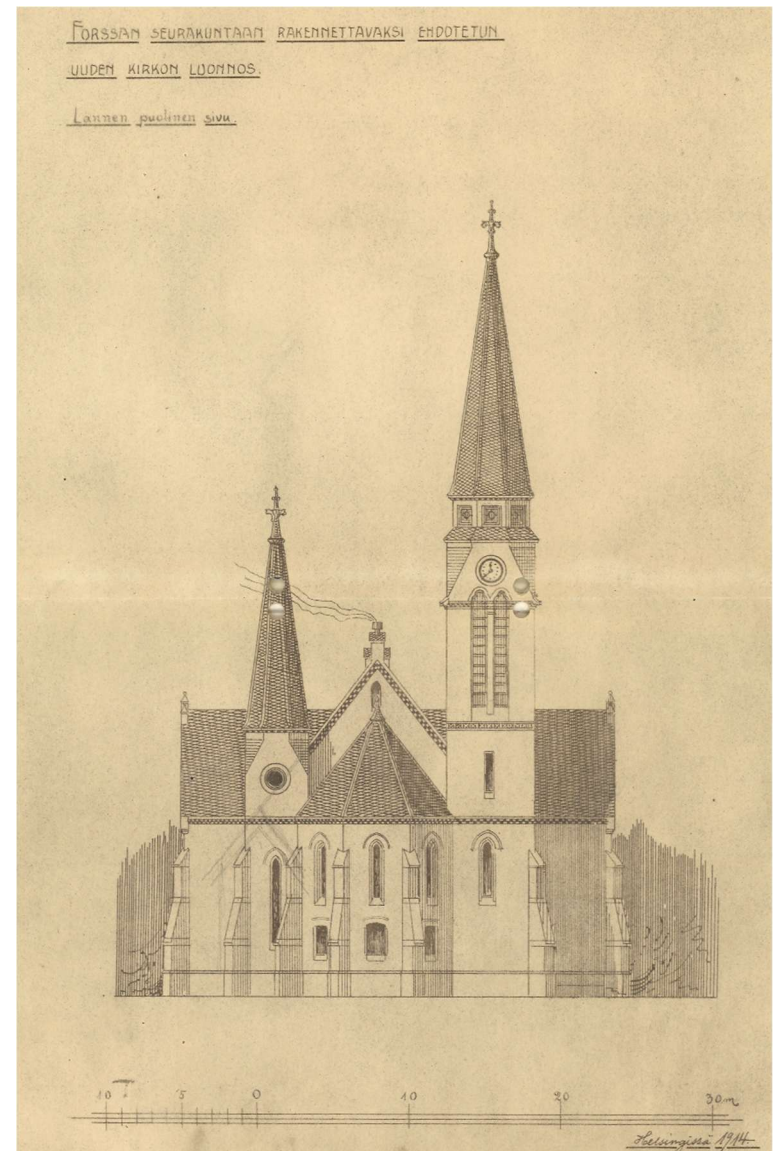
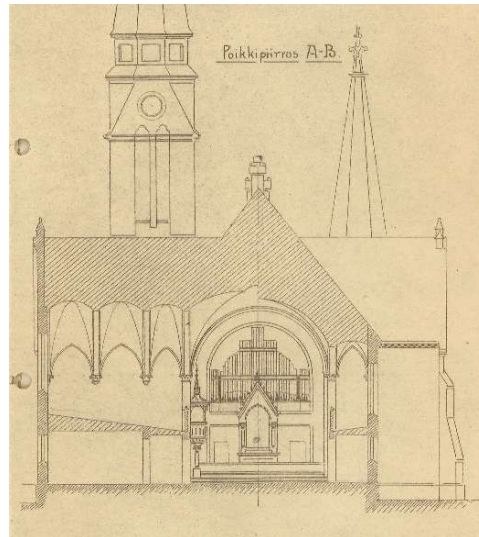
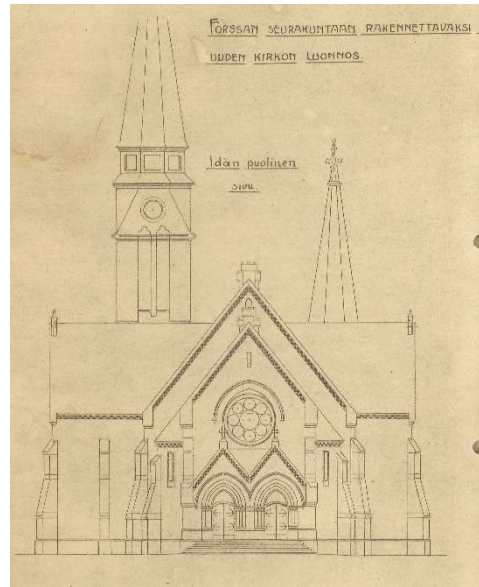
Kuva 10. Forssan kirkon eteläjulkisivu Stenbäckin ensimmäisessä suunnitelmaversiossa (Forssan seurakunnan arkisto n.d.).

Palautteen mukaan muutetut B-luonnospiiirustukset saatiin arkkitehti Stenbäckiltä kesäkuun 1914 alussa toimikunnalle esitettäväksi. Hyväksynnän saivat seurakuntasalin sijainnin muutos ja sen yhteyteen lisättävä eteinen sekä lehterin yläpuolisten ikkunoiden suurentaminen. Saarnatuoli sijaitsi B-piirustusluonnoksessa keskemällä kuorta, jonka epäiltiin vaikuttavan alttaritoimituksiin.

Pienempi, sakariston pohjoispuolella sijannut torni jätettiin kustannussyistä kokonaan pois sekä päätornin yläosa oli muutettu neliskulmaiseksi. Tällöin tornin yläosan kulmiin saataisiin neljä pienempää huippua viistojen sijaan. Muokatun kello-tornin korkeus oli nyt noin 45 metriä (ilman ristiä).

Sementtipaanuja kirkon vesikaton katteena kyseenalaistettiin luonnosten arvioinnissa. Aikaisemmin Hartolan kirkossa tapahtuneen kattovuodon pelättiin toistuvan, jos vastaava kate valittaisiin Forssan kirkkoon. Stenbäckiä pyydettiin lähettämään näyte sementtipaanusta toimikunnalle.

Stenbäckin ehdottama sokkelin korkeuden alentaminen hyväksyttiin. Ensimmäisessä versiossa sokkelin korkeus oli vähintään kaksi metriä. Muutoksella saavutettaisiin kuitenkin merkittävää säästöä rakennuskustannuksissa. (Aaltonen 1947)

Kuva 11 (vas. ylä). A-luonnoksen itäjulkisivu. Kuva 12 (vas. ala). Pystyleikkaus kirkkosalin kohdalta.

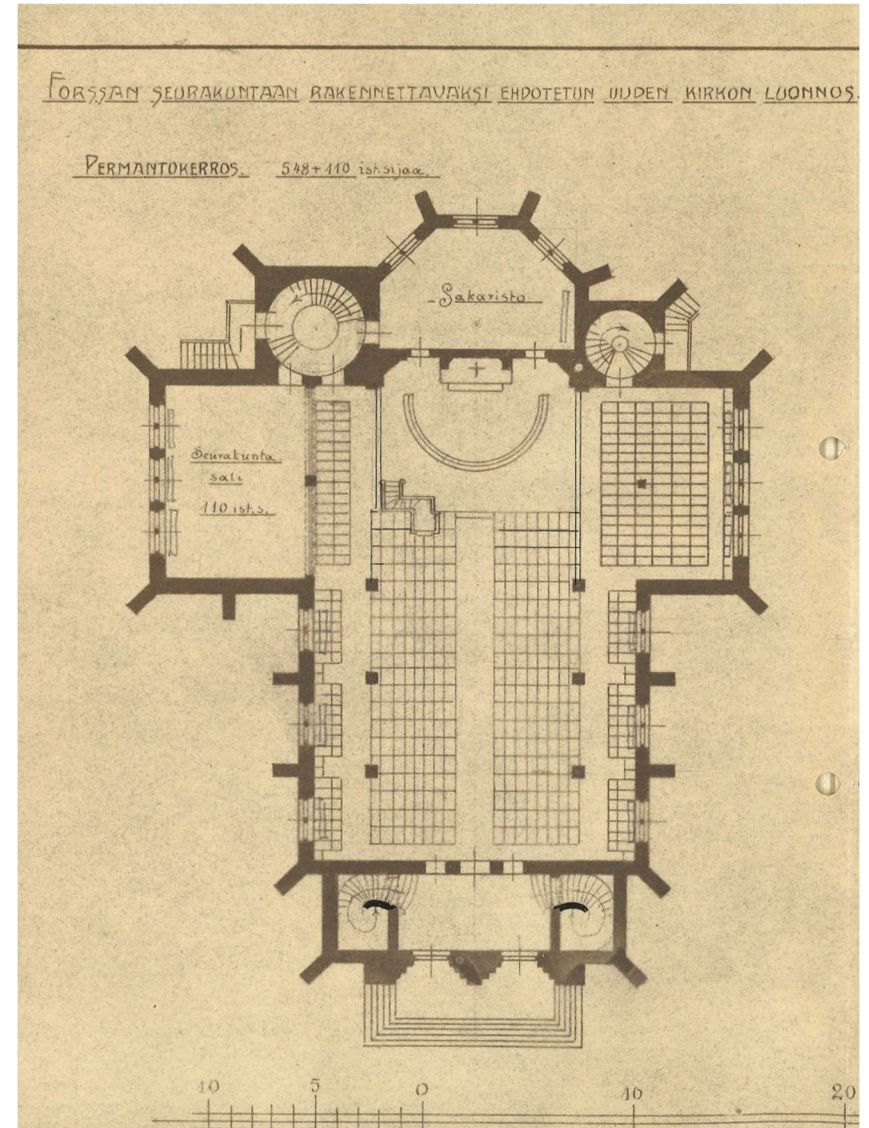
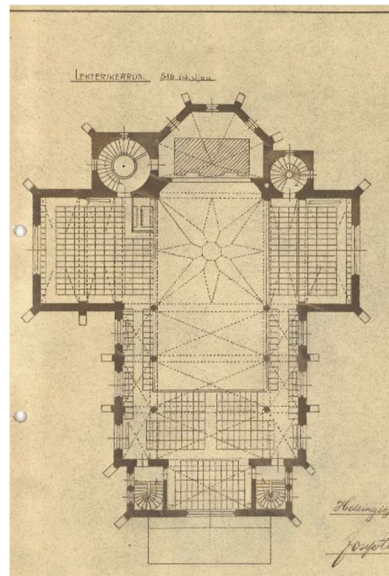
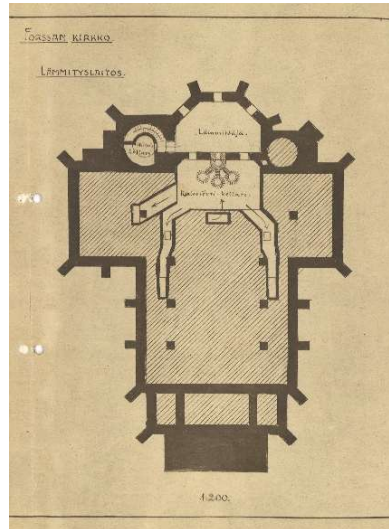
Kuva 13 (oik.). Länsijulkisivu. (Forssan seurakunnan arkisto n.d.)

Ensimmäisessä luonnospiirustuksessa ulkonevia tukipilareita oli sijoitettu kirkon kaikille julkisivuille sekä ulkonurkkiin. Yhteensä niitä oli 18 kappaletta A-luonnosversiossa. Arkkitehti Stenbäckin mukaan kirkon teräsbetoniholvit toisivat vähemmän vaakasuuntaista rasitusta ulkoseiniin sekä niitä voisi vahvistaa rauta-ankkureilla. Tästä syystä loput pilareista jätettiin pois, paitsi kahden pisimmän julkisivun tukipilarit.

Stenbäckin yhtenä ehdotuksena oli myös jäljelle jäävien neljän tukipilarin poistaminen, jolloin ulkoseinät vahvistettaisiin poikittaisilla kirkon sisätiloihin näkyvillä ankkureilla. Ensimmäistä neljän ulkonevan tukipilarin ehdotusta hän lopulta suositteli enemmän.

Kirkon julkisivutiilet päätettiin jättää rappaamattomaksi, sillä niihin käytettävä Hakalan kartanon savi oli todettu kelvolliseksi materiaaliksi julkisivuja varten. Hartolan kirkon vesikaton vuodon aiheuttaja oli myös ehditty saada selville, joten katemateriaaliksi hyväksyttiin sementtipaanut.

(Aaltonen 1947)

Kuva 14 (vas. ylä). A-luonnoksen pohjapiirros kellarista. Kuva 15 (vas. ala). Pohjapiirros lehterikerroksesta. Kuva 16 (oik.). Pohjapiirros maantasokerroksesta. (Forssan seurakunnan arkisto n.d.)

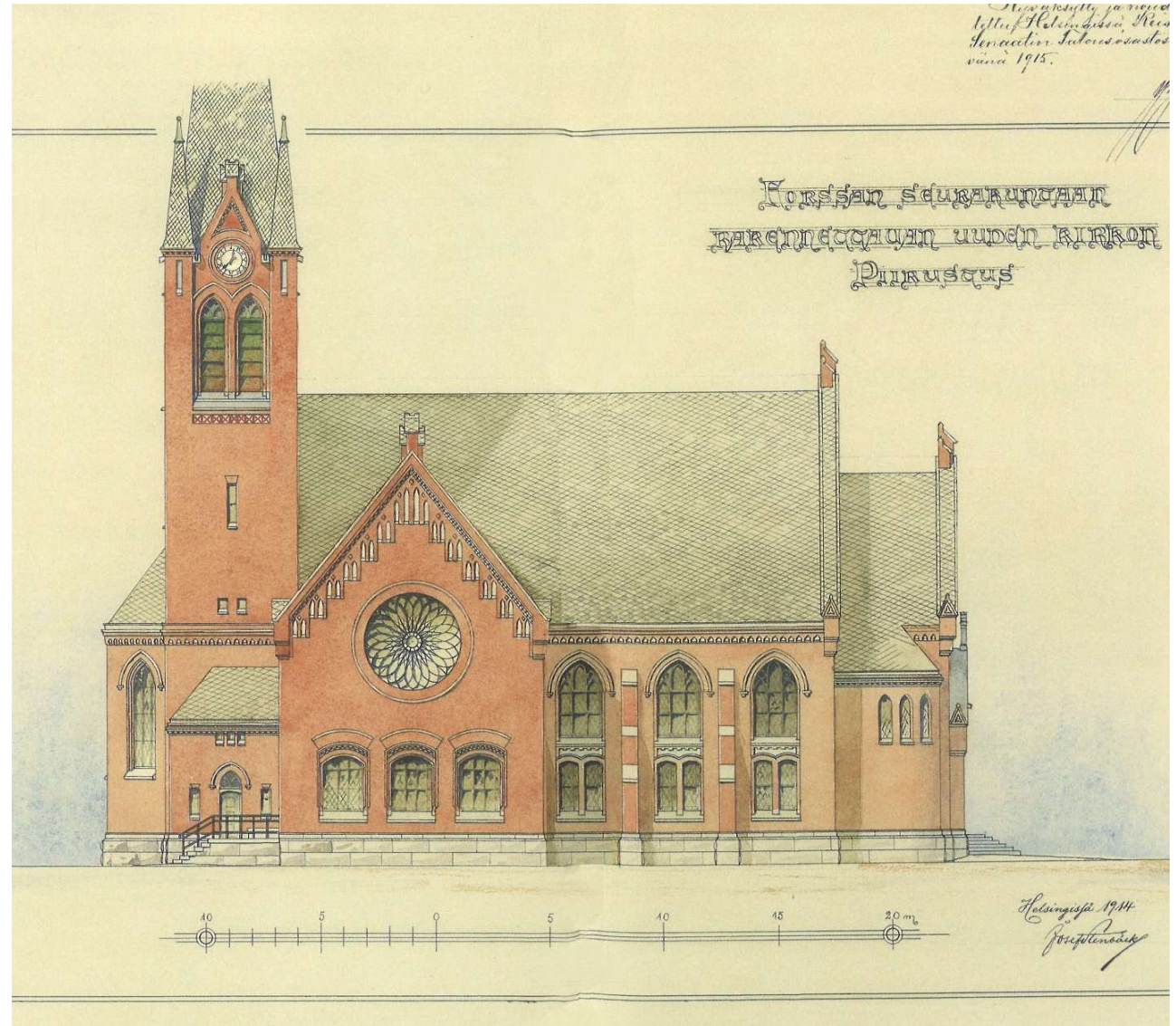
D-ehdotus

Stenbäck teki toimikunnan ehdotusten pohjalta uudet suunnitelmat nimellä D-ehdotus. Piirustukset olivat valmiita heinäkuun alussa 1914. Urut täytyi siirtää D-ehdotuksessa alttarin takaa kirkon itäpuolelle, jotta saarnatuolin saisi siirrettyä pois keskeltä kirkkosalia lähemmäs alttaria.

Stenbäck piirsi kolme isoa suippokaarista ikkunaa alttarin taakse kuoriapsikseen, joihin pystyisi teettämään alttaritaulun lasimaalauksina. Tällöin kuori ja alttari olivat suoraan länsipuolen ulkoseinän kohdalla. Kuoren takana alun perin sijainnut sakaristo siirtyisi kellotornin kohdalle maantasokerroksen.

Seurakuntakomitea hyväksyi 7.7.1914 pidetyssä kokouksessa saarnatuolin paikan sekä muutokset urkujen sijaintiin liittyen. Heinäkuussa 1914 valmistuneet rakennuspiirustukset asetettiin esille rukoushuoneeseen elokuun alussa, jolloin seurakuntalaiset näkivät tulevan kirkon muodot.

Piirustuksia ihailtiin ja suunnitelmaa pidettiin onnistuneena. Kirkon rahoituksen kannalta tärkein henkilö K. E. Palmén oli myös paikalla 9.8.1914 kirkkokokouksessa, jossa hyväksyttiin lopulliset suunnitelmat. (Aaltonen 1947)

Kuva 17. Hyväksytyyn suunnitelmaversioon julkisivupiirros etelään (Forssan seurakunta n.d.).

Arkkitehti Josef Stenbäck

Kirkon suunnittelijaksi valikoitui vapaaherra Palménille jo entuudestaan tuttu arkkitehti Josef Stenbäck. Palmén ja Stenbäck molemmat olivat opiskelleet Polyteknillisessä opistossa Helsingissä ja myöhemmin myös opettaneet samassa korkeakoulussa.

Vapaaherra Palmén keskittyi opiskeluissaan mekaniikkaan, matematiikkaan ja filosofiaan. Vuonna 1883 Palmén muutti takaisin Suomeen hetken ulkomailla opiskeltuaan ja aloitti geometrian opettamisen. Hän toimi Polyteknillisen opiston vararehtorina vuoteen 1896 asti ja aloitti Forssan Osakeyhtiön Isännöinnin kolme vuotta myöhemmin.

Josef Stenbäck opiskeli puolestaan arkkitehdiksi ja insinööriksi. Palménin tapaan hän myös opiskeli ulkomailla ja asui Saksassa useita vuosia. Stenbäck palasi Suomeen Polyteknilliseen opiston rakennusopin opettajaksi vuosiksi 1886–1919. Samoihin aikoihin Palmén toimi koulussa opettajana ja vararehtorina. Stenbäck syntyi 2.5.1854 Alavudella. Hänen isänsä oli pappi, jolla todennäköisesti oli vaikutusta Stenbäckin kirkkorakentamiseen erikostumisena.

Stenbäck suunnitteli uransa aikana 35 kirkkoa sekä teki kirkkojen korjaussuunnitelmia. Enimmäkseen hän suunnitteli kivi- ja tiilikirkkoja, mutta myös puukirkkoja. Lisäksi hän laati kustannusarvioita ja oli usein urakoitsijana tai rakennustöiden valvojana.

Ensimmäiset Stenbäckin suunnittelemat kirkot ovat vuosina 1891–1893 rakennettuja. Suurimpia Stenbäckin suunnittelema tiilikirkkoja ovat Mikkelin Tuomiokirkko (valmistunut v.1897) sekä Kotkan (1898), Joensuun (1903), Forssan (1917) ja Kauhan (1925) kirkot. Killinkoskelle vuonna 1928 valmistunut puukirkko on viimeinen Stenbäckin suunnittelema kirkko.

Stenbäck noudatti suunnitelmissaan pääosin uusgoottilaista muotokieltä, mutta useissa hänen suunnitelmissaan näkyy vaikutteita ajalle tyyppillisestä kansallisromanttisesta tyylistä ja jugendista. Hän otti hyvin paljon vaikutteita Saksan kirkkoarkkitehtuurista ja viittasi usein maan arkkitehteihin ja teoksiin kirjeissään.

(Forssan Lehti 1924, Suomen Teollisuus 1927)

(Lindberg 1934, Linnilä, Savikko & Tiirakari 2016)

Kuva 18. Arkkitehti Stenbäckin mainos vuonna 1903 julkaistussa sanomalehdessä (Kansalliskirjasto n.d.).

Kuva 19. Gallen-Kallelan vuonna 1905 maalaama muotokuva Josef Stenbäckistä (Akseli Gallen-Kallelan catalogue raisonné -hanke n.d.).

Kirkon rakentaminen

Rakennustyöt vuosina 1914–1916

Elokuussa 1914 pidetyssä kirkonkokouksessa seurakuntakomitea oli muodostanut rakennustoimikunnan. Toimikunnan jäseniksi valittiin insinööri J. Elers, agronomi I. Carlsted, rakennusmestarit J. V. Lahtinen ja K. Lekkala sekä maanviljelijä K. Tölö. Seurakuntakomitea oli valtuuttanut rakennustoimikunnan aloittamaan rakennustyöt 10.10.1914.

Rakennustoimikunnan marraskuun kokouksessa suunniteltiin kivityöt valmiiksi kesäkuun alkuun 1915 ja muuraustyöt saman vuoden syksyyn mennessä. Vuoden 1916 aikana tavoitteena oli saada valmiiksi sisustustyöt kevääseen ja maalaustyöt keskikesään mennessä.

Tiiviiseen aikatauluun vaikutti uutinen maailmansodan alkamisesta 1.8.1914. Etenkin tuleva inflaatio pakotti seurakuntakomitean asettamaan kirkon nopean rakentumisen komitean tärkeysjärjestyksessä ensimmäisten joukkoon.

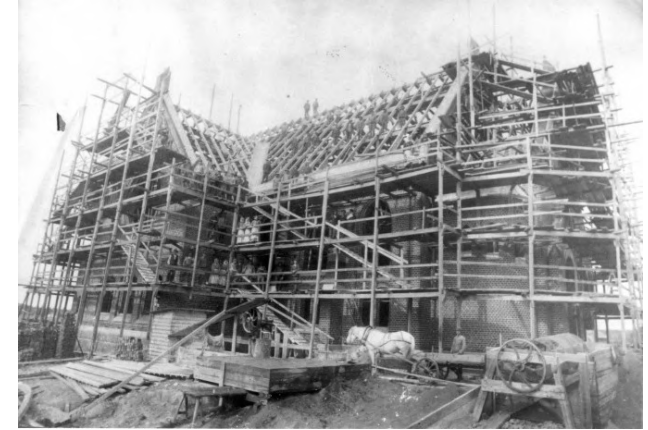
Pihan tasoitustyöt pyrittiin aloittamaan jo syksyllä 1914, joten asemapiirustus täytyi viimeistellä nopeasti. Tammelan kunnanvaltuustolle ehdotettiin 10 000 markan korottoman lainan myöntämistä Forssan seurakunnalle. Lainan avulla olisi mahdollista maksaa tasoitustöitä tekevien palkat ja rakennusprojektin myötä alueen työttömyys vähenisi samalla.

Rakennustoimikunta pyrki rakentamisen alkuvaiheessa säästämään lisää kustannuksissa, jotta kirkko valmistuisi epävarmoista ajoista huolimatta. Ennen muuraustöiden aloittamista rakennusmestarit Lahtinen ja Lekkala johtivat rakennustöitä ja vastasivat kirjanpidosta, joten erillistä työjohtajaa ei tarvinnut vielä palkata.

(Aaltonen 1947)

Väliaikainen kirkko

Vuonna 1888 valmistunut Kuhalan rukoushuone toimi forssalaisten kirkkona uuden kirkon rakentamisen aikana. Tammelan papit kävivät rukoushuoneella pitämässä hartaustilaisuuksia sekä jumalanpalveluksia jo vuodesta 1891 alkaen. Kuhalan rukoushuone vihittiin vuonna 1913 väliaikaiseksi kirkoksi vuoteen 1918 asti. (Peltovuori 1993)

Kuva 20. Kirkon rakennustyömaa ennen syksyä 1916 (Forssan museo n.d.).

Kuva 21. Väliaikaisena kirkkona toimineen Kuhalan rukoushuoneen alttari (Aallon valokuvaamo n.d.).

Keväällä 1915 kirkon rakennustyöt pyrittiin aloittamaan heti sään muuttuessa suotuisammaksi. Inflaatio alkoi jo näkyä rakennustarvikkeiden hinnoissa. Raudan ja sementin nousseen hinnan takia arkkitehti Stenbäck ehdotti, että kirkon holvien rakenteena olisikin tiili teräsbetonin sijaan. Hänen mukaansa tiiliholviratkaisulla kirkko voitaisiin saada vesikattoon asti rakennettua vielä vuoden 1915 aikana. Teräsbetoniholvausten valitseminen puolestaan viivästyttäisi muuraustöitä pahimassa tapauksessa seuraavan vuoden puolelle.

Tasointöiden ja kivijalan valmistumisen jälkeen keväällä 1915 muuraustyöt aloitettiin. Muurausta suoritti alun perin ulkopaikkakuntalainen rakennusmestari M. Suojala. Urakoitsija valittiin todennäköisesti säästösystä, sillä paikallisten muurarien urakkahinta oli kalliimpi.

Julkisivu- ja koristetiilien puute keskeytti muuraustyöt useiksi kuukausiksi. Forssan tiilitehtaan savi osoittautui soveltumattomaksi julkisivu- tai koristetiiliin, joten uutta savea täytyi kaivaa Linikkalan Heikan maalta. Muuraustöiden ollessa pysähdyksissä jatkettiin sementtipaanujen ja permantolaattojen tekoa loppusyksyyn 1915 mennessä.

Rakennustoimikunta pystyi jatkamaan muuraustöitä maaliskuussa 1916. Paikalliset muurarit olivat myös ehtineet alentaa omaa urakkahintaansa,

Kuva 22. Forssan kirkon rakennustyöt vuonna 1916 (Forssan museo n.d.).

joten rakennustoimikunta purki rakennusmestari Suojalan kanssa tehdyn sopimuksen. Helsingistä tulleiden muurarien työn jälkeä ei pidetty myöskään tarpeeksi laadukkaana. Kirkko saatiin syksyyn 1916 mennessä vesikattoon asti rakennettua.

Tiiliholvit teräsbetoniholvien sijasta nopeuttivat rakennustöitä sekä tekivät holveista koristeellisempia. Vesikaton valmistumisen myötä rakennustöitä jatkettiin myös tulevan talven läpi.

(Aaltonen 1947)

Rakennustyöt vuonna 1917

Talven 1917 aikana kirkossa tehtiin sisärappaus- ja permantotöitä. Rakennustarvikkeiden hintojen nousu loppuvuoden 1916 aikana hankaloitti rakennustöitä sisällä. Kuparipellin hinta oli noussut huomattavasti sekä käyttöön soveltuvaa kipsiä oli vaikea saada. Sisätiloissa esimerkiksi pilarien päät sekä seinäkonsolit täytyi tehdä väliaikaisiksi.

Alkuvuonna 1917 rakennusaineiden hinnat nousivat yhä enemmän ja lisäksi inflaation takia palkkasummia oli nostettava. Työntekijät alkoivat esittää uhkavaatimuksia palkkoihin ja työaikaan liittyen, mikä alkoi yleistyä kaikilla työmailla.

Rakennustoimikunta harkitsi jo työn keskeyttämistä hetkeksi, mutta seurakuntakomitea kehotti jatkamaan töitä. Tilanne saattaisi vain pahentua ajan kuluessa. Kirkko saatiinkin suurimmalta osin valmiiksi vuoden 1917 aikana.

Seurakunta ei taloudellisesti vaikean tilanteen takia hankkinut vielä kirkonkelloja, kellotauluja, lämmityslaitteita, kattokruunuja tai saarnatuolin messinkikoristeita. Myös alttaritauluna toimivat kuorin ikkunalasit vain pohjustettiin. Tammelan kirkon käytöstä poistuneet kamiinat toimivat väliaikaisina lämmityslaitteina.

Rakennustoimikunnan päätöksiä ja toimintaa kirkon rakentamisaikana on pidetty kehumisen arvoisena. Esimerkiksi lyhyt keskeytys muuraustöissä syksystä 1915 talveen 1916 asti johtui ulkopuolisista tekijöistä, kuten tiliin käytettävän saven soveltumattomuudesta.

Insinööri Jalo Elersin 18.11.1917 esittämän rakennuskertomuksen mukaan kirkon rakennusaikana ei sattunut vakavia onnettomuuksia. Vastaavan kokoisilla työmailla tätä pidetään jopa harvinaisena siihen aikaan. (Aaltonen 1947)

Kuva 23 (ylä). Kirkon kellotornin soittoluukkujen muuraustyöt (Esko Aaltonen n.d.).

Kuva 24. Kalliomäki kellotornin rakennustelineeltä kuvattuna vuonna 1916 (Forssan museo n.d.).

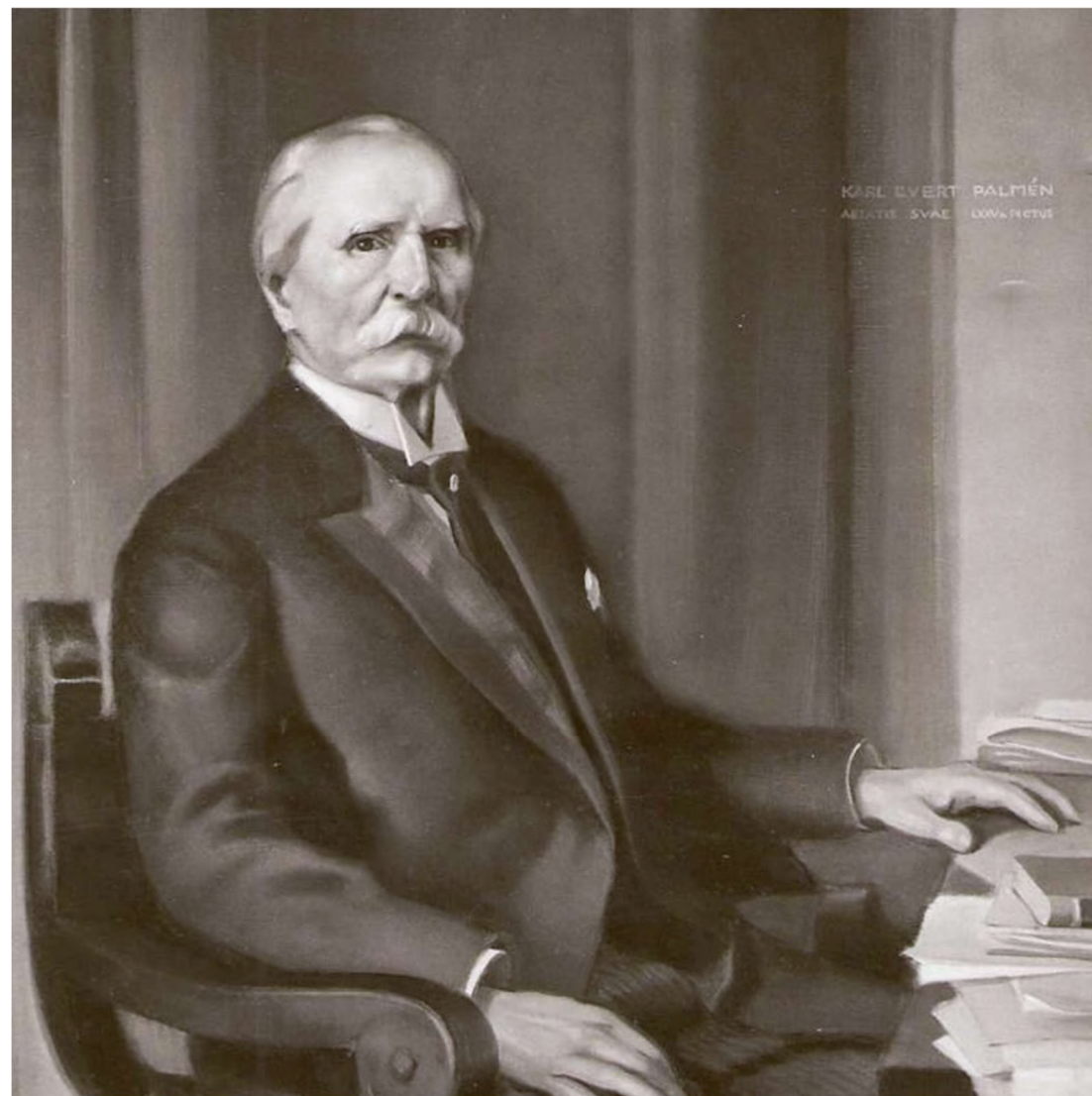
Forssan Osakeyhtiön lahjoitukset

Forssan Osakeyhtiö osallistui merkittävästi Forssan kirkon rakennuskustannuksiin. Rakennustöiden alkamisen aikana yhtiö lahjoitti seurakunnalle rakennustarvikkeita 50 000 markan arvosta. Keväällä 1916 seurakunta sai vielä 30 000 mk:n arvosta rakennustarvikkeita. Kesällä 1917 kirkon sisustustöitä ja urkujen hankintaa varten seurakunta sai tehdasyhtiöltä lahjoituksena 50 000 markkaa.

Pystyäkseen jatkamaan rakennustöitä vuoden 1917 aikana seurakuntakomitea oli hankkimassa 50 000 markan lainan mm. palkkoja ja jatkuvasti nousevia hintoja varten. Vapaaherra Palmén ilmoitti kuitenkin, että yhtiö lahjoittaisi vielä 60 000 markkaa.

Varsinainen myöhempi lahjoitus nousi tilikirjojen mukaan 74 000 markkaan, joten summa kattoi suuren osan urkuihin vaadittavasta hankintahinnasta. Lopulta Forssan kirkon rakennustöitä varten saatiin tehdasyhtiöltä yhteensä 204 000 markkaa, joka kattoi kaksi kolmasosaa kustannuksista.

(Forssan Lehti 1922, Aaltonen 1947)

Kuva 25. Vapaaherra Karl Evert Palménin muotokuva (Forssan museo n.d.).

Käyttöön vihkiminen 1918

Forssan kirkon vihkimisjuhla suunniteltiin järjestettäväksi 31.10.1917, sillä silloin olisi myös uskonpuhdistuksen alkamisen 400-vuotisjuhlapäivä. Insinööri Elers oli ilmoittanut seurakuntakomitealle kirkon olevan käyttövalmis syksyllä ja vihkimispäivä ilmoitettiin jo tuomiokapitulille. Vihkimisjuhlan ohjelma sekä koristelu oli myös jo ehditty suunnitella syksyyn mennessä

Urkuja ei tosin saatu ajoissa valmiiksi, eikä seurakuntakomitea halunnut vihkiä kirkkoa sen ollessa keskeneräinen. Myös muut välttämättömät rakennustyöt saatiin päätökseen vasta 31.10.1917. Kirkon vihkimisjuhla jouduttiin näistä syistä siirtämään vuoden 1918 kevääseen, eikä siellä voinut järjestää uskonpuhdistusjuhlaa tai muitakaan tilaisuuksia ennen sitä.

Tammikuussa 1918 alkanut punaisten vallankumous ja siitä seurannut sisällissota näkyi Forssassa laitosten haltuunotossa ja tarkemman valvonnan alaisena toimimisena. Punakaarti otti myös Forssan kirkon haltuunsa. Vihkimättömäksi jäänyt kirkko toimi noin kaksi kuukautta varastorakennuksena viimeistään 26.4.1918 asti, jolloin loputkin punakaartilaisista olivat vetäytyneet Forssasta.

Kirkossa säilytettiin aseita ja ammuksia sekä kellaria käytettiin kaatuneiden ruumishuoneena. Kuuropuheiden levitessä paikkakuntalaiset alkoivat pelätä, että kirkko räjäytettäisiin punakaartin mahdollisen paniikinomaisen vetäytymisen yhteydessä. Pelätty ”poltetun maan taktiikan” ei kuitenkaan toteutunut kirkon kohdalla huhtikuussa 1918.

Urkujen hankintaa käsiteltiin syksyn 1916 aikana pidetyissä kokouksissa, mutta taloudellisen tilanteen takia niiden hankkimista pitkitettiin. Maaliskuussa 1917 vapaaherra K. E. Palmén ilmoitti Forssan Osakeyhtiön lahjoittavan varoja urkujen hankintaa varten. Urut tilattiin Kangasalalta Tulenheimon urkutehtaalta, ja niiden hinta oli ehtinyt jo nousta edellisen vuoden kustannusarviosta.

Urkujen tilaamisen jälkeen niiden valmistumista ja viritystä toivottiin 20.10.1917 mennessä. Urkutehtaalla oli kuitenkin ongelmia saada sinkkilevyä mistään päin Suomen suuriruhtinaskuntaa urkujen pillejä ja fasadia varten. Venäjältä ei myöskään ollut mahdollista tuoda materiaalia maaliskuun 1917 vallankumouksen takia. Urut valmistuivat lopulta elokuun puolivälissä 1918.

(Aaltonen 1947, Peltovuori 1993)

Kuva 26. Vihkimisjuhlan aikana otettu valokuva kirkkokuorosta urkuparvella (Forssan museo n.d.).

Kirkon vihkimisjuhla järjestettiin 15.9.1918, jolloin sisätilat oli koristeltu kasvein ja köynnöksin. Piispa edusti teologian tohtori Erkki Kaila, joka suoritti kirkon vihkimisen. Lähes vuodella myöhästyneeseen tilaisuuteen oli ehditty jo aikaisemmin valita juhlatoimikunta sekä suunnitella juhlaulkaisu Forssan lehteen.

Vihkimisjuhlaan osallistui yli 2000 henkilöä. Forssan entiset papit puolisoineen, rakennustoimikunnan jäsenet, urkutehtailija sekä arkkitehti Stenbäck olivat kutsuvieraina. Juhlapäivällisen tarjosi Forssan Osakeyhtiö ja sen aikana mm. vapaaherra Palmén, pankinjohtaja Juho Kivikoski sekä tohtori Kaila pitivät puheensa.

Palménin ja Forssan Osakeyhtiön antamaa avustusta korostettiin useassa puheessa. Rakennuslautakunnan ja kirkon arkkitehdin aikaansaannoksia puolestaan arvostettiin Palménin lausumassa juhlapuheessa. Vihkimisen jälkeen 15.9.1918 Forssan kirkko otettiin käyttöön jumalanpalveluksia ja vastaavia tilaisuuksia varten. (Aaltonen 1947)

Kuva 27. Pihatyöt olivat vielä kesken kirkon vihkimisjuhlan aikana vuonna 1918 (Valokuvaamo Hellas 1920).

Kirkon muutosvaiheet

1920-luku

Piha 1920–1923

Kirkon tontin muokkaaminen paljaasta kalliomaasta puistomaisemmaksi jatkui vielä pitkään kirkon valmistumisen jälkeen 1920-luvulla. Räätäli Cederholmin perikunnan mökki purettiin kirkon tontilta vuonna 1920, sillä mökin vuokratontti oli irtisanottu jo kaksi vuotta aikaisemmin. Keväällä 1920 kirkkoneuvoston kokouksessa tuotiin esille kirkkopihan epäsiisteys.

Sanomalehteen julkaistuilla ilmoituksilla pyrittiin rajoittamaan tarpeetonta läpikulkua ja tontin käyttöä kotieläinten ruokintaan. Kun esimerkiksi häiriötä aiheuttava nuoriso ei ilmoituksista huolimatta lähtenyt vanhalta oleskelupaikaltaan, päätettiin nimetä yksi Kalliomäen asukkaista valvomaan järjestystä. Myös koirien pito kirkon sisällä jumalanpalveluksien aikana kiellettiin. Myöhemmin kirkon pihalle lisättiin varoitustaulu, jossa vaadittiin noudattamaan järjestystä sekä siisteyttä kirkon pihapiirissä ja sisällä.

Kirkonkellot 1922

Kolme erikokoista kirkonkelloa tilattiin 1922 Saksasta, ja ne saivat omat nimet latinaksi sekä suomeksi. Isoimmalle kellolle annettiin nimi Deo gloria (Jumalalle kunnia), keskikokoiselle kellolle Patriae lux (isänmaalle valo) ja pienimmälle Labori pax (työlle rauha). Vapaaherra Palmén lupasi 28.1.1917 lahjoittaa kellot, kun seurakuntakomitea oli onnittelemassa hänen 60-vuotissyntymäpäiväänsä. Nämä kolme kelloa painoivat yhteensä 3561,5 kilogrammaa.

Alttaritaulun lasimaalaukset 1923

Kirkkovaltuusto tilasi vuonna 1922 lasimaalaukset. Kirkon suunnitteluvaiheessa arkkitehti Stenbäck päätyi ratkaisuun, jossa kuorin kolme eri ikkunaa muodostaisivat alttaritaulun. Vaihtoehtona alttaritaulun tekijöiksi olivat helsinkiläinen taiteilija Eric O. W. Ehrström tai saksalainen toiminimi Puhl & Wagner. Komitea suosi enemmän kotimaista taiteilijaa, joten Eric Ehrström valittiin työhön. Ehrströmin puoliso Olga Gummerus-Ehrström maalasi mm. henkilökuvien kasvot.

Toukokuussa 1923 arkkitehti Stenbäckin valvoma lasimaalaukset saatiin valmiiksi. Arkkitehdin alkuperäisen ehdotuksen mukaan kirkkosalista

katsottuna vasemmanpuoleinen lasimaalaus esitti Kristuksen syntymistä, keskimäinen ristiinnaulittua Kristusta sekä oikeanpuoleinen hänen taivaaseensa astumistaan. Stenbäck oli suunnitteluvaiheessa ehdottanut myös alttarin taakse lisättäväksi veistoryhmää, mutta niitä ei tilattu jälkeempään. Kristuksen veistos tuotiin 1920-luvulla siunauskappelista kirkon keskimäisen kuori-ikkunan eteen väliaikaiseksi alttarikoristeeksi.

(Aaltonen 1947, Kyander 1997, Forssan Lehti 1922)

Kuva 28. Kirkon kuori lasimaalauksen lisäämisen jälkeen (Valokuvaamo Hellas 1923).

Sähkötyöt 1924

Vuonna 1924 Forssassa tasavirta muutettiin vaihtovirraksi, jonka takia kirkossa täytyi tehdä muutostöitä. Kaikki vielä väliaikaiset ja rapistuneet sähköjohdot uusittiin. Urakoitsijana toimi helsinkiläinen Sähkö Oy. Sähkötöiden kustannukset nousivat 45 000 markkaan, sillä samaan aikaan ostettiin viisi kirkkokruunua.

Aita ja portti 1924

Stenbäck teki vuonna 1923 luonnokset kolmesta erilaisesta aitatyypistä: kivi-, rauta- ja puuaidasta. Puuaitaehdotus hylättiin heti, ja kivi- sekä rautaaidasta pyydettiin urakkatarjoukset. Lopulta hyväksyttiin rakennusmestari Leikkalan suunnitelmaversio. Portti ja betoniaita valmistuivat kesällä 1924.

Sisämaalaukset 1927

Kirkon sisämaalaukset saatiin valmiiksi vuonna 1927. Vielä kirkon vihkimistilaisuuteen paljaaksi jätetyt kuorin ruoteet ja holvit saivat nyt köynnöskuvioinnin. Taiteilija Ehrström suoritti kuoren koristeellisemmat holvimaalaukset. Ennen vuoden 1927 loppua saarnatuoliin saatiin hankittua messinkikoristeet sekä alttarin verhoilut viimeisteltiin.

(Aaltonen 1947, Uusi-Hakimo 1988)

Kuva 29. Kirkon kuorin maalaustyöt (Valokuvaamo Hellas 1927).

1950-luku

Lämmityslaitteet 1950

Kirkkoon tuli päivittää 1950-luvun alussa keskuslämmityslaitteet sekä lämpöjohdot. Lämmityslaitteista oli saatu urakkatarjouksia jo vuonna 1948 hämeenlinnalaiselta Veljekset Helander Oy:ltä ja Riihimäen Vesi ja Lämpö Oy:ltä.

Kustannusarvio kellarin kattilalaitoksen, paisuntaastian, lämpöpatterien ja putkiverkoston lisäämisestä vaihteli urakoitsijoilla 1 185 000–1 310 000 markan välillä. Kesäkuussa 1950 tehdyn urakkasopimuksen mukaan kirkon lämpöjohdot lisäsi lopulta helsinkiläinen Vesijohtoliike-Huber Oy.

Julkisivut ja kellotaulut 1952

Kirkon julkisivuissa alkoi näkyä säävaurioita 1950-luvulle tultaessa. Julkisivutiilet olivat ehtineet rapautua erityisesti eteläpuolen ulkoseinissä ja kellotornin kohdalla. Myös maalaukset kirkon sisällä olivat alkaneet rapistua. Kirkon ensimmäinen julkisivukorjaus tehtiin vuonna 1952.

Samana vuonna kirkkoon lisättiin viimein aikaa näyttävät kellotaulut kaikkiin neljään pääilman-suuntaan. Forssan seurakunta sai kellokoneiston ja kellotaulut lahjoituksena apteekkarina John Hjeltiltä ja hänen puolisoltaan Lucie Hjeltiltä. John Hjelt toimi apteekkarina Forssassa vuodesta 1902 lähtien ja oli arvostettu paikallisissa seurapiireissä.

Ennen lahjoitusta kellotaulujen tilalla oli medaljongit odottamassa vaihdosta oikeisiin kellotauluihin. Kesän 1952 aikana myös kirkon sisätilat maalattiin uudelleen, alttariin lisättiin valkoiset tekstiilit ja etupenkkeihin asennettiin kuulolaitteet.

(Uusi-Hakimo 1988)

Kuva 30. Kirkon eteläjulkisivu ennen 1950-lukua (Vallinheimo 1944).

Kuva 31. Kirkko ennen kellotaulujen lisäystä (Valokuvaamo Hellas 1920–1929).

Kuparikatto 1957

Kirkon vesikatto uusittiin vuonna 1957. Tuolloin betonipaanukatteen päälle lisättiin saumattu kuparikate. Kuparikatetta ei tarvinnut esimerkiksi korjausmaalata jatkossa, sillä patina muodosti oman suojaavan kerroksensa. Uuden vesikaton väri vaihtuikin ajan saatossa kuparin pronssisesta väristä ensin tummanruskeaksi ja myöhemmin vihertäväksi.

Urkujen peruskorjaus 1959

Kirkon alkuperäiset vuonna 1918 kangasalalaiselta Tulenheimon urkutehtaalta tulleet urut peruskorjattiin vuonna 1959. Kun kirkko oli saatu korjattua juhlavampaan kuntoon ulkoa ja sisältä 1950-luvun loppuun mennessä, alkoi Forssan seurakunta keskittyä muiden kiinteistöjen korjaamiseen sekä rakentamiseen.

(Uusi-Hakimo 1988)

Kuva 32. Forssan kirkko 1950-luvun julkisivukorjauksen sekä kellotaulujen ja kuparikaton lisäämisen jälkeen (Pekka Lyytinen 1960–1969).

1970-luku

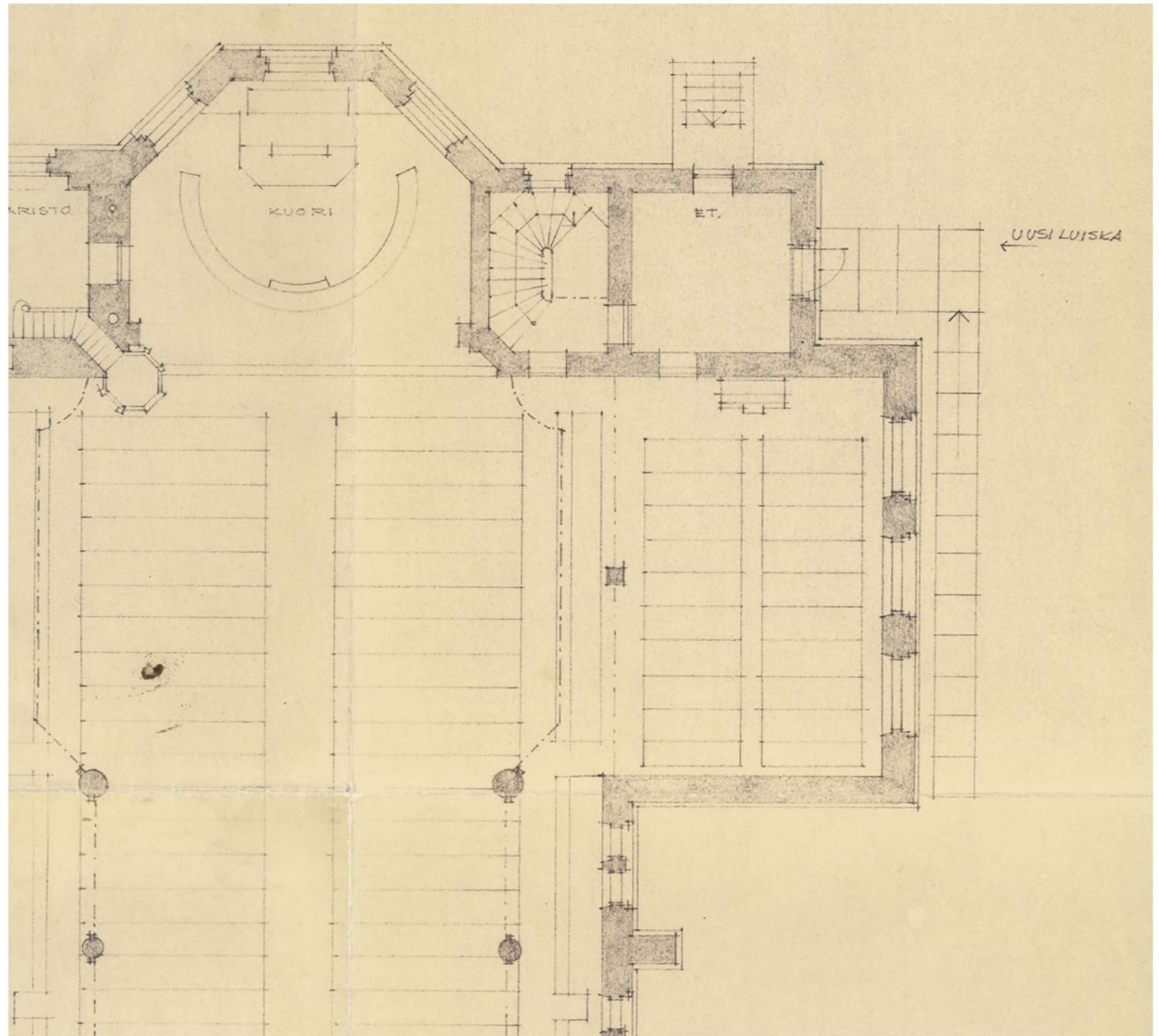
Ulkoportaat 1970

Kirkkoon oli jälleen aika kohdistaa korjaustoimenpiteitä 1970-luvulla. Vuonna 1970 kirkon eteläpuolelle pappilan pihalta johtavat ulkoportaat uusittiin. Uusiin portaisiin tuli noin 4,5 metrin nousun aikana kaksi jyrkkyyttä vähentävää lepotasannetta sekä kaiteet portaiden reunoille ja keskelle.

Luiska 1972

Kirkon esteettömyyttä lisättiin rakentamalla seurakuntasalin sisäänkäynnin kohdalle luiska vuonna 1972. Todennäköisesti metalliritiläinen luiska kulki kirkon pohjoispuolisen poikkivarren päädyn kohdalta. Eteisen pohjoispuolen ikkuna muutettiin vuonna 1971 laadittujen julkisivu- ja pohjapiirustusten mukaan ulko-oveksi, jolloin tilaan muodostui kaksi erillistä ulko-ovea länteen ja pohjoiseen. Liikkumisrajoitteiset, kuten pyörätuolin käyttäjät pääsivät nyt kirkkosaliin ilman porrasaskelmia seurakuntasalin kautta.

(Forssan seurakunnan arkisto 2025)

Kuva 33. Suunnitelma vuonna 1972 lisätystä luiskasta (Forssan seurakunnan arkisto 1971).

Sähkötyöt 1975

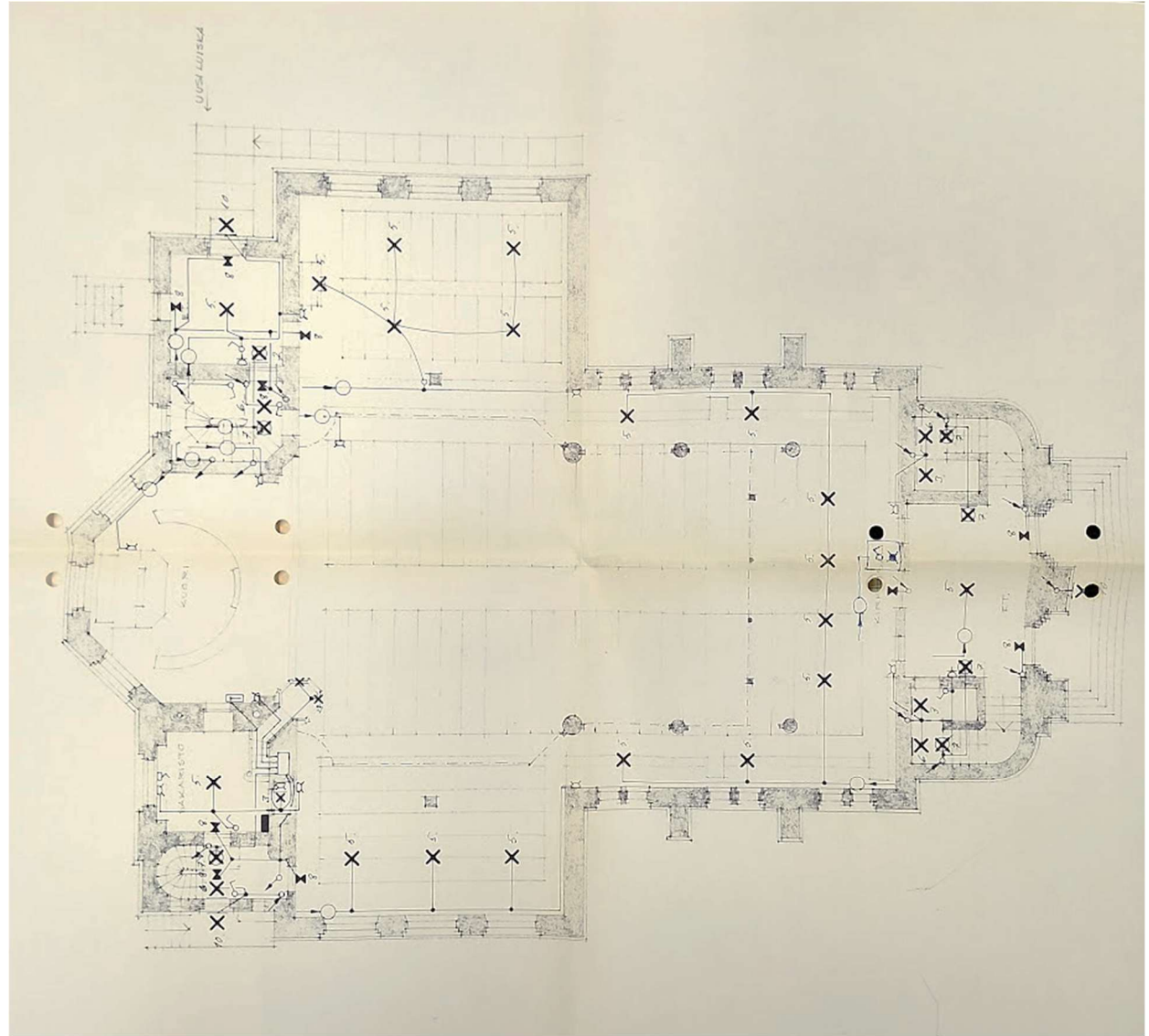
Vuonna 1975 kirkkoon uusittiin sähköt ja valaisimet Sähkö-Lähteenmäki Oy:n urakoimana. Kirkkosalissa olevien viiden kattokruunun johdot uusittiin. Kirkko myös varustettiin merkki- ja hätävalaistuksella, jonka keskus asennettiin kellariin. Voimajohdot öljypolttimeen, lämpöjohtopumpuihin, urkuihin, tornin kellon moottoriin ja soitto-kelloihin uusittiin.

Akustiikka 1975

Kirkon akustiikka oli osoittautunut ajan myötä puutteelliseksi. Kirkko kaikui rovastin raportin mukaan häiritsevästi erityisesti tyhjänä. Kirkollisina juhlapyhinä salin ollessa täynnä havaittiin myös muita akustisia ongelmia, sillä puheen selkeys vaihteli huomattavasti eri istumapaikoilla. Tästä syystä kirkkoon lisättiin vuonna 1975 kaiutinpylväitä ja induktiosilmukka kuulorajoitteisia varten.

(Uusi-Hakimo 1988)

(Forssan seurakunnan arkisto 2025)

Kuva 34. Insinööritoimisto R. Andersonin vuonna 1975 laatima valaisinkaavio maantasokerroksesta (Forssan seurakunnan arkisto 1975).

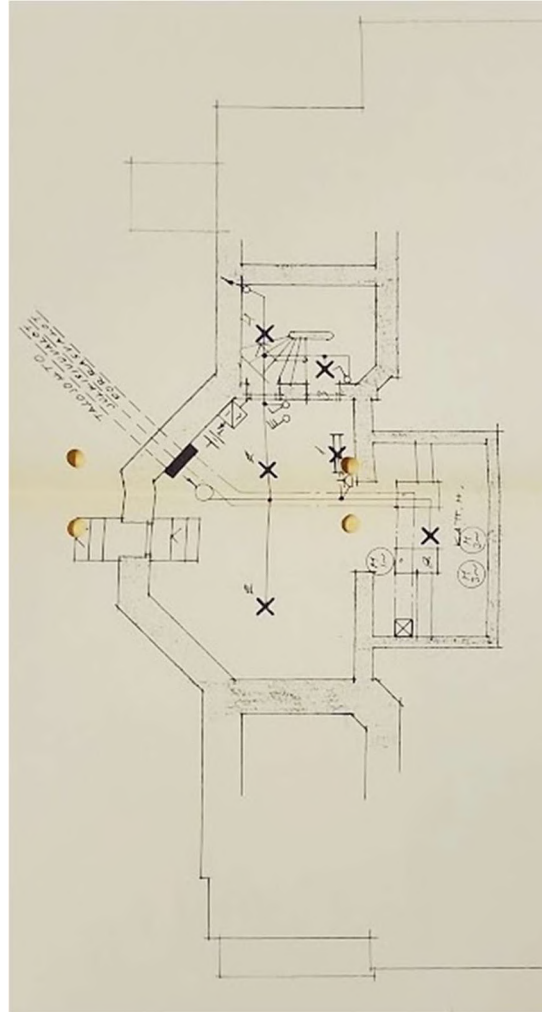
Maalaustyöt 1975–1976

Kirkon ulkomaalaus suoritettiin Martti Louhelon urakkatarjouksen mukaan 15.9.1975 mennessä. Myöhemmin kevään 1976 aikana Maalausliike S-E Kallioinen toteutti sisämaalauksen. Sisäseinien harmaanruskea väritys eteisissä, porrashuoneissa ja sakastissa korvattiin valkoisen sävyisellä lakka-maalilla. Kirkkosalin seinien alaosan tummempi rajaus muutettiin vaaleansävyiseksi. Kirkkosalin ja lehterin puolattioiden päälle maalattiin uusi kerros. Alttarin puukoroke sekä urku- ja kuoroparven matto uusittiin.

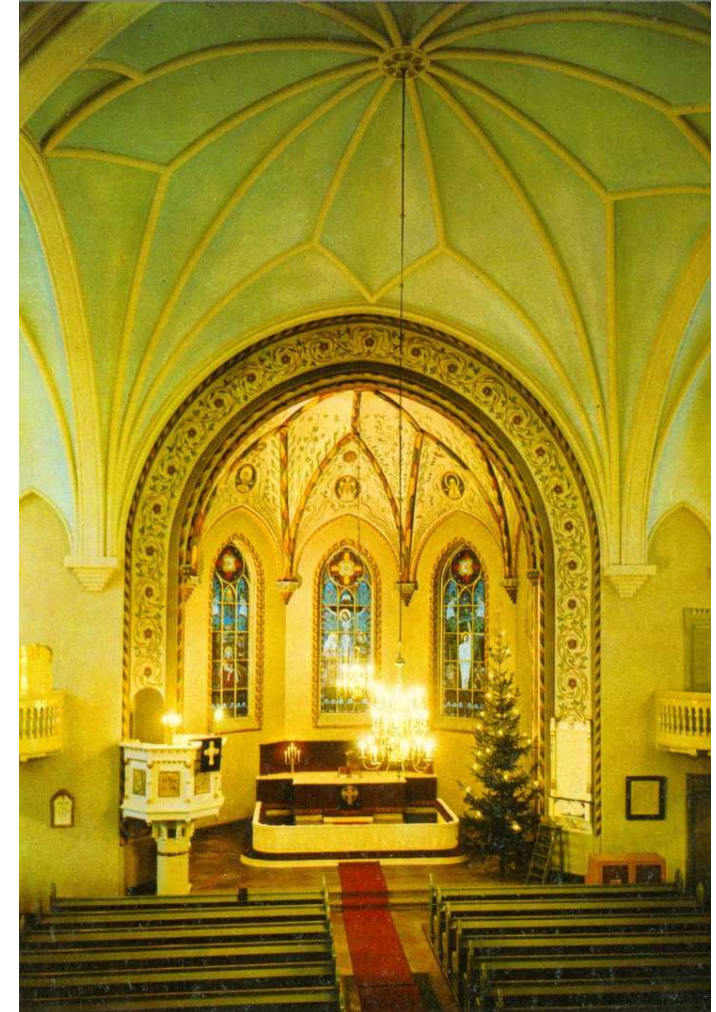
Eteisten, porrashuoneen ja sakariston katot maalattiin samalla valkoisella sävyllä kuin seinät. Kirkkosalin alakatto maalattiin ruoteiden väliin jääviltä osin vaaleansinisen sävyiseksi joko 1950-luvun korjausmaalauksen yhteydessä tai viimeistään vuoden 1976 sisämaalauksen aikana.

Kirkkosalin penkkeihin tehtiin ainoastaan paikkausmaalauksia. Putkien ja lämpöpattereiden lastulevystä tehdyt suojukset maalattiin vastaamaan ympäristön värejä. Ulkoseinien vuotokohdat tarkastettiin ja tarvittaessa saumattiin uudelleen, sillä sisäseinien maali oli hilseillyt ulkoa tulleen kosteuden vuoksi.

(Forssan seurakunnan arkisto 2025)

Kuva 35. Kellarikerroksen valaisinkaavio (Forssan seurakunnan arkisto 1975).

Kuva 36. Kirkkosalin värimailma vuoden 1976 jälkeen (Forssan museo n.d.).

Urkujen uusiminen 1979

Uudet urut päätettiin hankkia vuonna 1979 espoolaiselta Veikko Virtasen urkurakentamolta. Urkujen kustannuksia lisäsivät lehterin rakenteisiin vaadittavat muutostyöt. Yrjö Mykkänen laati suunnitelmat lehterin lattiataason laskemisesta ja insinööri Heimo Ojala vastasi sähkösuunnitelmista. Urkujen taakse rakennettiin lisäksi erillinen tila.

Vanhoiden urkujen purkaminen toteutettiin kirkkokuorolaisten talkootyönä. Keväällä 1979 kirkon vanhat urkupillit myytiin huutokaupassa, ja myynnistä saaduilla varoilla voitiin säästää palkkakuuluissa sekä täydentää urkurahastoa. Uusiin urkuihin saatiin näin ylimääräinen, mutta tarpeellisenä pidetty äänikerta. Urkujen vihkimisjuhla järjestettiin 2.6.1979. (Uusi-Hakimo 1988)

Kuva 37. Vuonna 1979 uusitut urut.

Kuva 38. Kirkon alkuperäiset urut (Arvi Aalto 1947).

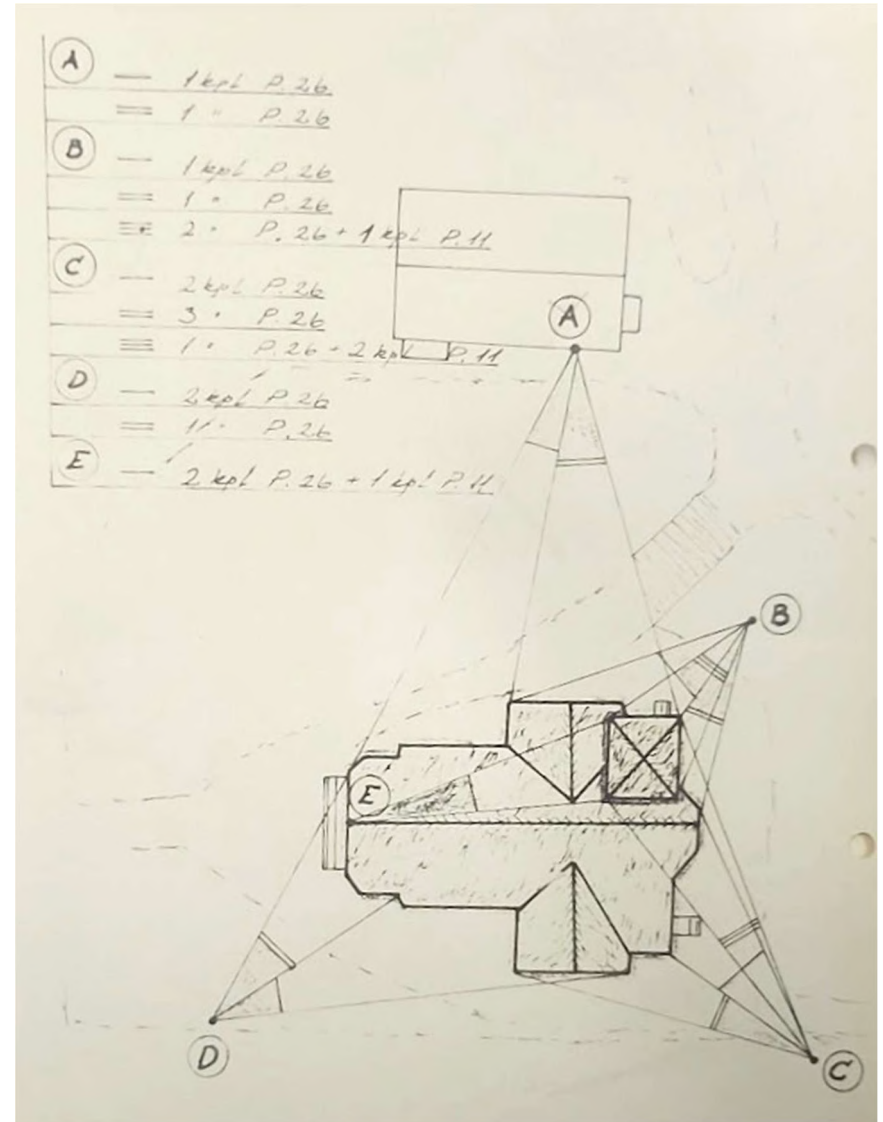
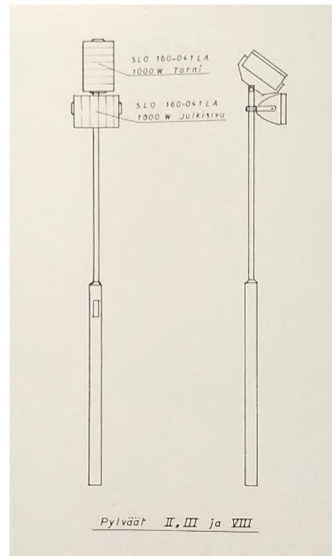
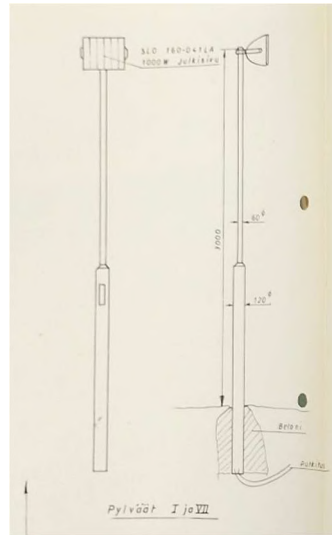
Piha- ja julkisivuvalaistus 1979

Forssan kirkon piha- ja julkisivuvalaistuksesta tehtiin urakkasopimus syyskuussa 1979. Urakoitsijana toimi forssalainen Valk-Sähkö Oy, joka aloitti työt aikaisemman urakkatarjouksen mukaisesti ja sai ne valmiiksi 15.9.1979 mennessä. Valaistusurakkaan kuului maakaapeliin vetäminen, sähköpääkeskuksen laajentaminen ja kytkennät sekä aluevalaistuksen pylväiden ja valaisimien asentaminen.

Valk-Sähkö Oy:n työselostuksen mukaan aluevalaistuksen pylväiksi asennettiin galvanoidut pylväät, jotka olivat maahan pystytettyinä kolme metriä korkeita. Pystytyksen jälkeen yksitoista pylvästä maalattiin rakennuspaikalla tummanruskeiksi.

Julkisivuihin kohdistetut valonheittimet sijoitettiin neljään eri ilmansuuntaan: etelään, lounaaseen, koilliseen ja kaakkoon. Forssalainen suunnittelu- ja piirustus- ja sähköpääkeskuksen lisäämisestä.

(Forssan seurakunnan arkisto 2025)

Kuvat 41–43. Julkisivujen kohdevalaisinsuunnitelma (Forssan seurakunnan arkisto 1972).

1980-luku

Porrashuone kellariin 1982

Vesi- ja viemärlaitteiston päivittämisen aikana vuonna 1979 kirkko liitettiin myös kaukolämpöverkkoon. Uusi lämmitysmuoto ei vaatinut enää erillistä pannuhuonetta kellarissa, joten sen ja varastohuoneen pystyi muuttamaan erilliseksi koontumistilaksi.

Vuonna 1982 rakennettiin kirkon ulkopuolelle näkyvin laajennus eli porrashuone alakastiksi tai myös kryptaksi kutsuttuun kellaritilaan. Laajennuksen suunnitteli arkkitehti Yrjö Mykkänen, joka pyrki sovittamaan porrashuoneen luontevaksi osaksi kuorta.

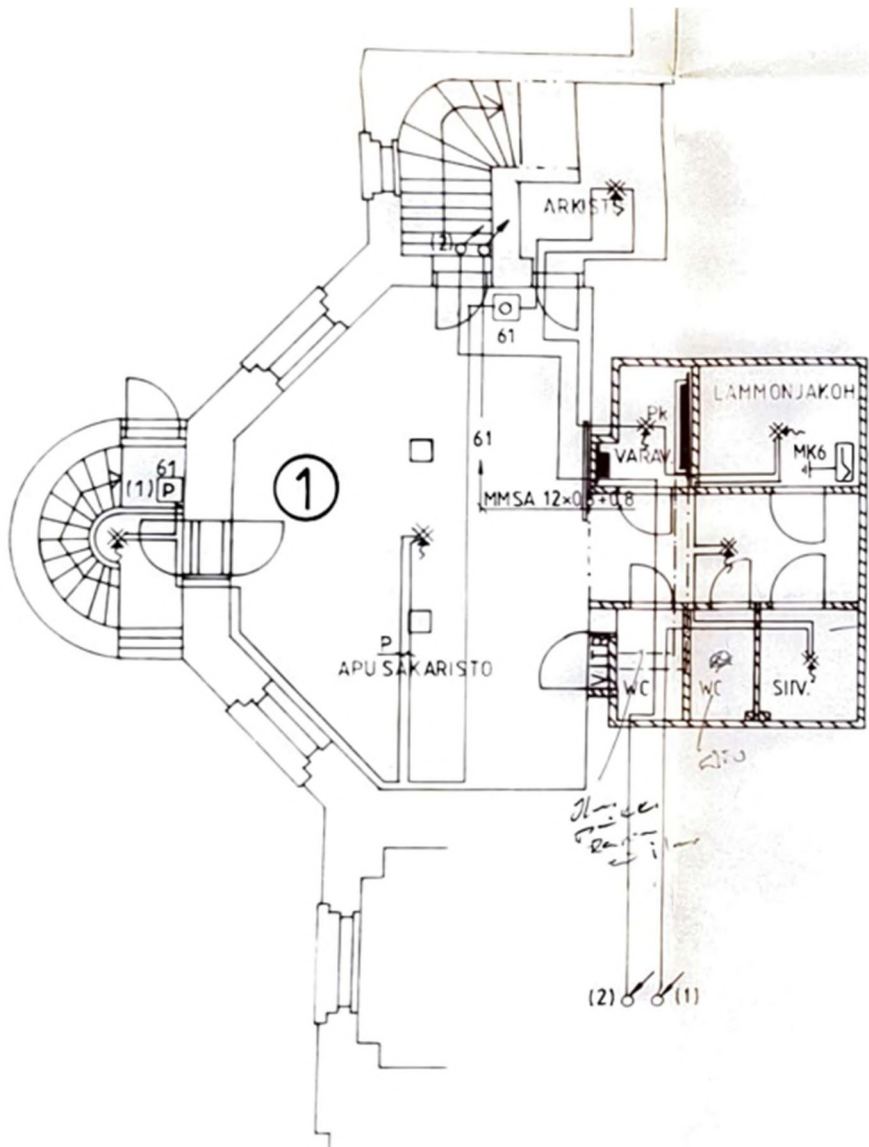
Kellariin alun perin oli kulkuyhteys vain kuorin pohjoispuolella sijainneesta porrashuoneesta. Kattilahuoneen vapauduttua kellariin pystyi lisäämään WC-tilan, toisen WC-tilan varauksen sekä siivouskomeron.

(Mykkänen 1982)

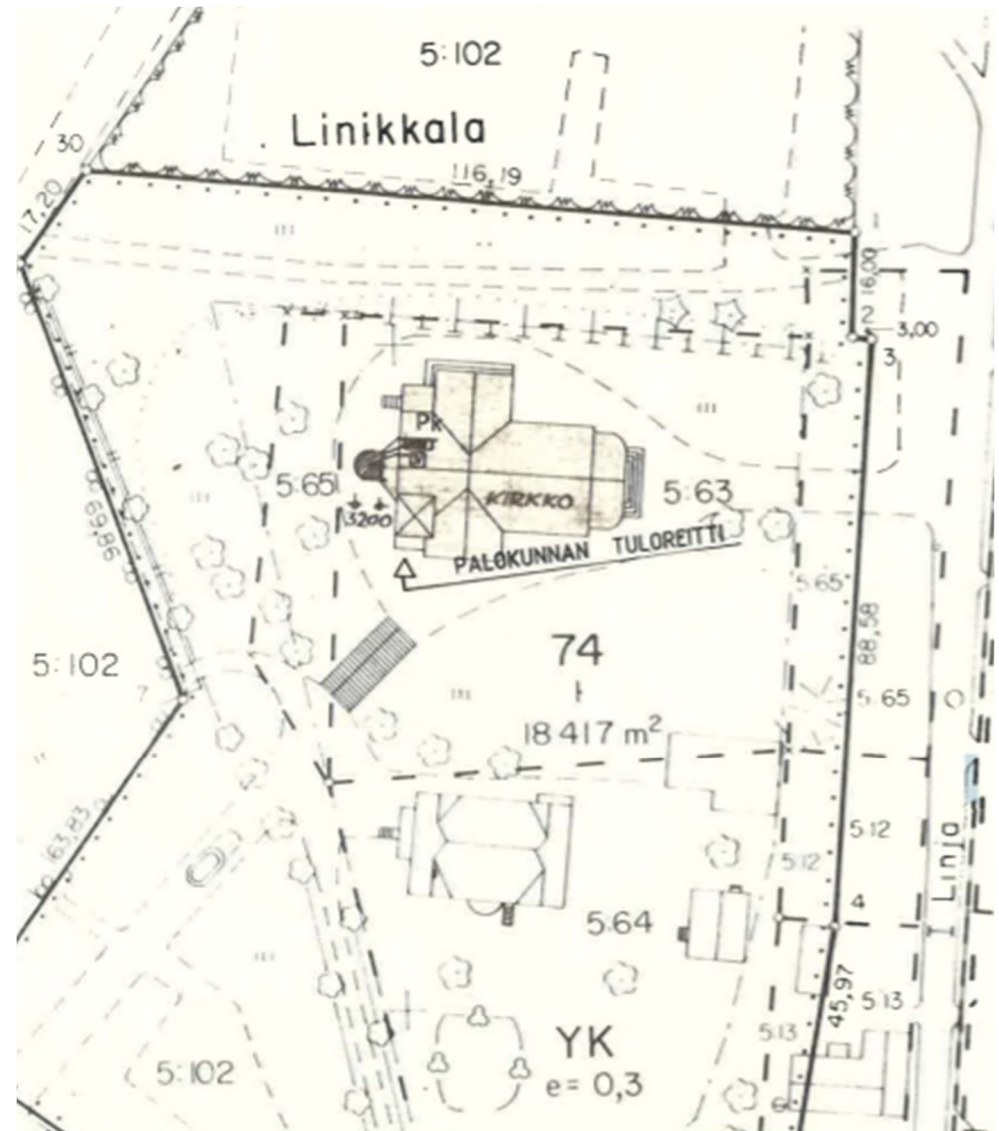
(Forssan seurakunnan arkisto 2025)

Kuva 44. Arkkitehti Yrjö Mykkäsen laatima porrashuonelaajennuksen julkisivupiirros (Forssan seurakunnan arkisto 1982).

Kuva 45. Kellarin tilat vuoden 1982 jälkeen (Forssan seurakunnan arkisto 1982).

Kuva 46. Asemapiirros, johon on lisätty kirkon porrashuonelaajennus (Forssan seurakunnan arkisto 1982).

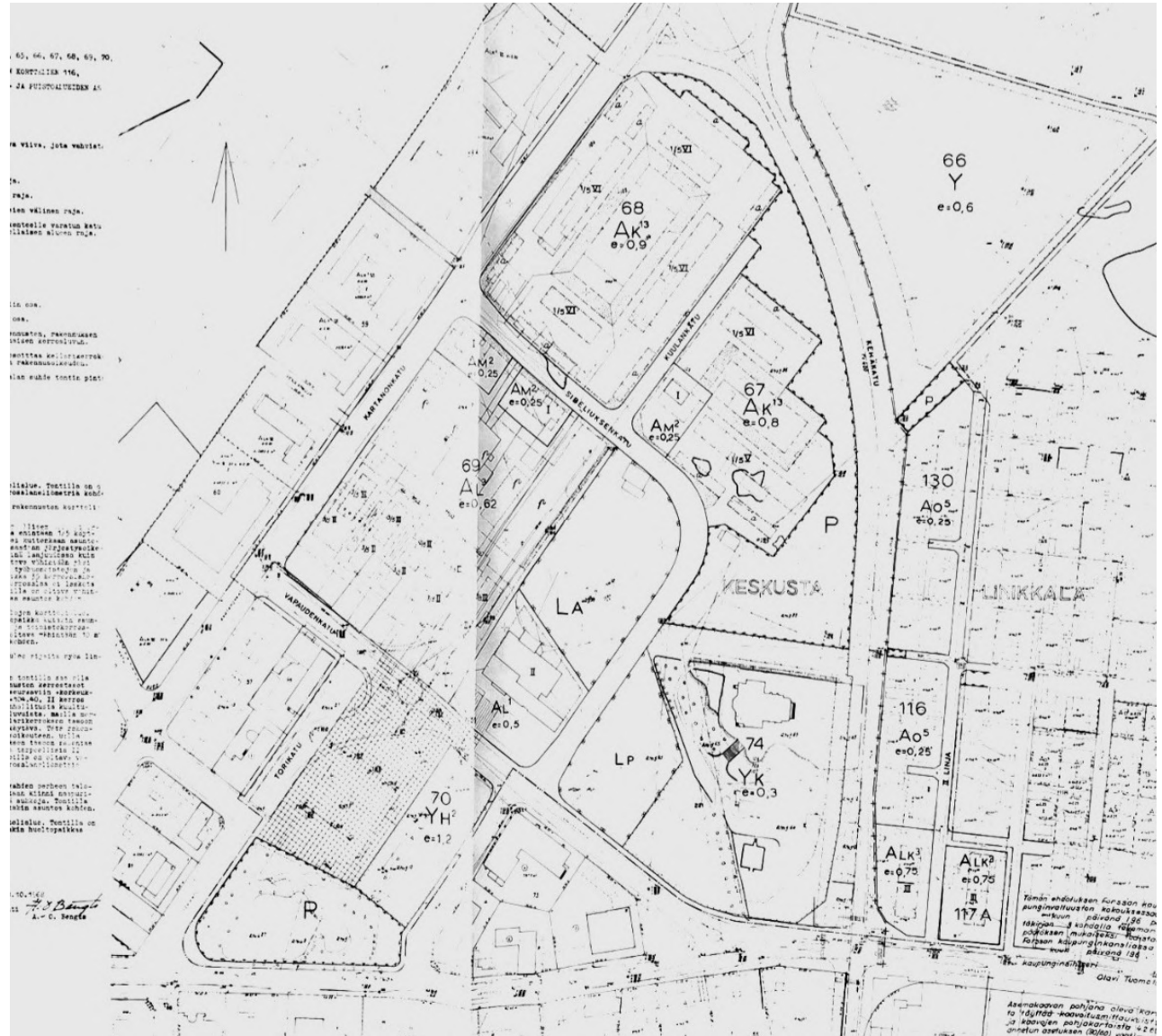
Yhtiönkadun jatke 1985

Yhtiönkadun jatkamista kirkon itäpuolelta Kartanonkadun ja Tampereentien risteykseen asti pohdittiin 1980-luvun puolivälissä. Toisaalta A.O. Bengtsin vuonna 1968 laatimassa Forssan keskustan asemakaavassa Yhtiönkadun jatke oli kuitenkin jo merkitty nimellä Kehäkatu. Kehäkatu kulki I-Linjan suuntaisesti, jolloin kadun molemmilla puolilla sijainneet pientalot olisi tullut purkaa. Vastaavanlainen ratkaisu esitettiin myös vuoden 1985 kaavaehdotuksessa. Kadun jatkamisesta riippumatta I-Linjan länsipuolella olevat hirsitalot purettiin 1980-luvun aikana.

Lopulta Yhtiönkatua ei toteutettu kokonaisuudessaan 1980-luvulla. Kiistanalaisen kadun jatkaminen on sittemmin noussut esille useita kertoja Forssan kaupunginvaltuuston ehdotuksissa 1980-luvun jälkeen. Vasta 2010-luvulla korkeimman hallinto-oikeuden päätöksestä kadun kaavaratkaisu hylättiin ja I-Linja kaavoitettiin historiallinen miljöo huomioiden. Vuoden 2012 kaavamuutoksen yhteydessä Forssan kaupunki pyrki edelleen huomiomaan väylän mahdollisen rakentamisen.

(Karilas & Laine 1989, Hannula 2012)

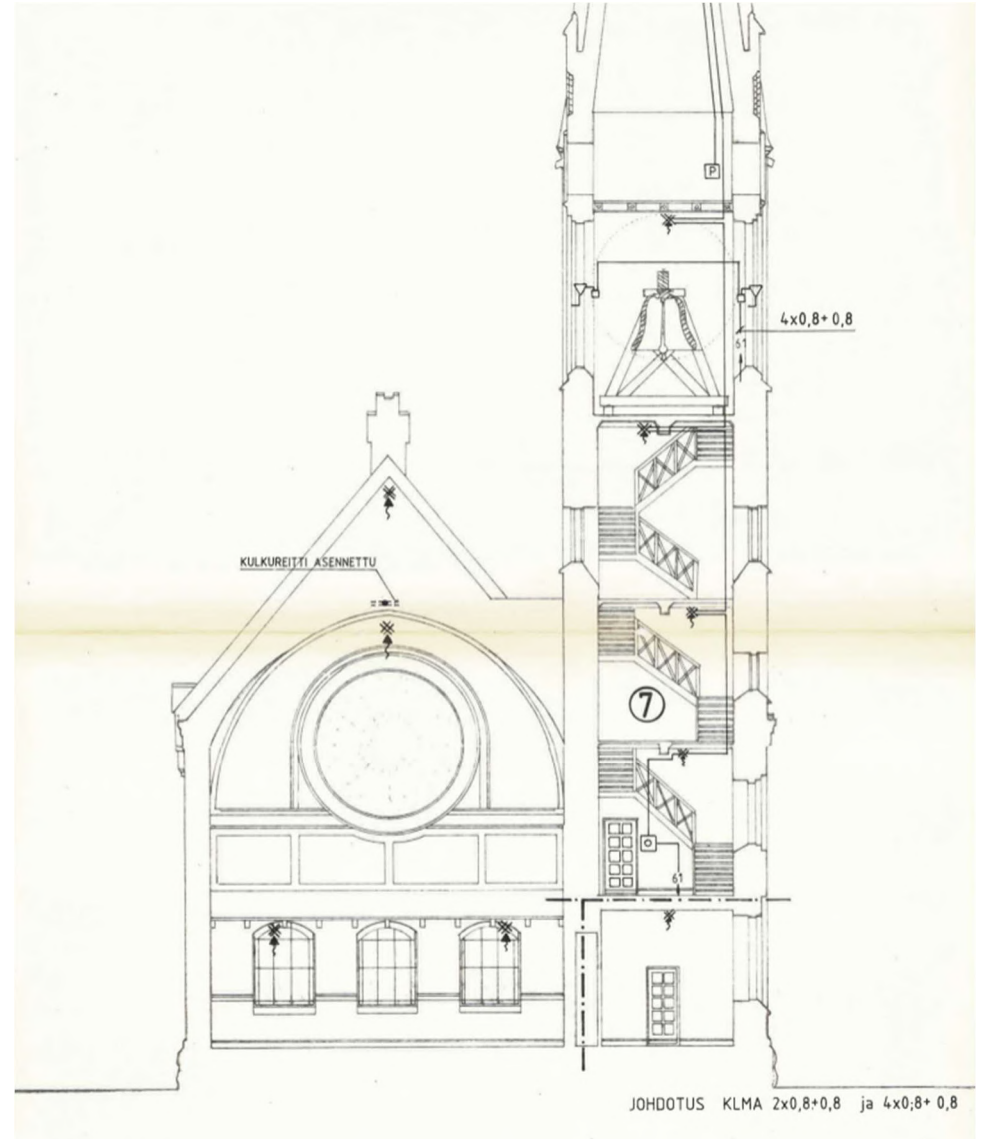
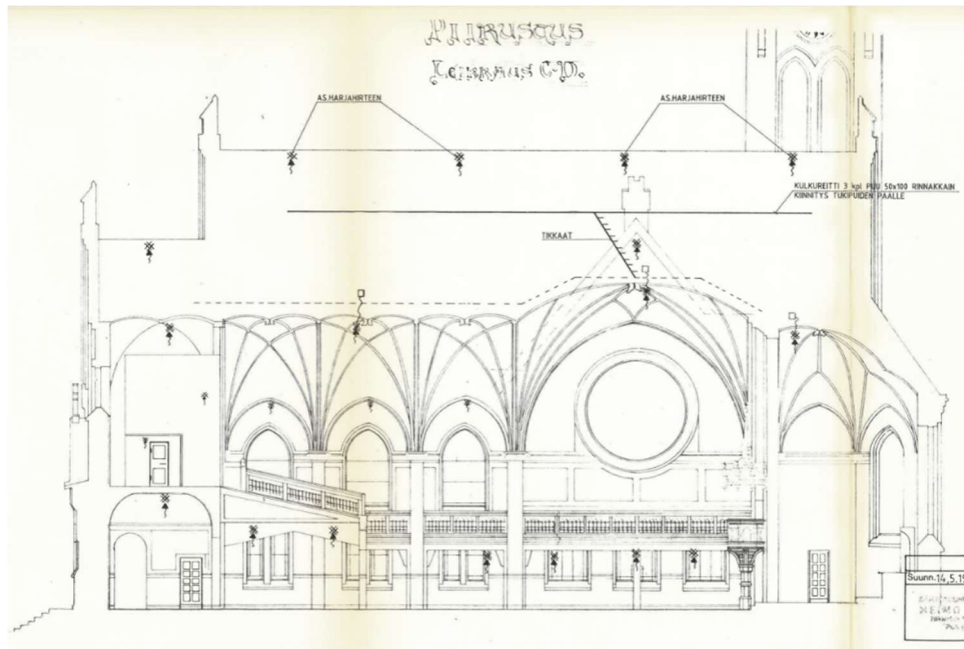
(Salminen 2025)

Kuva 47. A.O. Bengtsin laatima asemakaavaluonnos, johon on merkitty Kirkon ja Kalliomäen väliin rakennettavan Yhtiönkadun jatke Kehäkatu-nimellä (Forssan seurakunnan arkisto 1968).

Valaistus ja talotekniikka 1988

Vuonna 1988 kirkkoon lisättiin talotekniikkaa sekä valaistusta uusittiin. Insinööri Heimo Ojala teki valaistussuunnitelmat vuoden 1987 aikana. Kirkkosaliin ja torniin päivitettiin myös paloilmottimet. Jälleen kirkon akustiikkaa pyrittiin parantamaan rakentamalla uusi äänentoistojärjestelmä kirkon kaikkiin kerroksiin. Äänentoistojärjestelmän suunnitteli ja toimitti tamperelainen insinööritoimisto Kupari Oy. (Uusi-Hakimo 1988)

Kuva 48 (vas.). Heimo Ojalan laatima kirkkosalin paloilmotinkaavio.
Kuva 49. Kellotornin paloilmotinkaavio. (Forssan seurakunnan arkisto 1987)

1990-luku

Kuntoarvio 1996

Kirkon ulkoseinistä, vesikatosta ja sadevesilaitteistosta tehtiin kuntoarvio vuonna 1996. Arviointiin osallistuivat Senewa Oy:n yhteyshenkilö Jyrki Kivinen ja Pentti Liimatta Ky:n edustaja Juhani Sjöman. Sisäpuolella havaittiin kosteusvahinkoja ruusuikkunaseinien alapuolella, joissa maali ja tasoite olivat hilseilleet laajalti.

Peruskorjauksen suunnittelu 1997

Arkkitehti Sampo Kyanderin 20.8.1997 laatimassa selostuksessa todetaan, että muutossuunnittelu käsitti etenkin kirkkosalia ja kellaria. Suunnitteluratkaisujen merkittävimpiä tekijöitä olivat jumalanpalvelusten monimuotoisuuden lisäämistarve, yhä enemmän yleistyneet kirkkokonsertit, saksatin pieni koko sekä saniteetti- ja siivoustilojen puutteet. Tulevan peruskorjauksen pääsuunnittelijana oli Sampo Kyander, rakennesuunnittelijana insinööri Pentti Liimatta Ky sekä sähkösuunnittelijana Ilpo Jokinen Oy. LVI-suunnittelusta vastasi Senewa Oy.

(Kivinen & Sjöman 1996, Kyander 1997)

Kuva 52. Kirkkosali urkuparvelle päin katsottuna ennen peruskorjausta (Martti Jokinen 1997).

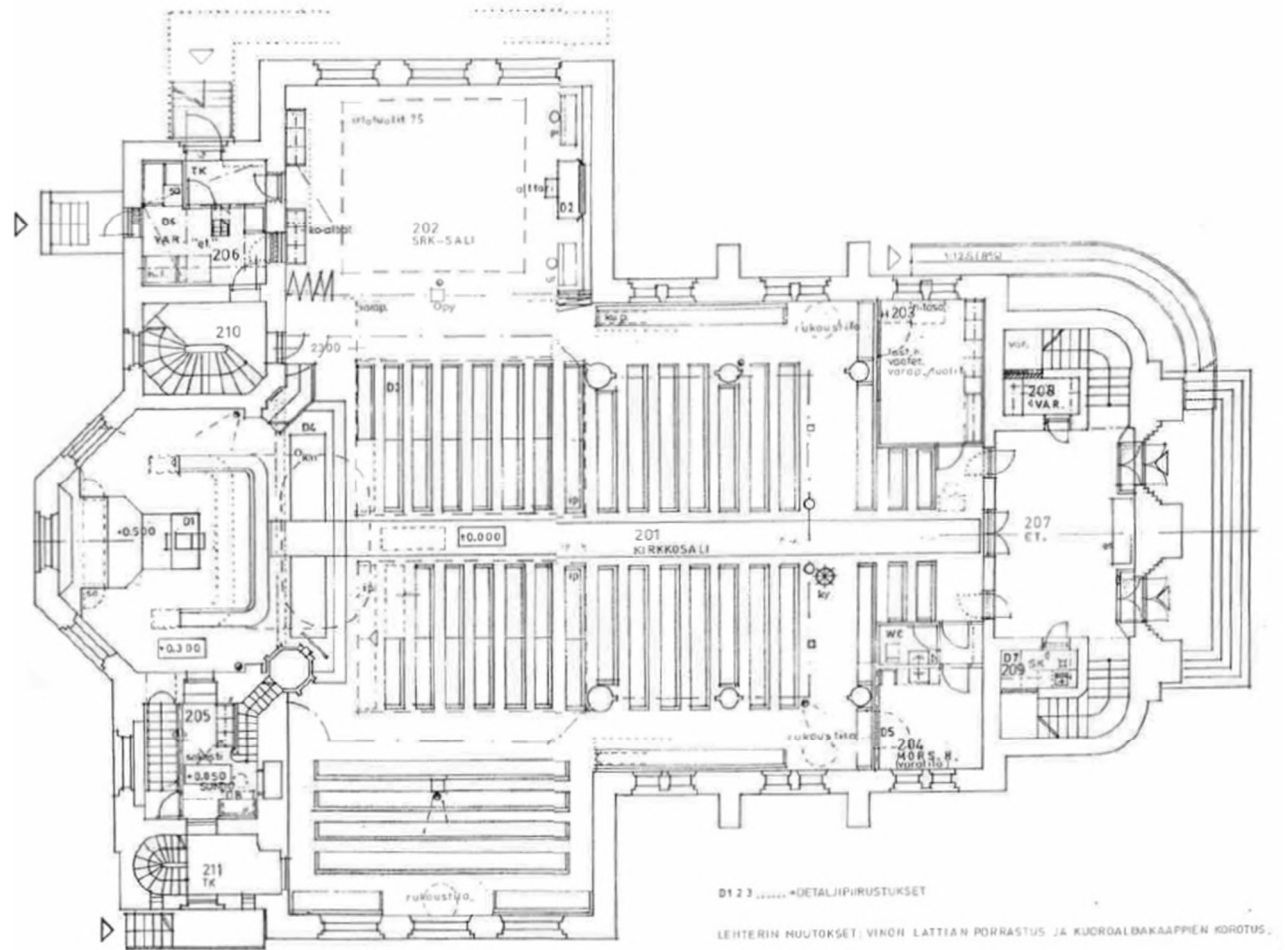
Peruskorjaussuunnitelman versio 1

Kyanderin vuonna 1997 laatimista muutossuunnitelmista pyydettiin lausunto Museovirastolta. Ensimmäisissä versioissa esitetyt aputilat olivat Museoviraston mukaan liian suuria suhteessa muuhun kirkkotilaan. Ehdotettu WC-tila ei myöskään täyttänyt esteettömyyden vaatimuksia. Kuorin alueen laajentamista ei suositeltu, sillä materiaaliraja uuden ja vanhan rakenteen välillä olisi tullut liian selvästi esille. Kuorissa olisi ilman laajennuksiakin riittävästi tilaa irrottaa alttari takaseinästä.

Museovirasto ei pitänyt tarpeellisena usean rivin irrotettavia kirkonpenkkejä. Alkuperäisten värisävyjen ja alakaton tähtitaivaskuvioinnin palauttaminen edellytti konservaattorin tutkimusta.

Myöhemmissä suunnitelmissa aputiloja oli kavennettu kirkkosalin keskikäytävän puolelta ja uusien väliseinien ulkonurkat oli viistetty. Kirkkosalin puolelle laajennettavaa kuoritasoa oli lyhennetty ja viistetty nurkista. Rakennuttajan toivomat tuulikaapit oli poistettu pääsisäänkäynnin kohdalta. Penkkirivien järjestelyyn tehtiin muutoksia ja vain kirkkosalin eturivin penkit suunniteltiin siirrettäviksi.

(Museovirasto 1997, Kyander 1997)

Kuva 53. Arkkitehti Sampo Kyanderin ensimmäisiä versioita peruskorjauksen muutossuunnitelmasta (Forssan seurakunnan verkkoarkisto 1997).

Peruskorjaus 1998

Vuoden 1998 peruskorjauksen pääurakoitsijana oli Rakennus Oy Paanurakenne. Sivu-urakoista, eli sähkötoista vastasi Forssan Sähkö Ky ja LVI-toista Huber Talotekniikka. Työnjohtajana toimi pääurakoitsijan puolelta Pentti Mäki. Korjausurakka alkoi Pentti Mäen kirjoittaman työmaapäiväkirjan mukaan 4.5.1998.

Ennen korjaustöiden aloittamista kirkossa suoritettiin asbestikartoitus, jonka teki HH-asbesti Oy 24.3.1998. Näytteet otettiin eteisen seinän tasoitteesta, kellarin WC:n tasoitteesta, maantasokerroksen WC:n lattiamatosta ja tapetista sekä kattorakenteiden aluskatteesta. Lausunnon mukaan näistä kohdista ei löytynyt asbestia. WC-tilan takososan LUJA-seinästä sekä tornissa aikaisemmin sijainneen paisunta-astian putken eristeestä löytyi sen sijaan asbestia Esko Salmisen allekirjoittaman kartoitusraportin mukaan.

Forssan kirkko oli muodostunut suosituksi vihki-kirkoksi, minkä vuoksi vuoden 1998 peruskorjauksessa lisättiin erillinen morsiushuone. Morsiushuone, eteistila ja uusi WC-tila rakennettiin kirkkosalin itäpuolelle lehterin alle. Keskipäivästä toiselle puolelle lisättiin vastaavankokoinen tila lastenhuoneeksi ja varastoksi. Pääsisäänkäynnin

eteisen yhteydessä sijainnut yhdistetty WC ja siivouskomo muutettiin pelkäksi siivouskome-roksi. Kuorin tasoa laajennettiin kirkkosaliin päin, jotta siinä mahtuisi esiintymään paremmin erilaisissa tilaisuuksissa.

Kirkkosalin lattiasta korkeammalla sijainneen kuorin tasolle rakennettiin luiskayhteys sekä saarnatuolin alapuolelle lisättiin käsijohde. Porrashuoneisiin päivitettiin myös messinkiset käsijohteet.

(Kyander 1997, Salminen 1998)

Kuva 54. Kirkkosali alttarille päin katsottuna ennen peruskorjausta (Martti Jokinen 1997).

Kirkon penkit kunnostettiin ja uudelleen maalattiin sekä niiden alapuolella ollut puinen korotus poistettiin. Penkkien istuma-asentoa myös muutettiin. Harvennetut penkkirivit laskettiin samalle tasolle muun kirkkosalin lattian kanssa. Seurakuntasalin tuolit tilattiin Korhonen Oy:ltä.

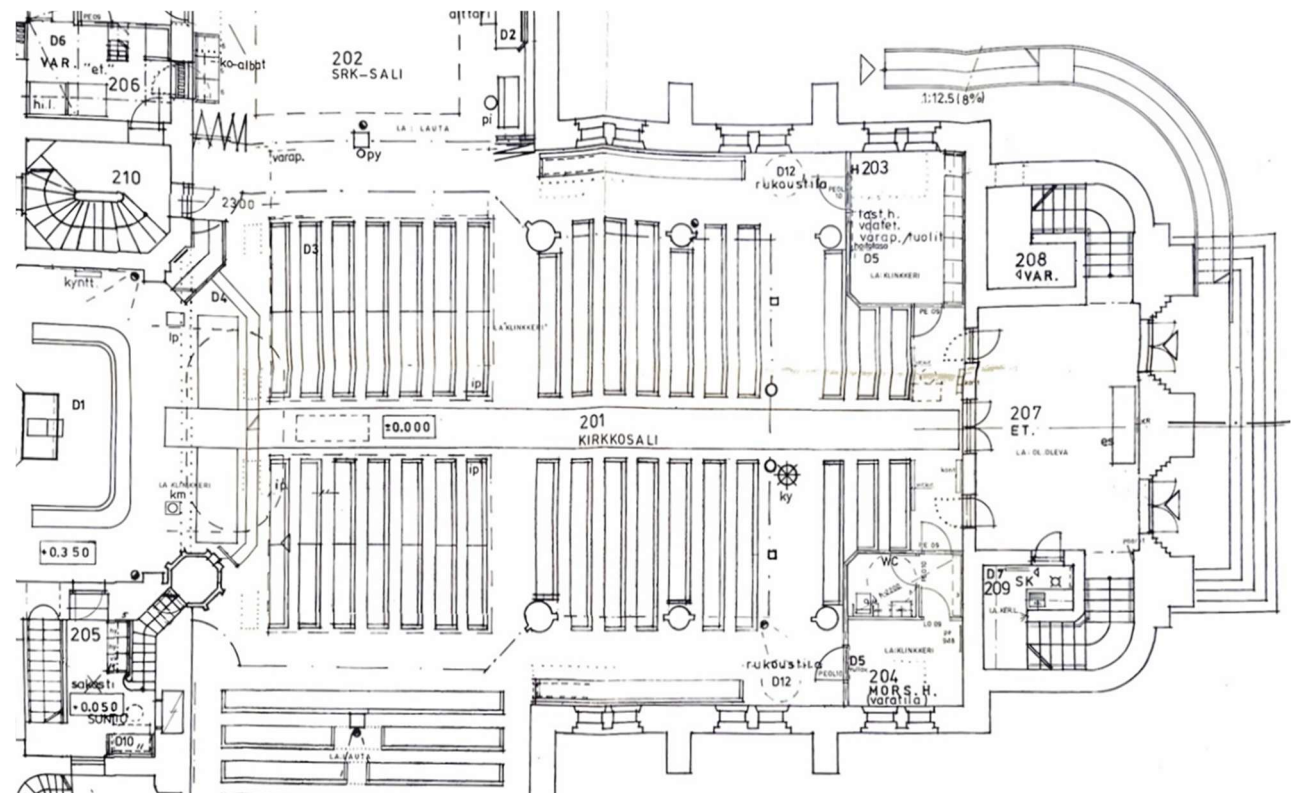
Aikaisemmin havaitut sisäseinien rappausvauriot ja halkeamat korjattiin. Uudelleenmaalaus koski ensisijaisesti muutettavia rakennusosia ja kalusteita, sillä kirkkosalin patinoitunut yleisilme haluttiin säilyttää sellaisenaan. Maalaustyöt toteutti Maalausliike Martinson Ky. Konservattori Raimo Alakärppä laati ennen peruskorjausta väritutkimuksen, johon lueteltiin aikaisemmat ja tulevat värisävyt.

Kirkon pääsisätilojen värimaailma muuttui peruskorjauksen jälkeen. Kirkon penkkien värityksi oli aikaisemmin sinertävän harmaa, mutta kunnostuksen aikana niiden sävyä muutettiin. Kirkkosalin seinien alaosa maalattiin tummanruskeiksi kultaisella rajauksella. Vastaavanlainen värityksi oli ollut kirkossa ennen vuoden 1976 maalausurakkaa. Myös kirkkosalin ristiholvien värityksi vaihtui vaaleansinisestä kellertävän valkoiseksi. Alakaton ristikeskuksessa ollut ennen 1970-lukua toteutettu ”tähtitaivaskuviointi” lisättiin uudelleen peruskorjauksen yhteydessä.

Ulkoseinät, yläpohja ja vesikatto eivät kuuluneet työselityksen mukaan urakkaan. Vesikaton osalta tehtiin sadevesien ohjausta parantavia muutoksia räystäsiin. Lisäksi ikkunoiden, ulko-ovien ja seinien pellityksiä korjattiin. Forssan teräsrakenne Oy toteutti peruskorjauksessa vaaditut metallityöt sekä messinkityöistä vastasi Metallityö V. Salonen.

Kirkon ulkopuolelta purettiin vuonna 1972 rakennettu luiska. Uusi teräsristikoinen luiska rakennettiin kaarevana pääsisäänkäynnin kohdalle. Luiskan lähin pariulko-ovi muutettiin avattavaksi erillisellä painikkeella. Varastoon ja kellariin vievän porrashuoneen ulko-ovet uusittiin.

(Mäki 1998, Kyander 1997–1998)

Kuva 55. Ote vuoden 1998 peruskorjauksen päivitetystä suunnitelmasta (Forssan seurakunnan verkkoarkisto 1998).

Uudet sisäovet tilattiin peiliovina vastaamaan kirkon vanhojen ovien tyyliä. Aputilojen oviin oli alun perin esitetty lasitusta, mutta Museoviraston palautteen jälkeen ovet päätettiin tehdä umpipuisina peiliovina. Ovet valmisti Kaukjärven Puutuote Oy.

Kirkkosalin akustiikan oli todettu ennen peruskorjausta toimivan hyvin musiikkitalaisuuksissa, mutta puheessa esiintyi edelleen kaiuntaa ja kuuluvuuden vaihtelua. Deivox Oy uusi peruskorjauksen yhteydessä kirkon äänentoistojärjestelmän.

Sisäseinien pintojen halkeamat ja rapautuneet alueet korjattiin. Uudet väliseinät pyrittiin selityksen mukaan tekemään väriltään ja pintamateriaaleiltaan olemassa olevien sisäseinien kaltaisiksi. Morsius- ja lastenhuoneen puurunkoiset väliseinät levytettiin Gyproc EK -rakennuslevyillä, joiden päälle lisättiin lasikuitukangas maalauslustaksi.

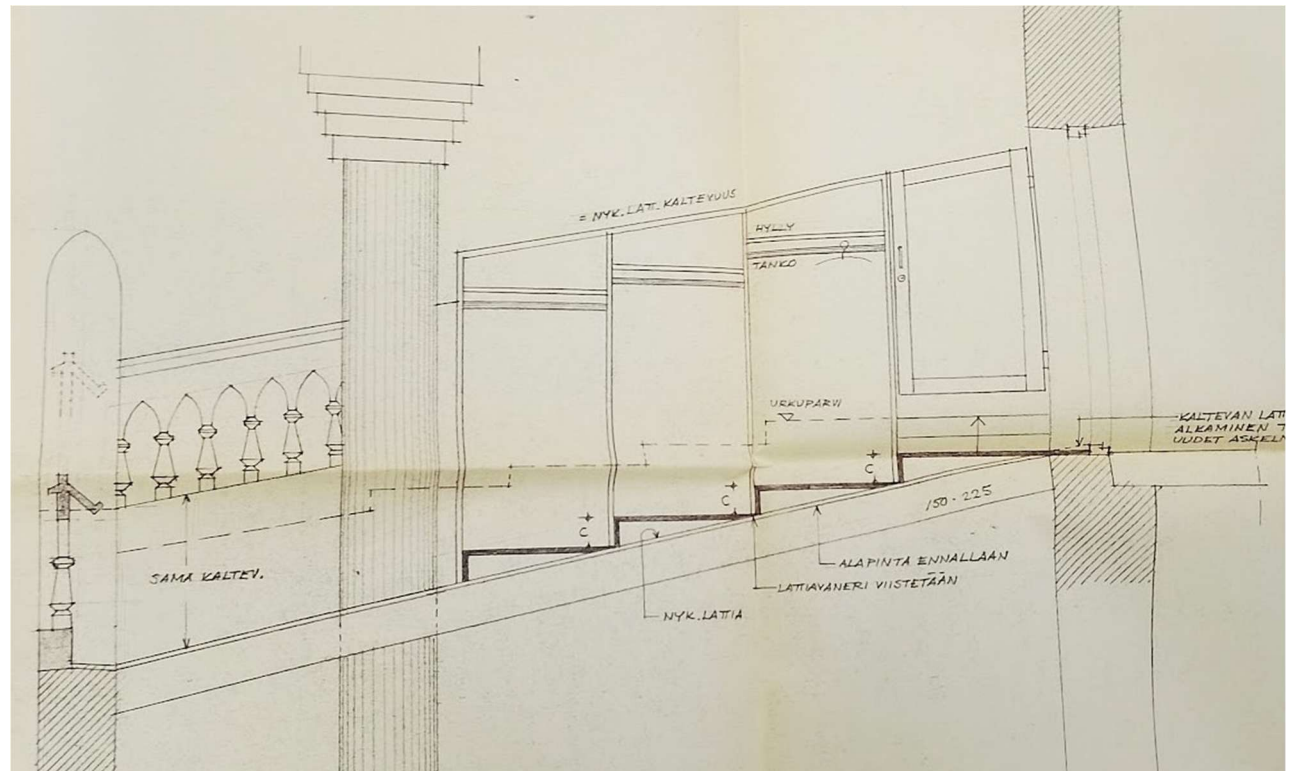
Aputilojen seinät verhoiltiin ruskealla puolipaneelilla ja yläosa maalattiin vastaamaan vanhojen sisäseinien väritystä. Uusien väliseinärakenteiden väliin lisättiin ääneneristykseksi kivivillakerros.

Kirkon kaikki portaat kunnostettiin peruskorjauksen aikana. Alttarin portaista vastasi Hautaliike Veljekset Rautio Oy ja kiviportaat urakoivat Happy Tiles Oy sekä Harjavallan Kiviveistämö Oy. Sakastista rakennettiin uusi kulkuyhteys kellariin.

Sakastin lattian purkutyöt ja kellarin oviaukotuksen toteutti Tiamet Oy. Uudet teräsbetoniset portaat päällystettiin kellarin lattian tavoin klinkkerilaatoilla. Vuonna 1982 lisätyn porrashuoneen kierreportaat uusittiin ja niiden noususuunta vaihdettiin päinvastaiseksi. Lehterin kaltevaa tasoa porrastettiin kulkuväylien kohdilta turvallisuuden parantamiseksi.

Kirkkosalin sekä lisättyjen aputilojen lattiamateriaalina toimivat punaruskeat ja harmaat klinkkerilaatat. Laatoitukset asennettiin 45 asteen kulmaan ja niiden alle lisättiin lattialämmitys. Osa lämpöpattereista joko poistettiin tai lyhennettiin, ja aputiloihin asennettiin uusia lämpöpattereita.

(Mäki 1998, Kyander 1997–1998, Mustonen 1998)

Kuva 56. Leikkauspiirros lehterin porrastuksesta (Forssan seurakunnan arkisto 1997).

Kirkkosalissa ei ollut ennen vuotta 1998 varsinaista ilmanvaihtoa. Ilman riittävyys yleisötilaisuuksien aikana katsottiin johtuvan kirkkosalin korkeudesta ja tilavuudesta. Ilmanvaihtoa tehostettiin perinteisemmällä tavalla ulko-ovia avaamalla, mutta ulkoa tullut korvausilma ei yltänyt kaikkiin tiloihin. 1970-luvulla lisätyn WC-tilan ja siivouskomeron ilmanvaihto oli toteutettu kanavapuhaltimella sekä kellarin ilmanvaihto oli kanavoitu.

Peruskorjauksessa ei lisätty koneellista ilmanvaihtoa, mutta kirkkosalin yläosaan lisättiin pystyhormi vesikatolle asti. Hormin yläpään asennettiin huippumuri, jonka arvioitiin päälle kytkettäessä lisäävän riittävästi ilman vaihtuvuutta kirkkosalissa. Huoneilmastointikone asennettiin seurakuntasaliin, josta vedettiin kanavisto länsipuolen ulkoseinän läpi. Kellarin ilmanvaihtoon ei tehty LVI-suunnitelmien mukaan muutoksia. Entisen maantasokerroksen WC-tilan poistoilmanvaihto purettiin ja eteläpuolen ulkoseinään jäänyt aukko paikattiin.

Uusien ja kunnostettujen ikkunoiden sekä ovien tuli täyttää vakuutusehtojen mukaiset murtoturvallisuuden kriteerit. Paloturvallisuutta parannettiin lisäämällä kuivasprinklerit kellotorniin. Sammutuslaitteiston urakoi FP-Asennus Oy.

Ikkunoiden sisäpuoliset kondenssikourut korjattiin ja sisäpuutteet tehtiin avattavaksi lasivälitilojen puhdistamisen helpottamiseksi. Ulkopuoliset lyijylasitukset sekä pintaristikoiden kiinnitykset korjattiin. PK-lasi Oy suoritti peruskorjauksen lasityöt. Kuorin ikkunoiden lasimaalaukset restauroitiin tiettyjen ikkunaruujujen kohdalta. Lisäksi seurakuntasalissa sijaitseva K. Virtasen maalaama öljymaalaukset restauroitiin.

Maantasokerroksen uusi WC-tila suunniteltiin Museoviraston palautteen mukaisesti esteettömäksi. Aputilojen kaventuessa ja LE-WC-tilan laajentamiseksi morsiushuoneen vesipiste jätettiin pois suunnitelmista. Uuden WC-tilan viemäri liitettiin siivouskomeron olemassa olevaan viemäriin. Kellarin siivouskomerosta poistettiin vanhat vesi- ja viemärikalusteet, joten kellarikerrokseen jäi yksi käytettävä WC-tila.

Peruskorjaus saatiin valmiiksi työmaapäiväkirjan mukaan 17.11.1998 ja muuttotalkoot järjestettiin kolme päivää myöhemmin. Peruskorjauksen tarkistus suoritettiin 4.10.1999.

(Kyander 1997–1998, Alakärppä 1997, Mäki 1998, Mustonen 1998)

Kuva 57. Kirkkosali peruskorjauksen aikana (Forssan seurakunta n.d.).

FORSSAN KIRKKO - VÄRITUTKIMUS
SIVUNOLVIT LEHTERIT

PAIKKA	MONICOLOR 6019	KYIVYINEN VÄRI, PÄINALLA HUOMATTAVAA LUMEREEDE
1.	MONICOLOR 6141	MONICOLOR 6035 VAIHTOENTO
2.	MONICOLOR 6042	MONICOLOR 6144 VAIHTOENTO

ALKUP. VÄRI
KALKEVÄÄ - VAIHTO - RUUTUET

Kuva 58. Ote väritutkimuksesta (Forssan seurakunnan arkisto 1997).

2000-luku

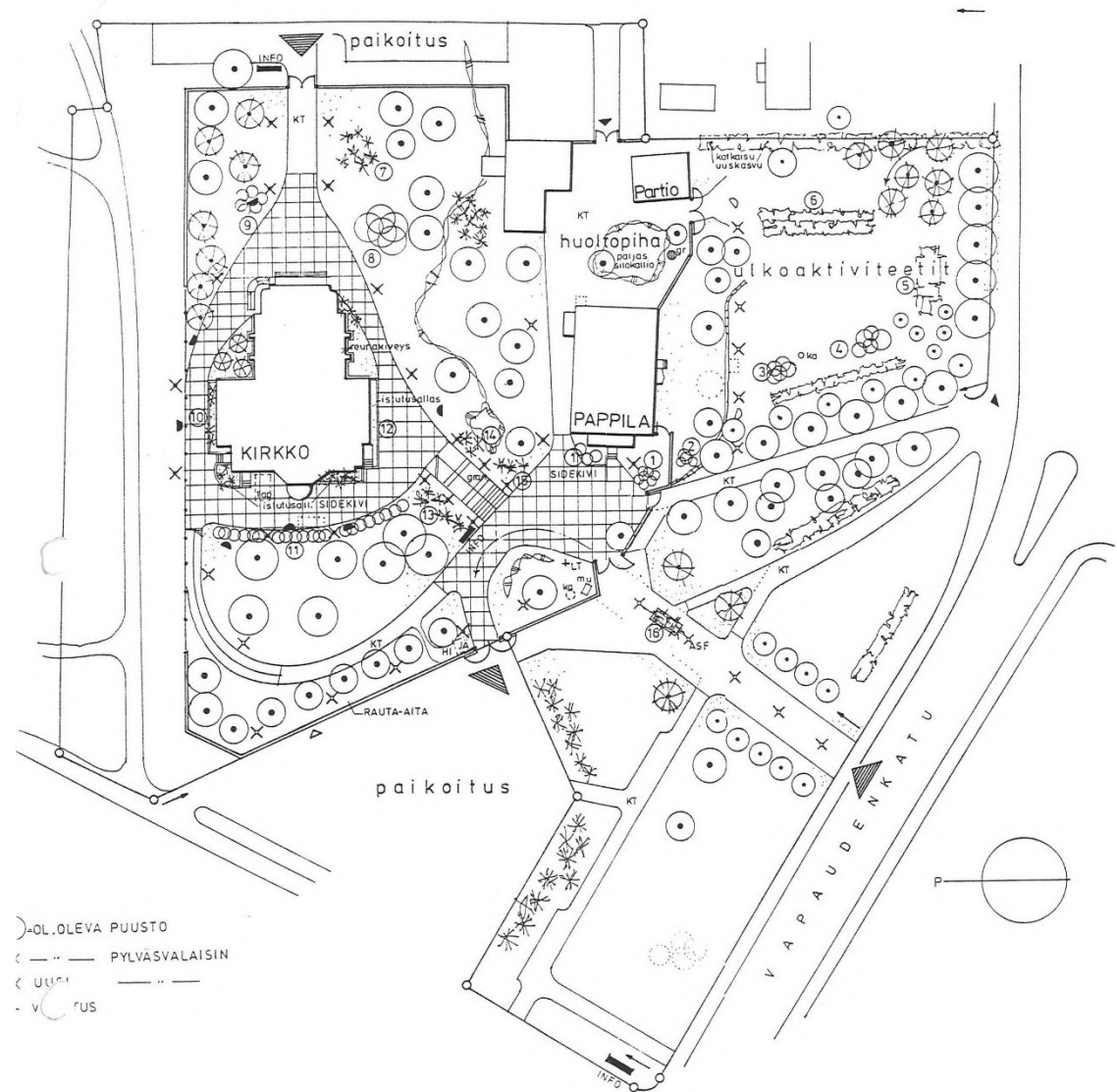
Piha 2000

Vuoden 2000 vihertöiden urakoitsijana toimi Flo-pak Oy ja työnjohtajana Ilkka Rämö. Pihan kunnostustyöt oli saatava pienurakkasopimuksen mukaan valmiiksi 31.8.2000 mennessä.

Aikaisemman kirkon peruskorjauksen suunnittelija, arkkitehti Sampo Kyander laati miljöosuunnitelman helmikuussa 1999. Kyander suunnitteli myös nykyisin kirkon itäpuolella ja pappilan lähellä sijaitsevat portit. Uusi mustaksi maalattu rauta-aita ympäröi kirkon lisäksi pappilan huoltopihan. Aikaisempi kirkon itäpuolella sijainnut Kalle Leikkalan suunnittelema portti oli rakennettu vuonna 1924.

Seurakuntapuutarhuri Raimo Honkalan 11.2.2000 laatimassa istutussuunnitelmassa on käytetty lähtökohtana puutarhuri Antti Mäkisen 1980-luvulla laatimaa aiempaa suunnitelmaa.

Vihertöiden lisäksi pihaurakkaan sisältyi kaapelioiden kaivuun sekä valaisinpylväiden jalustojen asennus. Sähkösuunnittelusta vastasi Ilpo Jokinen Oy. (Kyander 1999, Kujansuu 2000, Jokinen 2000)

Kuva 59. Sampo Kyanderin laatima miljöosuunnitelma pihan kunnostustöitä varten (Forssan seurakunnan arkisto 1999).

Nurmikot kunnostettiin, mutta kalliota jätettiin näkyviin niissä kohdissa, joihin ei saatu riittävän paksua kasvualustaa. Osat olemassa olevista pensaista poistettiin kasvualustoineen ja uusien pensasryhmien kohdalla tehtiin tarvittavat salaojakerrokset.

Pihan kaltevuustasot korjattiin, jotta hulevedet valuisivat luonnollisia reittejä pitkin pois päin rakennuksista ja pihasta. Pappilan huoltopiha katettiin kivimurskeella sekä lipputankoa siirrettiin. Viher työurakan aikana purettiin myös pappilan itäpäädyn savupiippu sekä kirkon länsipäädyssä ollut vanha öljysäiliö poistettiin.

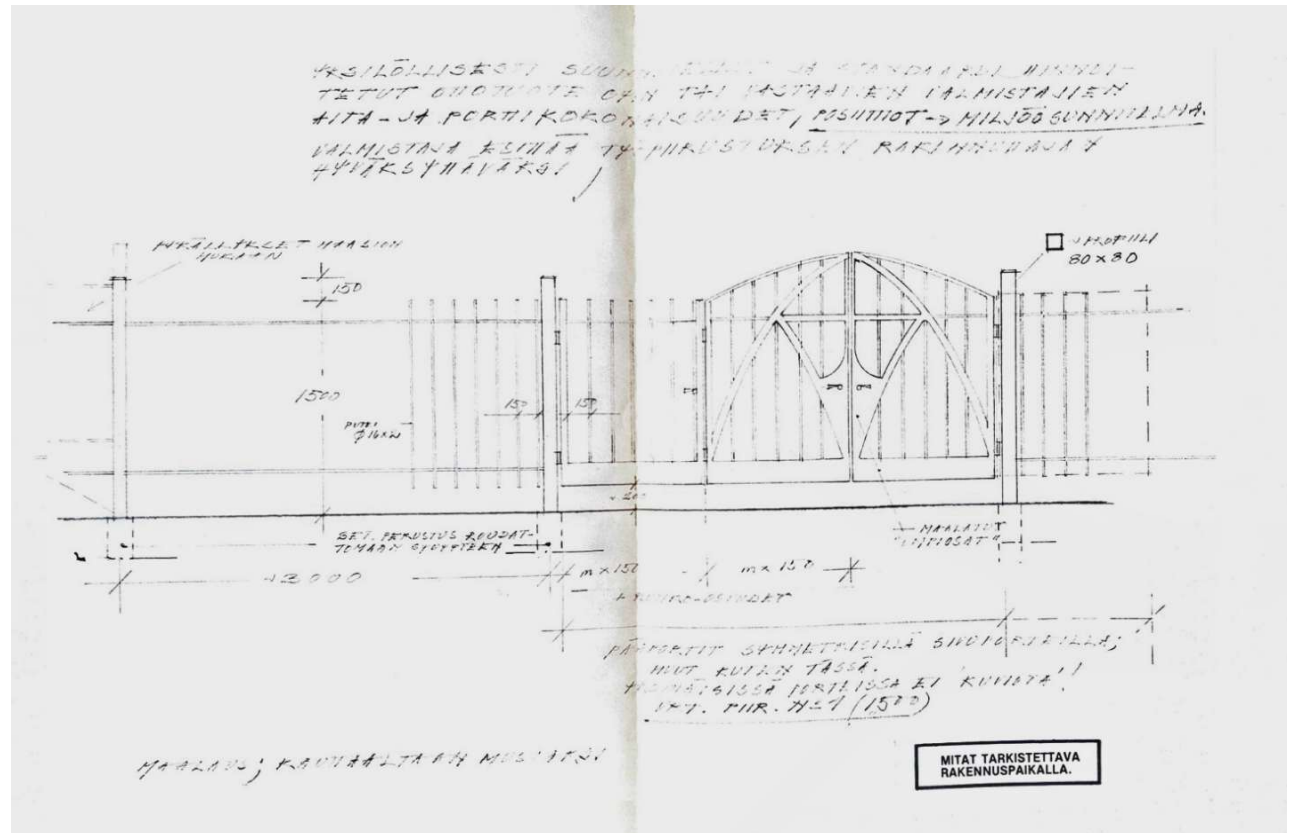
Kirkkopihan kulkuväylät päällystettiin tiilenpunaisilla 140 x 280 x 80 mm:n betonikivillä. Kiveys tehtiin juoksulimityksellä ja 45 asteen kulmaan kirkkopihan ulkoportaisiin nähden, jolloin se olisi koh-tisuorassa kirkon pääsisäänkäynniltä katsottaessa. Laatoitus noudatti pihan pinnan muotoja ja kallistusten arvot sadevesikaivoihin olivat 2-5 % välillä.

Laatoituksen sekä kirkon ulkoseinien ja nurmikon väliin lisättiin reunakiveykset nurmikon leikkauksen helpottamiseksi. Puiston käytävät jätettiin kulkemaan aikaisempien polkujen kohdalle. Kivitu- kapintaiset osuudet uudelleenpäällystettiin rae- kooltaan enintään 8 mm:n murskeella.

Kirkon ulkoseiniä ympäröivät istutukset rajattiin noin 50 cm korkeilla istutusten reunaa myötäilevillä muurikivillä. Istutusaltaiden korkeus vaihteli maanpinnan korkojen mukaan, mutta muuri ei saanut nousta kirkon kivijalan yläpuolelle.

Vesikatolta tulevat sadevedet ohjattiin sadevesikaivoihin maan alle asennetuilla putkilla niissä kohdissa, joissa kallion ja maanpinnan väliin jäi riittävän paksu kerros.

(Kyander 1999, Kujansuu 2000)

Kuva 60. Suunnitelma kirkon pihalle päivitetyistä rautaportaista (Forssan seurakunnan arkisto 1999).

Julkisivut ja kellotorni 2006

Vuonna 2005 tehdyssä julkisivujen kuntotutkimuksessa havaittiin yksittäisten tiilien lohkeiluja sekä räystäshuippujen koristemuurausten vaurioita. Pakkasvauriot näkyivät selkeimmin kellotornin julkisivuissa, erityisesti eteläpuolella. Yksittäisiä tiiliä ja tornin ikkunoiden pieliä oli korjattu aikaisemmin punatiilen värisellä laastilla.

Tiilipintojen lohkeamista voitiin päätellä, että aikaisemmassa julkisivun korjauksessa eli todennäköisesti vuonna 1952 oli käytetty reikätiiliä. Kirkossa on alun perin käytetty umpinaisia julkisivutiiliä.

Soittoluukkujen alapuolella havaittiin pakkasvaurioita tiilipinnassa ja rappauksessa. Luukkujen sekä niiden yläpuolisten ikkunoiden pellitykset olivat pahoin korroosioaurioituneet.

Varsinkin pääsisäänkäynnin yläpuolella oleva koristemuuraus oli pahasti pakkasvaurioitunut sekä päätykolmioiden räystäskoristeiden rappauspinnat olivat rapautuneita. Sokkelin graniittikivien saumat olivat jääneet paikoin avonaisiksi ja saumalaasti oli irronnut graniittikivien pielistä.

(Maja & Koskinen 2005)

Kuva 61 (vas. ylä). Kellotornin huipun tiilien pakkasrapautuma. Kuva 62 (vas. ala). Kellotornin sisärappauksen vauriot. Kuva 63 (oik. ylä). Kellotornin eteläjulkisivun tiilien pakkasrapautuman havaintoja. Kuva 64 (oik. ala). Koristemuurausten vaurioita. (Maja & Koskinen 2005)

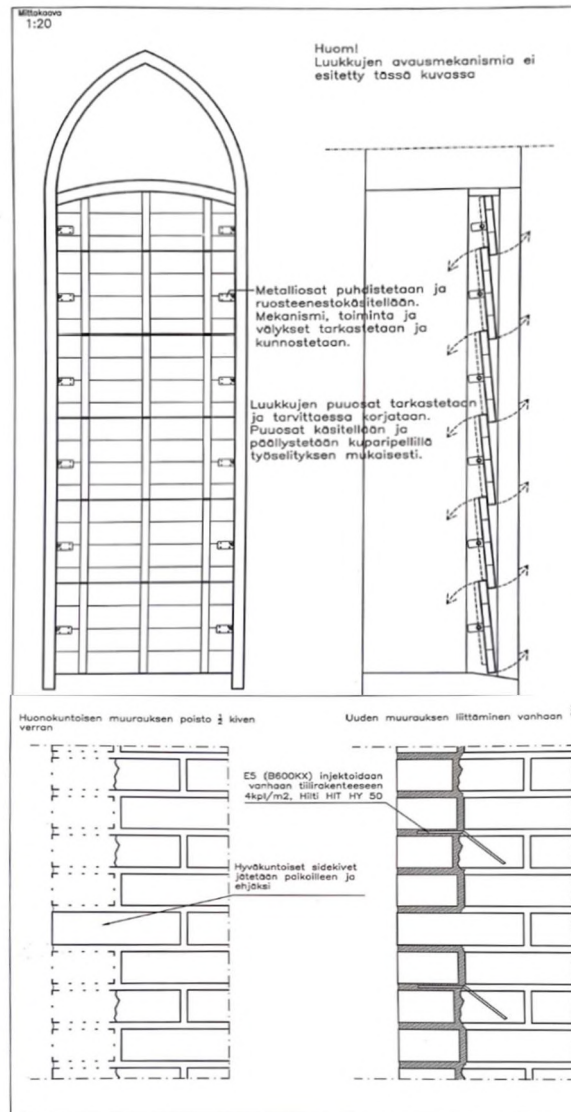

Päätykolmioiden vaurioituneet koristetiilet ja räystäiden tiiliosat muurattiin uudelleen. Rapautuneet koristerappaukset poistettiin alustaan asti ja rapattiin uudelleen kolmella kerroksella. Puutteelliset räystäiden ja seinien kuparipellykset korjattiin.

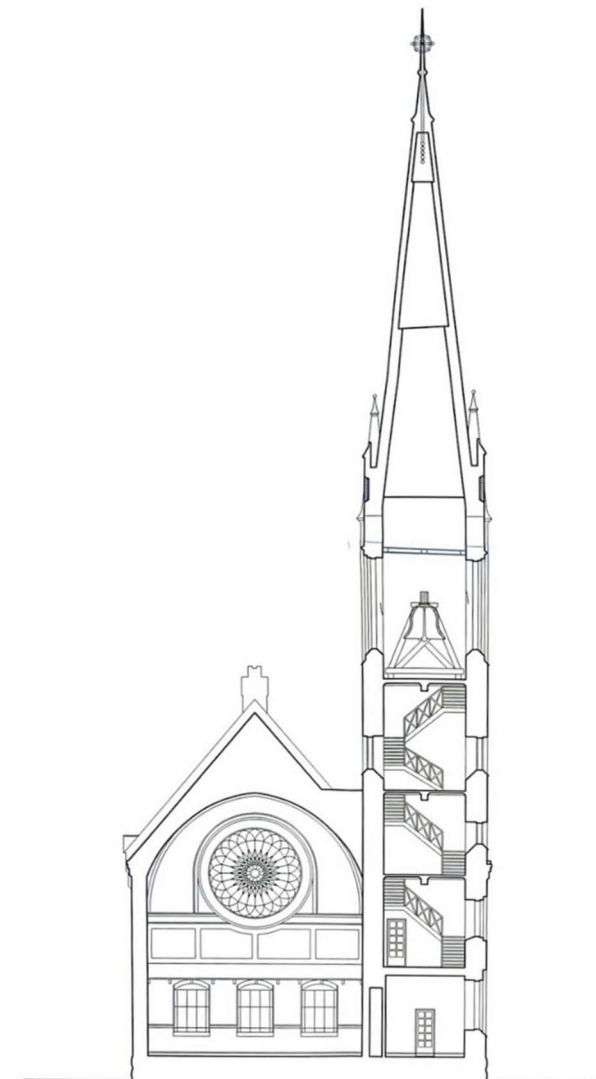
Ikkunoiden graniittikivestä tehtyihin vesipenkkeihin lisättiin tippaurat timanttisahalla. Tippaurien tarkoituksena oli vähentää vesipenkkiä alapuolisten ulkoseinien säärasitusta erityisesti vesisateiden aikana. Kaikki julkisivujen varusteet, kuten palotikkaat, tuuletusputket, ritilät, suojat ja luukut maalattiin uudelleen.

Kellotornin kuparipeltikate uusittiin julkisivun korjauksen yhteydessä. Tornin valurautaiset ikkunat hiekkapuhallettiin ja maalattiin uudelleen sekä ulko- että sisäpuolelta sekä lasitukset uusittiin. Soittoluukut kunnostettiin puhdistamalla metalliosat ja päällystämällä puosot kuparipellillä. Kellotornin aukkojen graniittikiviin lisättiin tippaurat, sisärappaukset korjattiin sekä ukkosenjohdattimet kunnostettiin.

(Maja & Koskinen 2006, Mäkilä 2006)

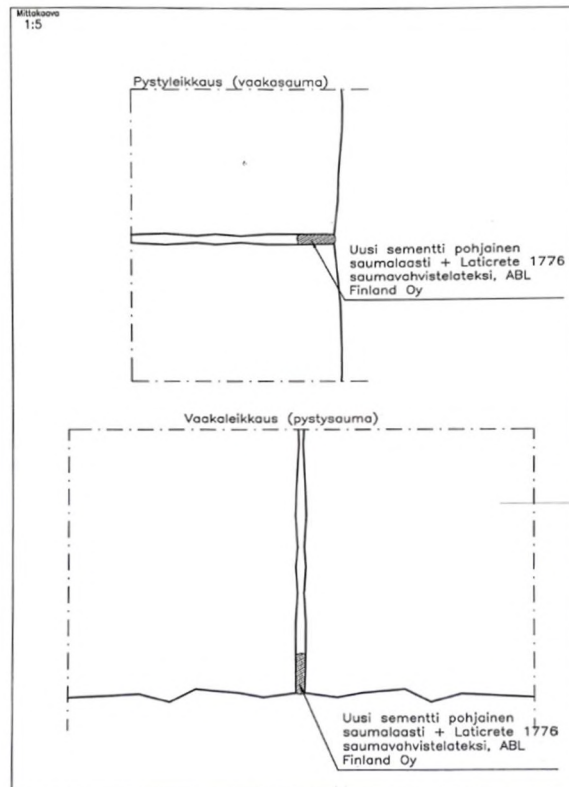
Kuva 66. Soittoluukkujen ja kellotornin muuraus-
siteiden detailjokuvia.

Kuva 67. Pystyleikkaus kellotornin kohdalta
(Forssan seurakunnan verkkoarkisto 2006).

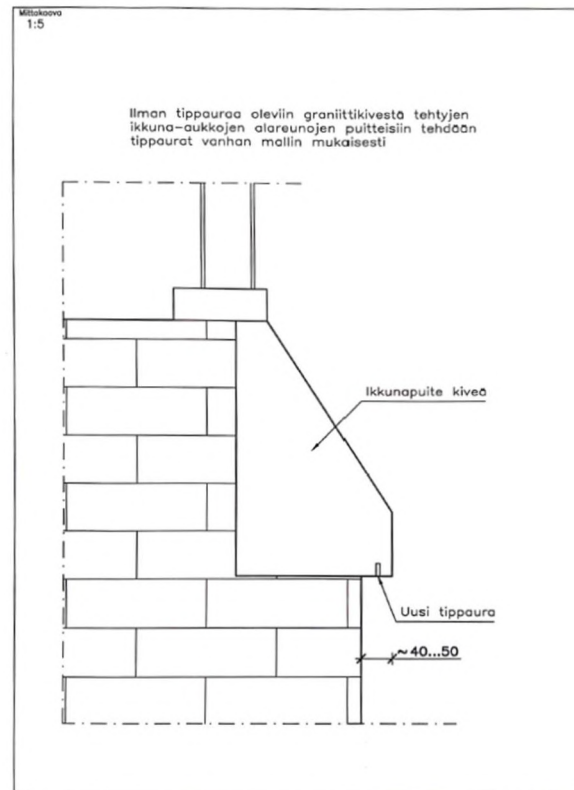
(Kuvat 66, 68–70: Forssan seurakunnan verkkoarkisto 2006)

AT YHTIÖ OY		Kohde Forssan kirkko		Sivu	Muutos
Vaamäentie 33 Puh: 0207 698 608	13100 Hämeenlinna Fax: 0207 698 609	Työ No 2096	Päiväys	Suunnittelija MJU	Tunnus Det 2
Selliys Sokkelsaumojen korjaus, graniittisokkelin pysty- ja vaakaleikkaus					

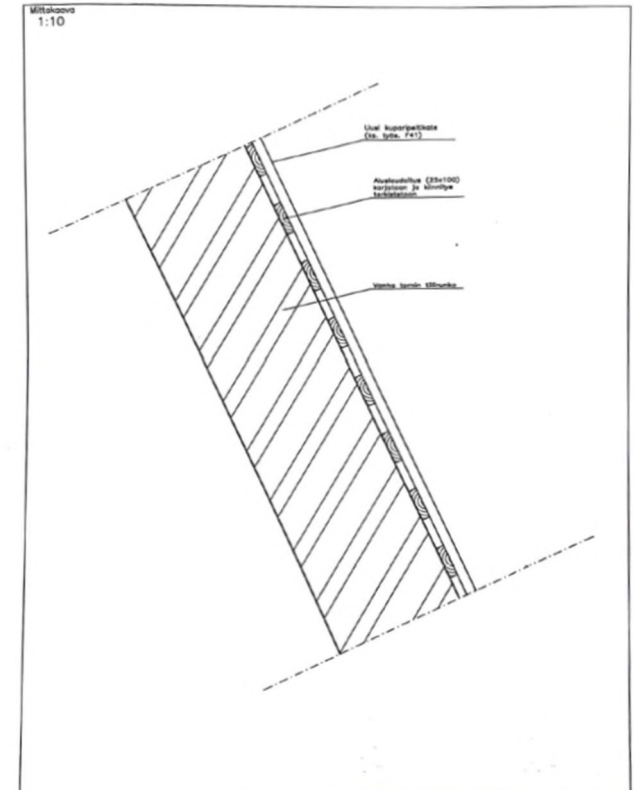
Kuva 68. Graniittisokkelien saumojen detajli.

AT YHTIÖ OY		Kohde Forssan kirkko		Sivu	Muutos
Vaamäentie 33 Puh: 0207 698 608	13100 Hämeenlinna Fax: 0207 698 609	Työ No 2096	Päiväys	Suunnittelija MJU	Tunnus Det 1
Selliys Graniittisten vesipenkien tippauran teko, periaate					

Kuva 69. Vesipenkin graniittikiveen lisättävän tippauran detajli.

AT YHTIÖ OY		Kohde Forssan kirkko		Sivu	Muutos
Vaamäentie 33 Puh: 0207 698 608	13100 Hämeenlinna Fax: 0207 698 609	Työ No 2096	Päiväys	Suunnittelija MJU	Tunnus Det 5
Selliys Kellotornin kuparipeltikatto					

Kuva 70. Kellotornin kuparipeltikaton rakennekuva.

2010-luku

Ehtoollispöytä 2010

Helmikuussa 2010 kirkon ehtoollispöytä entisöitiin. Restaurointi kesti noin kaksi viikkoa, jolloin kirkossa ei voinut järjestää tilaisuuksia. Ehtoollispöydän puuosat hiottiin ja pintakäsiteltiin, kultakoristeet kunnostettiin sekä pehmusteet verhoiltiin uudelleen. (Yle 2020)

IV-kuntotutkimus 2010

Kesällä 2010 Senno Group teki kirkkoon ilmanvaihdon kuntokartoituksen. Vuoden 1998 peruskorjauksessa päivitetyn ilmanvaihtolaitteiston toiminnassa sekä korvausilman kierrossa havaittiin puutteita. Erityisesti kesäaikaan kirkossa järjestettyjen suurten tapahtumien aikana sisätilojen lämpötila kohosi ja ilmanlaatu heikkeni merkittävästi. Tavallisissa tilaisuuksissa, joissa kävijämäärä oli enintään sata henkilöä, eivät tosin sisäilmaongelmat korostuneet. Epäpuhdas sisäilma oli ehtinyt kuitenkin jo aiheuttaa tummentumia sisäseiniin.

Tutkituissa tiloissa havaittiin joko riittämätön korvausilma tai sen epäpuhtaus erityisesti poistohormien kautta otettuna. Huippuimurin ollessa päällä

painovoimaiset poistoilmahormit toivat ”likaista” ilmaa ja aiheuttivat seinien tummentumia. Kirkkosalin lattian tuuletussäleikköjen alapuolisista betonikanavoista tuli myös epäpuhtauksia sisältävää korvausilmaa, minkä vuoksi ne oli suljettava tiiviimmin.

Ilmanvaihto 2015

Viisi vuotta kuntokartoituksen jälkeen kirkkoon päivitettiin ilmanvaihto kirjattujen toimenpide-ehdotusten mukaisesti. Ilmanvaihtolaitteiden suunnitelmat laati forssalainen M&H LVI-Suunnittelu Ay 20.5.2015 mennessä. Pohjapiirustusten perusteella yhtiön LVI-suunnittelija Heikki Sulonen oli tehnyt ensimmäiset suunnitelmaversiot vuonna 2011.

Kellarin porrashuoneeseen ja maantasokerroksen aputiloihin lisättiin uudet kanavistot sekä tuloilmalämmittimet. Tuloilma johdettiin kirkkosalin takaosaan kahdesta eri ilmansuunnasta. Eteläpuolelta kanavat kulkivat siivouskomeron, morsiushuoneen eteisen sekä WC-tilan kautta. Pohjoispuolelta ilma ohjattiin lastenhuoneen kautta.

Kellarin vanhoihin savukanaviin asennettiin kanavapuhaltimet. Seurakuntasaliin vuoden 1998 peruskorjauksessa asennettu Helivent 1100-huoneilmastointikone korvattiin Vallox 280 SE LTO-

koneella, joka sijoitettiin kaapiston sisälle. Siivouskomeeroon asennettu Vallox 90 SE -kone vaati uuden kanaviston läpiviennin ulkoseinään, joka oli peruskorjauksessa ehditty paikata.

Kosteudenmittaukset 2015

Forssan Vahinkokorvaus Oy:n Teemu Rinne suoritti kosteudenmittaukset 15.-19.10.2015. Eteläpuolen lehterin sisäseinän kosteusarvot mitattiin tuolloin pintakosteuden tunnistimella sekä porausmittauksella.

Kirkon sisäseinissä oli huomattu aikaisempien korjaus- ja puhdistustöiden aikana kosteusvaurioita. Ruusuikkunan alapuolelle porattiin mittausreikiä, joiden kautta voitiin määrittää rakenteen suhteellinen kosteus. Lisäksi pohjoisen porrashuoneen seinästä havaittiin maali- ja tasoitekerroksen irtoamista portaan viereiseltä alueelta.

Eteläisen lehterin sisäseinän pinta- ja rakenteellisen kosteus mitattiin kolmesta eri kohdasta ja syvyydestä ruusuikkunan alta. Seinän pintakosteuden arvo oli vähimmillään 60 % ja suurimmillaan 130 %. Muuratun seinän suhteellinen kosteus oli keskimäärin 80 %. Suurin suhteellinen kosteuspiitoisuus (89,7 %) mitattiin seinän syvimmästä kohdasta. (Rinne 2015, Sulonen 2015)

Sisäseinien puhdistus 2015

Kirkon sisäseinien puhdistus- ja paikkaustöitä varten forssalainen rakennusarkkitehti Päivi Pylkkönen-Palm laati maalaustyöselostuksen 9.9.2014. Erikoispintakäsittelyjen suunnittelusta vastasi Culturelli Oy, jossa restaurointi- ja maalarimestarina toimi Elina Wirkkala. Urakoitsijaksi valittiin helsinkiläinen vanhojen rakennusten sisäpintojen puhdistamiseen erikoistunut Osuuskunta Rotunda.

Culturelli Oy:n restaurointimestarit Elina Wirkkala ja Leena Uusitalo kokeilivat huhtikuussa 2014 erilaisia sisäseinien puhdistusmenetelmiä ja -materiaaleja. Uusintamaalauksen ongelmaksi osoittautui seinillä olevien useiden maalikerrosten määrä. Tästä syystä tummentuneiden seinäpintojen siistimiseen oli harkittava vaihtoehtoisia menetelmiä.

Tikkurilan maalianalyysiraportin (2013) mukaan sisäseinistä voitiin erottaa seitsemän maali- ja taasoitekerrosta. Näytteen pintakerros osoittautui lateksimaaliksi ja välikerrokset alkydiöljymaaleiksi. Päälimmäinen kerros oli maalattu vuoden 1998 peruskorjauksen yhteydessä. Sampo Kyanderin laatimassa maalaustyöselostuksessa oli mainittu sekä lateksi- että öljymaalien käyttö.

Vuoden 2014 sisäseinien puhdistuskokeilussa Culturelli Oy kokeili kolmen eri valmistajan puhdistusainetta, Marseille-saippuaa, BIOkleen-maalarinpesuainetta ja myös tavallista ranskanleipää. Tulosten perusteella Osuuskunta Rotunda päätyi valitsemaan ranskanleivän yleispuhdistusvälineeksi.

Vuoden 2015 alussa Rotunda laati alustavan aikataulun puhdistus- ja paikkaustöille, jotka aloitettiin tammikuussa seurakuntasalista ja pohjoislehteriltä. Toukokuun loppuun mennessä oli puhdistettu myös muut lehterit, urkuperä, alttari, kolme porrashuonetta, sakasti ja portaikko, lehterin alaosat sekä pääsisäänkäynnin eteinen.

Kati Auvinen perusteli Ylen 22.4.2015 julkaisemassa artikkelissa, että ilman rasvaa leivottu ranskanleipä soveltui erinomaisesti kirkon pintojen puhdistukseen. Kyseistä menetelmää oli aiemmin käytetty mm. vanhojen freskojen puhdistamiseen.

Katselmus 2016

Puhdistustöistä pidettiin lopullinen katselmus 13.10.2016. Paikalla olivat tuolloin Osuuskunta Rotundan edustajat, rakennusarkkitehti Päivi Pylkkönen-Palm sekä Forssan seurakunnan edustajana Tommi Karjalainen. Kosteusmittauksessa määritetyt seinät, kuten lehterin ruusuikkunan alapuolinen ja pohjoisen porrashuoneen viereinen seinä

oli jätetty kuivumaan ja paikkamaalattu. Katselmuksen muistiossa mainitaan, että kirkon ulkopuolella oli aiemmin työskennellyt peltiseppä ja maanrakennusurakoitsija korjaustöiden parissa.

Maanrakennustyöt, eli muun muassa sokkelin vesieristeiden lisääminen oli toteutettu syksyn 2015 aikana. Kaikki mainitut korjaustyöt, mukaan lukien paikkamaalattut sisäseinät, olivat valmistuneet lokakuuhun 2016 mennessä.

(Hakkarainen 2013, Wirkkala & Uusitalo 2014, Rinne 2015, Karjalainen 2016)

Kellokoneiston kunnostus 2017

Kirkon kellokoneisto kunnostettiin vuonna 2017. Jyväskyläläinen tornikellojen korjaukseen erikoistunut Suveko Oy suoritti tarkastuskäynnin lokakuussa 2016, jolloin koneiston tyyppi ja kunto selvitettiin.

Kellotorniin vuonna 1952 asennettu koneisto oli saksalaisen Philip Hörz -tornikellotehtaan valmistama ja rakenteeltaan kolmitelainen. Kunnostus toteutettiin Suveko Oy:n korjaamotiloissa, missä osat puhdistettiin sekä laakerit, akselit ja rattaat kunnostettiin. Lisäksi vetolaitteisto modernisoitiin ja koko laitteisto korroosiosuojattiin.

(Korhonen 2016)

2020-luku

Urkujen peruskorjaus 2020

Urkurakentamo Veikko Virtanen Oy peruskorjasi kirkon urut vuonna 2020. Sama yhtiö oli valmistanut urut neljäkymmentä vuotta aiemmin. Urkujen soittopöytä ja -koneisto puhdistettiin sekä kulu-neet osat uusittiin. Urkupillit poistettiin uruista, puhdistettiin ja tarvittaessa korjattiin. Äänitystä pyrittiin parantamaan säilyttäen samalla urkujen soinnin mahdollisimman alkuperäisenä. Peruskorjatut urut otettiin käyttöön lokakuussa 2020.

(Autio 2020)

Kellotornin soittoluukut 2021

Vuonna 2021 Siveko Oy uusi kellotornin soittoluukut ja avausjärjestelmän. Alumiinista valmistettuja suorakulmaisia luukkuja tilattiin 40 kappaletta ja kaartuvalla yläosalla varustettuja luukkuja kahdeksan kappaletta. Lisäksi uusittiin luukkujen karmit, saranalaipat ja kontaktorikeskus.

(Korhonen 2021)

Kuva 73. Kellotorniin vuonna 2021 asennetut alumiiniset soittoluukut.

Lumiesteet 2025

Talven 2025 aikana seurakunta päätti asentaa vesikatot lumiesteet vaarallisiksi todetuille kohdille. Jyrkän katon vuoksi lumet putosivat erityisesti kirkon eteläpuolella kulkureitin kohdalle. Jatkuvasti sisäänkäyntien eteen putoavat lumimassat lisäsivät kiinteistöhuollon käsin tehtävien lumitöiden määrää.

Museovirastolta tuli varmistaa uusien kattovarusteiden sijoittelu ja värityksen sopivuus olemassa olevaan kattoon. Museovirastolta 14.4.2025 saapuneen sähköpostiviestin mukaan lumiesteitä saisi asentaa katoille vain välttämätön määrä. Vuonna 1957 asennetun kuparikatton jatkuva patinoituminen tuli lisäksi huomioida värisävyä valittaessa.

Lumiesteiden havainnekuvien laatimisessa hyödynnettiin kirkosta aiemmin tehtyä fotogrammetristä 3D-mallia. Havainnekuvien ja syksyn 2025 kenttätutkimuksen perusteella lumiesteet lisättiin kirkkosalin korkeimman katon molemmille lappeille kahteen eri tasoon sekä poikkivarsien räystäslinjojen läheisyyteen. Lisäksi porrashuonelaajennuksen, sakastin ja seurakuntasalin sisäänkäyntien yläpuolelle asennettiin lumiesteet kevään 2025 aikana.

(Salminen 2025, Mannberg 2025)

Kuvat 74 (vas.) ja 75. Lumiesteiden havainnekuviissa kattovarusteiden sijainnit on korostettu vihreällä värillä kirkon fotogrammetriseen 3D-malliin (Forssan seurakunnan verkkoarkisto 2025).

Kuva 76. Kirkon katolle vuonna 2025 lisätyt lumiesteet.

Lähteet

Forssan seurakunnan arkisto

Stenbäck, J. 1914. Forssan seurakuntaan rakennettavaksi ehdotetun uuden kirkon luonnos. Helsinki.

Riihimäen Vesi ja Lämpö Oy. 1948. Tarjous N:o 1226/A. Forssan kirkon keskuslämmityslaitteista. Riihimäki.

Veljekset Helander. 1950. Viite: Tarjouksemme 1698/48. Hämeenlinna.

Vesijohtoliike-Huber Oy. n.d. Forssan kirkko – Lämpöjohtosuunnitelmat.

Anderson, R. 1975. Sähkösuunnitelma.

Ojala, H. 1979. Urakkatarjous.

Leppänen, E. 1979. Kokouskutsu. 6.11.1979.

Mykkänen, Y. 1982. Rakennuspiirustukset ja -selitykset.

Kupari Oy. 1987. Äänentoistojärjestelmä - Laitekaaviot.

Ojala, H. 1987. Paloilmoitinkaaviot.

Ojala, H. 1988. Sähkö- ja valaisinsuunnitelmat.

Karilas, J. & Laine, K & Simanainen, R. 1989. Forssan kirkkomäki. Ympäristöselvitys. Helsinki.

Kivinen, J. & Sjöman, J. 1996. Ulkoseinän, vesikaton ja sadevesilaitteiston kuntoarvio.

Kivinen, J. 1997. Forssan kirkko. Vastaanottotarkastuspöytäkirja.

Kyander, S. 1997. Forssan kirkko - Ajantasapiirustukset 1:50.

Kyander, S. 1997. Forssan kirkon perusparannus - Rakennusselostus.

Forssan Ev. Lut. seurakuntayhtymä. 1997. Osa-puolten yhteys-vastuuhenkilö- ja toimittajaluettelo.

Kyander, S. 1997. Forssan kirkon peruskorjaus- ja muutostyöt - Lyhyt selostus muutosratkaisuun.

Museovirasto. 1997. Lausuntopyyntönne 14.10.1997 ja 17.12.1997 – Forssan kirkon muutossuunnittelu.

Alakärppä, R. 1997. Väritutkimus – Forssan kirkko.

Kyander, S. 1997. Forssan kirkon peruskorjaus- ja muutostyöt – Maalaustyöselostus.

Kujansuu, H & Heikkilä, R. 1998. Rakennushankeilmoitus. Väestörekisterikeskus.

Salminen, E & Salminen, J-P. 1998. Asbestikartoitusraportti.

Mäki, P. 1998. Työmaapäiväkirja - Forssan kirkko.

Alakärppä, R. 1998. Konservointikertomus. Turku.

Senewa Oy. 1998. LVI-töiden työselitys. Helsinki

Jokinen, I. 1998. Sähkötyöselostus. Forssa

Puhtila, P. 1999. Huoltokirja - Forssan kirkko.

Kyander, S. 1999. Forssan kirkon miljöösunnitelma. Kojjärvi. Rakennustapaselostus.

Kujansuu, H. 2000. Urakkaohjelma. Forssa.

Jokinen, I. 2000. Sähkötyöselostus. Forssa

Korhonen, P. 2021. Pienurakkasopimus. Kellotornin luukut ja avausjärjestelmä. Jyväskylä.

Korhonen, P. 2021. Työtarjous ja lasku. Kellotornin luukut ja avausjärjestelmä. Jyväskylä.

Forssan seurakunnan verkkoarkisto

Mustonen, M. 1998. Forssan kirkon muutossuunnitelma/ilmanvaihto – Selvitys. Helsinki

Kotiranta, J. 2005. Forssan kirkon julkisivupii-
rustukset 1:100. Hämeenlinna.

Koskinen, K & Maja, J. 2005. Forssan kirkko, kun-
totutkimus - Valokuvaliite. Hämeenlinna.

Mäkilä, K. 2006. Urakkaneuvottelu. Forssan
kirkko - julkisivujen ja tornin sisäpuolisten ra-
kenteiden peruskorjaus.

Rakennus Oy Paanurakenne. 2006. Urakkasopi-
mus.

Maja, J & Koskinen, K. 2006. Forssan kirkko - Jul-
kisivujen ja tornin sisäpuolisten rakenteiden pe-
ruskorjaus. Urakkaohjelma. Hämeenlinna.

Maja, J. 2006. Mallielementti. Hämeenlinna.

Maja, J & Koskinen, K. 2006. Rakennustyöselos-
tus. Hämeenlinna.

Hakkarainen, R. 2013. Analyysiraportti. Vantaa.

Wirrkala, E & Uusitalo, L. 2014. Sisäseinien puh-
distuskokeilut 10-11.4.14.

Wirrkala, E. 2014. Forssan kirkon sisäseinien
paikkaus- ja puhdistustyöselustus.

Rinne, T. 2015. Tutkimusraportti - Kosteusmit-
taus 15.-19.10.2015.

Sulonen, H. 2015. Ilmanvaihtolaitteet. Työpiirus-
tus.

Pääjärvi, R. 2015. Työselustus kirkon pihatöiden
toteuttamisesta. Forssan seurakunnan verkkoar-
kisto.

Karjalainen, T. 2016. Loppukatselmus-muistio.
Forssa

Passinmäki, P. Tuki, M. Köykkä, S. Tegel, E & Hir-
vonen, T. 2005, 2015, 2016–2017 Kalliomäen ra-
kennusinventointi.

Korhonen, P. 2016. Työselvitys Forssan kirkon
kellokojeiston kunnostustyöstä. Jyväskylä.

Autio, H. 2020. Forssan kirkon urkujen peruskor-
jaus vuonna 2020. Espoo.

Löytömäki, E. 2022. Forssan seurakunnan histo-
riaa pähkinänkuoressa. Forssa.

Salminen, A. 2025. Forssan kirkon lumiesteet.

Kirjallisuus

Lindberg, C. 1934. Suomen kirkot - Maamme
kirkkorakennuksia käsittelevä teos. Helsinki.

Aaltonen, E. 1947. Forssan seurakunta 25-vuo-
tias - Seurakunnan synty ja alkuvaiheet. Forssa.

Leimu, P. 1983. Forssa – Elämää tehtaan pillin
mukaan. Helsinki.

Uusi-Hakimo, L. 1988. Kirkko tehdaskylässä 70
vuotta. Forssa.

Peltovuori, R. 1993. Forssan historia. Forssa.

Merilä, E. 2013. Ronttismäki: Linjalta linjalle.
Forssa.

Linnilä, K. Savikko, S. & Tiirakari, L. 2016. Suo-
men kauneimmat kirkot. Somero.

Kansalliskirjaston digitaaliset aineistot

Suomen kirkon julkisia sanomia. 1903. Kirkonrakentaja. 1.9.1903. No 9. Sivut 2. Viitattu 8.9.2025. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/aikakausi/binding/835262?page=2>

Forssan Lehti. 1918. Juhlanumero Forssan kirkon vihkimätilaisuuteen. 15.9.1918. No 22. Sivut 5–8. Viitattu 28.8.2025. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/775342?page=5>

Forssan Lehti. 1922. Vapaaherra Palmén ja Forssan seurakunta. 29.4.1922. No 47 A. Sivut 2. Kansalliskirjaston digitaaliset aineistot. Viitattu 1.11.2025. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/1385226?page=2>

Forssan Lehti. 1922. Forssan kirkosta. 29.4.1922. No 47 B. Sivut 2. Kansalliskirjaston digitaaliset aineistot. Viitattu 16.9.2025. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/1385220?page=2>

Forssan Lehti. 1924. Arkkitehti J. Stenbäck 70-vuotias. 2.5.1924. No 50. Sivut 2. Viitattu 8.9.2025. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/1385740?page=2>

Suomen Teollisuus. 1927. Bergsrådet, Friherre K. E. Palmén 70 år. 1.2.1927. No 3. Sivut 16. Viitattu 10.9.2025. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/aikakausi/binding/1118650?page=16>

Kansan Kuvalehti. 1928. Forssan kirkko 15.6.1928. No 24. Sivut 2–3. Viitattu 22.9.2025. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/aikakausi/binding/871052?page=2>

Internet-lähteet

Saatsi, E. 2017. Rakennushistoriaselvitys – talon elämäkerta. Viitattu 26.9.2025. <https://www.saatsi.fi/blogi/rakennushistoriaselvitys-talon-elamakerta/>

Forssan kaupunki. n.d. Forssan historia. Viitattu 1.9.2025. <https://historia.forssa.fi/>

Yle Häme. 2010. Forssan kirkon ehtoollispöytä uuteen kuosiin. Viitattu 18.9.2025. <https://yle.fi/a/3-5508866>

Hannula, E. 2015. Forssan kirkon seinät puhtaaksi ranskanleivällä. Viitattu 3.10.2025. <https://yle.fi/a/3-7946617>

Hannula, E. 2012. Forssassa muhii jälleen iso riita Yhtiönkadusta. Viitattu 29.10.2025. <https://yle.fi/a/3-5643950>

Hannula, E. 2012. Kaupunginarkkitehti ei esitä Forssaan uusia katuja. Viitattu 29.10.2025. <https://yle.fi/a/3-6385995>

Sähköpostiviestit

Kykkänen, E. 2025. Museoviraston arkisto- ja tietopalvelut. Forssan kirkon alkuperäiset piirustukset vuosilta 1914–1917. Sähköpostiviesti. 9.5.2025.

Mannberg, M. 2025. Yliarkkitehti, TkL. Forssan kirkko lumiesteet. Sähköpostiviesti. 14.4.2025.

Salminen, A. 2025. Kiinteistöpäällikkö. Forssan seurakunta. Kommentit vaakaselvityksestä. Sähköpostiviesti. 30.10.2025.

